

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever. De prijs bedraagt *f* 12,50 per exemplaar.

Inzendingen voor de redactie zijn te richten aan het adres: O.L. Vrouweplein 4, Maastricht.

Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg

ONDER REDACTIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.

EN DRS. J. F. R. PHILIPS

ASSEN 1970

VAN GORCUM & COMP. N.V. — DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

ISBN 90 232 0819 6

Gedrukt ter Koninklijke Drukkerij Van Garsum & Comp.

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	
Prof. Dr W. Jappe Alberts, Schets van Nederlands Limburg in de Middeleeuwen	1
A. D. A. Monna, De Textielnijverheid te Weert	29
Dr E. Roebroeck, Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw?	50
Statistique de l'Arrondissement de Ruremonde (1808), uitgegeven door Drs J. C. G. M. Jansen	75
Overzicht van de in het Deutsches Zentralarchiv te Merseburg (D.D.R.) berustende archivalia, van belang voor de geschiedenis van Limburg	142
Literatuuroverzicht	164
Jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg over 1969	196
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	216
Begunstigers en Contribuanten	218

WOORD VOORAF

Het thans verschenen Jaarboek is omvangrijker dan in vorige jaren, doordat verschillende artikelen werden opgenomen, die handelen over de economische geschiedenis van Limburg in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. De Redactie juicht het toe, dat ook deze perioden in de historie van het Maasgebied onderwerp van studie zijn geworden en daarover reeds enige belangrijke bijdragen konden worden gepubliceerd. Hiermede wil het Centrum duidelijk demonstreren, dat deze tijdvakken bewust tot haar werkterrein behoren en naar vermogen verder zullen worden bestudeerd.

Prof. Dr W. Jappe Alberts geeft in zijn artikel een uitwerking van de voordracht, die hij hield tijdens de jaarvergadering van het Sociaal Historisch Centrum op 25 oktober 1968. Zijn wetenschappelijk assistent, Dr E. Roebroeck, geeft in zijn artikel de resultaten weer van zijn terreinverkenning omtrent de Maasvaart en de handel op de Maas sedert de Middeleeuwen. Voorts kon in het Jaarboek worden opgenomen een scriptie van A. D. A. Monna over de textielnijverheid in het land van Weert, welke scriptie onder leiding van Prof. Dr W. Jappe Alberts werd voorbereid. Tenslotte werd in het Jaarboek een bronnenuitgave opgenomen van een Statistiek van het Arrondissement Roermond, waarin zeer veel interessant cijfermateriaal is verzameld omtrent het economisch leven in Midden-Limburg tijdens de Franse Tijd.

Tijdens een studiereis in de zomer van 1969 werd een inventarisatie gemaakt van archivalia, die berusten in het Deutsches Zentralarchiv te Merseburg en werd een groot aantal microfilms van voor Limburg belangrijke archiefstukken besteld, die momenteel bij het Sociaal Historisch Centrum zijn te raadplegen. Een overzicht van deze archivalia wordt in dit Jaarboek onder de aandacht gebracht.

In het literatuuroverzicht bespreekt Dr Remigius Dieteren OFM de publikaties op het terrein van de geschiedenis van de arbeiders-

beweging in Limburg. Deze samenvatting en inleiding is bedoeld als terreinverkenning ten behoeve van studies over dit onderwerp, waarover de laatste jaren slechts weinig meer is gepubliceerd. Het Jaarboek wordt traditiegetrouw besloten met het jaaroverzicht van het Sociaal Historisch Centrum en een lijst van bestuursleden, begunstigers en persoonlijke contribuanten.

De Redactie

PROF. DR W. JAPPE ALBERTS

SCHETS VAN DE
ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN NEDERLANDS LIMBURG
IN DE MIDDELEEUWEN

Indien men bij de behandeling van welk thema ook maar uit de Limburgse historie vooropstelt, dat die historie in sterke mate getypeerd is door de relaties met de buurlanden,¹ relaties niet alléén in politiek-staatkundig, maar ook in economisch en cultureel opzicht, dan zal deze vooropstelling, evenmin als de daaruit voortvloeiende consequentie, dat de bestudering van de Limburgse historie niet bij de tegenwoordige provinciegrens ophoudt, veel tegenspraak onder vinden.

In dit verband zij herinnerd aan de uitspraak van twee Duitse philologen, namelijk van Theodor Frings en Gabrielle Schieb, die in de inleiding van hun editie van Veldeke's *Legende van St. Servaas* verklaren: *Wir haben es mit einem Limburger zu tun, und um diesen Limburger, Hendrik van Veldeke, liegt eine geistige Provinz, die an eine Mehrzahl kleiner Herrschaften und Geschlechter gebunden ist. Sie sind mehr oder weniger angelehnt an das Flussgebiet der Maas von Kleve im Norden bis Limburg im Süden und von Looz im Westen bis tief in den Kölnischen Machtbereich zwischen Maas und Rhein.*² Deze uitspraak zou niet alleen kunnen dienen als motto voor een verhandeling over de historische samenhang van de Limburgse streken, maar ook om de nog al eens buiten Limburg gehoorde mening, als zou Limburg eigenlijk in hoofdzaak bestaan uit de zuidelijke helft van de tegenwoordige provincie, te bestrijden. Wij hebben, als het om Limburg gaat, te doen met het gehele Maasgebied ten Zuiden van de lijn Nijmegen-Kleef, zowel in politiek, als in econo-

¹ Zie H. H. E. Wouters, *Grensland en Bruggehoofd*, Maasl. Monogr., XI, Assen, 1969, Inl., blz. x., W. Jappe Alberts, *De betekenis en beoefening van regionale en interregionale geschiedenis*, Maasgouw, jrg. 82, 1963, k. 72.

² *Die Epischen Werke des Henric van Veldeken*, I, Sente Servas Sanctus Servatius kritisch herausgegeben von Theodor Frings und Gabriele Schieb, Halle (Saale), 1956; S. VII.

misch en cultureel opzicht. Als men de kaart betreffende de verbreding van de verering van St. Servaas van de Bonner hoogleraar Mathias Zender, zoals die voorkomt in diens werk over de heiligenverering tussen Rijn en Maas,³ bestudeert, dan ziet men een bevestiging van vorenaangehaalde mening over de samenhang van de Maaslanden; immers ongeveer hetzelfde gebied, dat in de uitspraak van Frings en Schieb omschreven is, blijkt ook het centrum van de verering van Nederlands oudste heilige te zijn. Daarmede is wel een zeer duidelijk accent gelegd op de samenhang van het gehele Limburgse gebied met de naburige streken.

Op zijn beurt geeft deze samenhang een bijzondere betekenis en gewicht aan de Limburgse historie en aan het interregionale element, dat daarin ligt opgesloten.

Deze korte inleiding diende om het hierna te behandelen onderwerp: de economische relaties van de Maaslanden met naburige streken, één van de vele facetten van Limburgs historie, in een interregionaal verband te brengen. Voor het middeleeuwse tijdvak betekent dit, dat duidelijk gemaakt moet worden, dat de economische relaties van de ten opzichte van andere streken en landen een samenhangend handels- en marktgebied vormende Maaslanden in sterke mate naar alle zijden over de grenzen van het toenmalige Maasland heen reikten. Ook na de Middeleeuwen was dat het geval, zij het dan ook, dat, mede als gevolg van de staatkundige ontwikkeling, een wat sterkere nuancering optrad.

Bij de behandeling van deze materie komt ook de samenhang van de economische en de sociale geschiedenis op de voorgrond. Er bestaat een zekere tendentie om in de combinatie van economische en sociale geschiedenis, gelijk aan onze universiteiten de leeropdracht in deze vakken tot voor kort meestal omschreven was, de nadruk te leggen op de sociale geschiedenis. Mede daarom sprak men van sociaal-economische geschiedenis. Hier en daar ging men er toe over de leeropdracht te splitsen in twee leeropdrachten: de sociale en de economische geschiedenis. Deze ontwikkeling is begrijpelijk en op zich zelf beschouwd verheugend. Gaat men er van uit, dat het in de beoefening van geschiedenis voor een belangrijk deel gaat om de mens in het verleden, dan leidt deze vooropstelling er toe, dat op de sociale geschiedenis, de geschiedenis van de mens in de gemeenschap, een

³ Matthias Zender, Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde; Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kultgeschichte und Kultverbreitung; Düsseldorf, 1959, S. 64.

duidelijk accent gelegd wordt. Maar het mag niet meer worden dan een duidelijk accent, wil men niet het gevaar lopen, dat de economische geschiedenis op de achtergrond raakt. Tot de beoefening van economische geschiedenis behoort het aanwijzen en beschouwen van de mogelijkheden, belemmeringen en grondslagen voor de sociale ontwikkeling: agrarische mogelijkheden, aanwezigheid of afwezigheid van grondstoffen, verkeersmogelijkheden, handelsrelaties en industriële mogelijkheden.

De samenhang tussen economische en sociale geschiedenis is bijzonder nauw. De sociale ontwikkelingen en problemen, die toch werkelijk niet alléén of zelfs niet in hoofdzaak van politieke aard zijn, hebben immers vrijwel steeds naast ethische en religieuze grondslagen ook een economische basis, die als materiële grondslag van de menselijke samenleving beschouwd kan worden.

De huisvesting van de bevolking, bijvoorbeeld, een ander en wijder begrip dan volkshuisvesting, is zonder twijfel een object van de sociale geschiedenis. Maar met name in het verleden komt daarbij het economisch facet veel duidelijker op de voorgrond dan bij de volkshuisvesting, die in sterke mate een sociaal-politiek, ja zelfs een politiek probleem is geworden. Wendt men zich tot de historie van vroegere eeuwen, dan ontbreekt het politieke element in de huisvesting van de bevolking. De 19e eeuw heeft hierin een grote omkeer gebracht. In toenemende mate is dan sprake van overwegingen van sociale rechtvaardigheid alsmede van overheidsbemoeiing en van particulier initiatief om woningtoestanden te verbeteren. De historicus zal dan in zijn beschouwingen omtrent woningtoestanden en huisvesting ook overwegingen van politieke, ethische en religieuze aard moeten betrekken. Gaat men echter in de historie vóór 1800 terug, dan wordt een zuiver historische beschouwing van huisvesting, en woningtoestanden eenvoudiger, in die zin, dat vragen als bij voorbeeld: hoe woonden en leefden de mensen?, welke waren hun woon- en leefgewoonten?, welke mogelijkheden van huisvesting waren er?, welk verband bestond er tussen de huisvesting van de onderscheiden bevolkingsgroepen en hun materiële positie en hun middelen van bestaan?, op objectieve wijze behandeld kunnen worden. Dit geldt ook voor verscheidene andere economische en sociale verschijnselen, toestanden en verhoudingen; er is dan meer plaats voor een objectieve waarneming daarvan. Daarbij wordt tegenwoordig veelal een nieuwe methode gevolgd, die zich kenmerkt door het streven om de feiten en uitingen van het economische en het sociale leven in het verleden

zoveel mogelijk in cijfers, grafieken, tabellen en formules samen te vatten. Dit streven, dat wel met de naam van cliometrie wordt aangeduid, brengt het gevaar mede, dat datgene wat zich niet in dergelijke formules en cijfermatige opstellingen laat voegen, terzijde wordt gelaten.

Er zijn verscheidene bezwaren tegen deze methode aan te voeren, bij voorbeeld het ten onrechte wekken van de indruk van grote nauwkeurigheid. Maar het voornaamste bezwaar is, dat de volheid van het economische en sociale leven in het verleden zich niet laat vangen in formules en cijfers. Onlangs heeft de Amsterdamse hoogleraar Brugmans tegen deze methode gewaarschuwd in een artikel dat tot titel had: „Clio en de computer”.

Hij kwam daarbij o.m. tot de conclusie, dat de methoden van de „New Economic History”, weliswaar nut kunnen stichten, maar zeer zeker niet alléén-zaligmakend zijn.⁴

Met behulp van nieuwe methoden kan men een deel van het – soms overstelpende – materiaal verwerken, maar daarnaast zal men rekening moeten blijven houden met tal van gegevens, die toestanden, situaties en menselijke handelingen en overwegingen betreffen, die nu eenmaal niet in formules en cijfers zijn uit te drukken.⁵

Ook de Limburgse historie met haar tamelijk ingewikkelde politieke, economische en culturele structuren kan slechts met vrucht bestudeerd worden indien men daarbij zo volledig als maar mogelijk is aan de hand van het bronnenmateriaal de incidentele en de menselijke factoren betreft. De bronnen bevatten heel vaak belangrijke gegevens, aanduidingen, en formuleringen, die er bij een in hoofdzaak cijfermatige bewerking nooit uitkomen. Een enkel woord zelfs van een tekst, gezien in de context, of in verband gebracht met andere gegevens, is vaak tekenend voor een situatie; afgezien nog van de omstandigheid, dat enkele verspreid voorkomende gegevens of vermeldingen op onverwachte wijze onze kennis kunnen aanvullen of bepaalde vermoedens kunnen bevestigen.

De Maastrichtse „Raadsverdragen”, waarvan een editie in voorbereiding is,⁶ verschaffen hiervan voor de laatste jaren van de 14e eeuw

⁴ I. J. Brugmans, *Clio en de computer*; *De Economist*, Dl. 116, N.R. 1, 1968.

⁵ W. Jappe Alberts, *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*; *Rheinische Viertelj. Blätter*, 23, 1958, S. 75 ff.; idem, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*; *Rijks. Gesch. Publ.*, Gr. Serie, 129, 's Gravenhage, 1969, blz. VIII.

⁶ Zie W. Jappe Alberts, *De Maastrichtse „Raadsverdragen” uit de Middeleeuwen*; *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht, 1962; blz. 169 en volg. Een editie van deze „Raadsverdragen” is in bewerking.

en voor de 15e eeuw vele voorbeelden, zowel met betrekking tot de economische als de sociale geschiedenis. Deze „Raadsverdragen” geven in zó duidelijke en sterke mate een weerspiegeling van het dagelijkse leven in het laat-middeleeuwse Maastricht, dat zij alleen daarom al een voorbeeld opleveren van een historische bron, die door een cijfermatige verwerking in geen enkel opzicht tot haar recht zou komen, gelijk in het hierna volgende herhaaldelijk zal blijken.

Dat de historie van de Limburgse gebieden nauw samenhangt met die van aangrenzende streken geldt ook voor de economische geschiedenis in de verschillende tijdvakken, te beginnen met de prehistorische tijden.⁷ Die periode is voor de Limburgse economische geschiedenis niet onbelangrijk, o.m. omdat het Zuiden van Limburg het gebied is, waar zich omstreeks 4000 vóór Chr. in Nederland de eerste landbouwers vestigden, ook wel bandkeramische boeren genoemd, die ook in de lössgebieden van Belgisch-Limburg en van Gulik bekend zijn. Deze bandkeramische beschaving omvatte ook een zeker handelsverkeer, onder meer met het Rijnland, gelijk de vondsten van voorwerpen uit trachyt en basalt waarschijnlijk maken. Ook bij andere prehistorische beschavingen, die in Limburg verbreid waren, zijn verscheidene relaties en verbindingen aan te wijzen tussen het Limburgse gebied en de streken ten Oosten, Zuiden, Westen en Noorden daarvan, bijvoorbeeld met de Tjongercultuur, die in het Noorden van Nederland een centrum had. Dat deze relaties ook tot een zeer bescheiden handelsverkeer aanleiding gegeven hebben, staat uit verschillende vondsten in de Limburgse streken wel vast. Hierbij moet ook gedacht worden aan de winning van vuursteen in de omgeving van Rijckholt en St. Geertruid, die ook tot enig handelsverkeer aanleiding gegeven heeft. Meer betekenis verkrijgt het economisch leven in de Romeinse tijd.⁸ Ook al is er wellicht verschil van mening mogelijk over de mate van de welvaart, over de betekenis van de verkeerswegen en over een eventuele continuïteit van situaties, die tijdens de laatste eeuwen van de prehistorische tijd ontstaan waren, toch mag men wel aannemen, dat er in de streken aan de Maas in de Romeinse tijd een zekere welvaart heerste. Deze welvaart beruiste ten dele op handelsrelaties met de naburige gebieden, met name met het Rijnland, waar belangrijke Romeinse centra als Trier, Keulen en Xanten lagen. Ook de omstandigheid, dat het Limburgse gebied een

⁷ F. C. Bursch, *Prehistorie*, in: *Limburg's Verleden*, 1, Maastricht, 1960; blz. 101 volg.

⁸ H. Hardenberg, *De Romeinse tijd*; in: *Limburg's Verleden*, 1, Maastricht, 1960, blz. 117 volg.

rol speelde in het defensiesysteem der Romeinen in deze noordwestelijke hoek van het Rijk, heeft invloed gehad op de economische ontwikkeling van dit gebied. Het Romeinse wegennet⁹ was dan ook niet alleen belangrijk voor de militaire beveiliging van de grensgebieden van het Romeinse Rijk, maar ook voor het handelsverkeer, waarvan de duidelijke sporen teruggevonden zijn. Dit verkeer omvatte ook de productie van de Zuid-Limburgse mergelgroeven, en hier en daar misschien zelfs op kleine schaal de steenkool, die in dagbouw gewonnen werd en diende voor verwarming. Of dit Romeinse wegennet ten dele uit pre-Romeinse wegen heeft bestaan, met betrekking waartoe de Romeinen zich beperkt hebben tot herstel en onderhoud, en voor een ander deel uit Romeinse wegen, dan wel of de Romeinen dit wegennet vrijwel geheel zelf gebouwd hebben, is een vraag, die hier ter zijde gelaten kan worden.

Behalve het handelsverkeer ontwikkelde zich een bescheiden nijverheid, die in hoofdzaak wel locale behoeften vervuld zal hebben, met uitzondering van de baksteenfabricage langs de Maas, die zonder twijfel ook voor export gewerkt heeft, grotendeels voor militaire leveranties.^{10a} De betekenis van de Limburgse nijverheid in deze periode moet men niet overschatten: veel van de teruggevonden gebruiksvoorwerpen waren luxegoederen, die grotendeels door import verkregen werden.

Naast handel en nijverheid vonden ook akkerbouw en veeteelt een plaats in het Limburgse economisch bestel. Daarbij speelden de Romeinse villae zeker een rol, ook al is er verschil van mening over de omvang van de Romeinse landbouwbedrijven. Een groot deel van de Limburgse bodem was vruchtbaar genoeg om aan een agrarische gemeenschap voldoende bestaansmogelijkheid te verschaffen, zodat na de Romeinse periode, toen handel en nijverheid hun betekenis voor het economisch leven in deze streken verloren, de agrarische grondslag daarvan in stand bleef en ook de graanverbouw zich als middel van bestaan kon handhaven.

Overziet men datgene wat wij weten van het prehistorische en van het Romeinse Limburg, dan kan men vaststellen, dat er reeds in die tijden een duidelijk verschil bestond tussen de streken ten Noorden van de Waal en de Limburgse streken. De vraag komt dan op of dit verschil

⁹ Zie H. Hardenberg, a.w. blz. 124 volg.

^{10a} De Romeinse baksteenfabricage neemt een afzonderlijke plaats in; zij heeft niets te maken met de middeleeuwse baksteenfabricage, die in de 12e eeuw opkomt. (Vriendelijke mededeling van W. J. A. Arntz, te Bilthoven.)

niet van zodanige aard is, dat niet alleen de staatkundige, maar ook de economische en sociale ontwikkeling er – ook in latere tijden – duidelijk werd door beïnvloed. Dit geldt allereerst voor de Romeinse periode. Toen behoorden de streken aan de Maas gedurende een tijdperk van ongeveer vier eeuwen tot het Romeinse staatsgebied, in die tijd drong er de Gallo-Romeinse cultuur door en deed het Christendom er – zij het nog niet definitief – zijn intrede.¹⁰ Maastricht en Heerlen in het Zuiden, en Nijmegen in het Noorden, werden Romeinse centra, en ook de buiten deze centra gelegen streken gingen delen in de materiële welvaart en de cultuur van de Pax Romana.

Dit verschijnsel hangt nauw samen met het feit, dat de gebieden aan Rijn en Maas ten Zuiden van Nijmegen een zekere eenheid vormden, een eenheid, die men wederom aantreft in de situatie zoals Frings en Schieb die omschreven in hun in de aanvang van dit artikel vermelde editie van de St. Servaas-legende.¹¹ Langs de Rijn, van Keulen uitgaande, over Neuss, en Xanten, en langs de Maas, uitgaande van Maastricht, over Roermond, Blerik, en Cuyck, drong de Romeinse cultuur, waarmede een zekere economische ontwikkeling was verbonden, stroomafwaarts door tot in de omgeving van Nijmegen. Tussen deze Rijn- en Maaslinies ontstonden dwarsverbindingen, die het gebied ten Noorden van de Eifel tot een ook in economisch opzicht samenhangend geheel maakten. Het door de Romeinen medegebrachte Christendom leverde daartoe een bescheiden bijdrage. Deze eeuwenlange samenhang moet beschouwd worden als één der grondslagen voor de in later tijd voortgezette en thans nog bestaande verbindingen tussen de Maaslandse en Nederrijnse streken,¹² een grondslag, die ook betekenis heeft voor de sociale verhoudingen en toestanden. In de na-Romeinse periode moet weliswaar een achteruitgang in cultureel en in economisch opzicht geconstateerd worden, maar er bleef van de Romeinse of Gallo-Romeinse grondslag voldoende over om enerzijds de hiervoor bedoelde samenhang, anderzijds het verschil in karakter met de noordelijker gelegen streken te doen voortduren. Dit verschil werd in de loop van de Middeleeuwen

¹⁰ R. R. Post, Die Christianisierung des Limburgischen Raumes; Arch. voor de Gesch. van de Katholieke Kerk in Nederland; jrg. 3, 1961, blz. 234 volg. W. Jappe Alberts, Grundzüge der geldrischen Kirchengeschichte, Ann. des Hist. Vereins für den Niederrhein, 168/169, 1967, S. 5 volg.

¹¹ Zie hiervóór, blz. 1, noot 2.

¹² W. Jappe Alberts, Korte inleiding tot de geschiedenis van Oost-Nederland; in: Oost-nederlands, Bijdr. tot de geschiedenis en de strecktaalkunde van Oost-Nederland; 's Hertogenbosch, 1964, blz. 28 volg.

nog geaccentueerd, omdat de Maasstreken in een vanaf de omgeving van Nijmegen in zuidelijke richting toenemende mate opgenomen werden in de Rijn-Maas-cultuur en ook in de kerkelijke en staatkundige organisatie van de naburige bisdommen, Keulen en Luik, en van de zich sedert de 11de eeuw vormende wereldlijke territoria: Brabant, Gulik, Kleef, Loon en Limburg, en Gelre, waarbij slechts op te merken is, dat laatstgenoemd territorium zich ook ten Noorden van de Waal uitstrekte.

De economische aspecten en gevolgen van de samenhang van de Maasstreken zijn geenszins onbelangrijk. Vooral tijdens de Karolingse periode, toen de streek waarvan Aken, Luik en Maastricht de centra waren, één der kernlanden van het Karolingse Rijk werd, kwam deze samenhang op de voorgrond. Maastricht was reeds in de Merovingse periode een kerkelijk centrum en de stad zal toen ook wel economische betekenis gehad hebben. De ligging aan de Maas, reeds in de Romeinse tijd een scheepvaartweg van belang, zal ook in de Frankische periode voor Maastricht van betekenis geweest zijn. Dit wordt waarschijnlijk gemaakt door de omstandigheid, dat in het begin van de 7e eeuw te Maastricht een muntwerkplaats gevestigd was,¹³ daar werden gouden munten geslagen, waarvan er o.m. in Friesland verschillende teruggevonden zijn.¹⁴ Dit kan op handelsverkeer met Friesland wijzen, maar het is ook mogelijk, dat de munten anders dan door handelsverkeer naar Friesland gekomen zijn.

Niet alleen te Maastricht, maar ook in Dorestand, het toenmalige handelscentrum in het midden-Nederlandse rivierengebied, en in verschillende plaatsen, die stroomopwaarts van Maastricht aan de Maas waren gelegen, bijvoorbeeld in Namen, Hoei en Dinant,¹⁵ werden munten geslagen. Deze muntwerkzaamheid hangt zonder twijfel samen met de omstandigheid, dat de Maas als handelsroute van het Zuiden naar het Noorden en omgekeerd fungeerde. Deze rivier en haar zijrivieren maakten het mogelijk verschillende soorten van handelsgoederen over grote afstanden te vervoeren, uit het binnen-

¹³ G. W. A. Panhuysen, *Studieën over Maastricht in de 13de eeuw*; Maastricht, 1938, blz. 116/117. W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording*, 's Gravenhage, 1964, blz. 23. Vergelijk ook F. Vercauteren, *Monnaie et circulation monétaire en Belgique et dans le Nord de la France du vie au xie Siècle*; in: *Settimane di Studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, VIII, *Moneta e scambi nell'alto medioevo*; Spoleto, 1960, p. 284/285, volg.

¹⁴ P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de 11de eeuw*; 's Gravenhage, 1951²; blz. 442, en 538 en voorts *Plaat xxxviii*; vergelijk ook F. Vercauteren, a.w., p. 310.

¹⁵ Zie F. Vercauteren; a.w. p. 284/285.

land producten naar de kustgebieden te brengen en dit binnenland te voorzien van datgene wat men aldaar nodig had. Zo werden uit de Ardennen grote hoeveelheden hout, brandhout en timmerhout, vervoerd.¹⁶ De muntslag diende het handelsverkeer en de aanwezigheid van een muntwerkplaats te Maastricht is dus een aanwijzing voor de economische positie van die stad, waar in de 11e eeuw ook de bisschoppen van Luik een aanvang maakten met de muntslag.¹⁷

De gegevens over muntslag te Maastricht en andere plaatsen aan de Midden-Maas sedert de Merovingse tijd worden al spoedig begeleid door andere berichten, die op handelsactiviteit en een zekere materiële welvaart wijzen. Daarbij dient vermeld te worden, dat er in Maastricht in de 8ste eeuw een riviertoel gevestigd was,¹⁸ en dat de stad in de loop van die eeuw ook als bedevaartsplaats betekenis verkrijgt. Reeds vroeg in de Merovingse periode worden er niet alleen Angelsaksische missionarissen, maar ook kooplieden van overzee in het Midden-Maasgebied vermeld. Men mag wel aannemen, dat deze vreemdelingen ook in Maastricht vertoefd zullen hebben. Einhard omschrijft in zijn „*Translatio et Miracula S. S. Marcellini et Petri*” in het midden der 9de eeuw Maastricht als een koopliedennederzetting,¹⁹ en dit zal wel zo ongeveer met de werkelijkheid overeenstemmen.

Vermelding verdient hier nog het testament van de diaken Grimo, die in 634 een schenking doet ten gunste van de Leprozen in Maastricht, een schenking, die op een zekere betekenis van deze stad wijst en ook voor de sociale geschiedenis interessant is.²⁰ Dat Maastricht in deze eeuwen welvarend was, is waarschijnlijk, anders hadden de Denen en Noormannen haar in 881 wel met rust gelaten. Maar hoe dit zij, het staat wel vast, dat in de 9e en de 10e eeuw de Maashandel van betekenis was.

Het is de moeite waard even stil te staan bij deze vaststelling, omdat die handel een duidelijk licht werpt op de interterritoriale economische relaties, waarin het Maasland betrokken was, waarbij men dan moet

¹⁶ M.-L. Fanchamps, *Transport et commerce du bois sur la Meuse au Moyen Age; Le Moyen-Age*, Dl. 72, 1966; p. 59 suiv.

¹⁷ Zie H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten*, Utrecht, 1965, blz. 202.

¹⁸ A. Joris, *Der Handel der Maasstädte im Mittelalter*, Hans. Geschichtsblätter, 79, 1961, S. 15 ff.; G. W. A. Panhuysen, a.w. blz. 116; Zie ook F. Vercauteren, a.w. p. 480.

¹⁹ G. W. A. Panhuysen, a.w., blz. 116/117.

²⁰ A. J. Munsters, m.s.c., *Verkenning van de Middeleeuwse Kerk in Limburg*; in: *Limburg's Verleden*, 11, Maastricht, 1967, blz. 430. F. Petri, *Merovingerzeitliche Voraussetzungen für die Entwicklung des Städtewesens zwischen Maas und Nordsee; Bonner Jahrb.*, 1958, S. 235.

bedenken, dat het handelsverkeer, indien mogelijk, bij voorkeur van waterwegen gebruik maakte. Ook in de latere Middeleeuwen was dit het geval; wij zien dan de Maasschippers voorbij Heerenwaarden en Lobith Rijnopwaarts varen; de verschillende tolrekeningen, met name die van Lobith verschaffen hieromtrent vele gegevens.²¹ Voor de 10e eeuw wijst een toltarief van Visé uit 983 op handelsverkeer langs de Maas, waarbij vooral kooplieden en schippers uit plaatsen bovenstrooms van Visé, namelijk: Hoei, Namen, Dinant en Luik, betrokken waren.²² Daarbij ging het om de producten van de metaalnijverheid en om de invoer van goederen uit Engeland en uit het Rijnland. Uit latere gegevens, met name uit het beroemde toltarief van Koblenz,²³ dat naar de laatste onderzoekingen hoogstwaarschijnlijk uit de 2e helft van de 11e eeuw dateert (circa 1170),²⁴ mag worden afgeleid, dat ook schippers en handelaren uit plaatsen benedenstrooms van Visé, allereerst uit Maastricht, een aandeel hadden in het 10e en 11e eeuwse Maasverkeer en in de daarop berustende koophandel. Een bron uit de 10e eeuw zegt met betrekking tot Dinant: „ Want het was er markt dag en men zag er de mensen aan beide zijden van de rivier staan om handel te drijven ”.²⁵ Maar van Maastricht wordt iets dergelijks medegedeeld met gebruik van de termen „vicus”, d.w.z. koopliedennederzetting, en „mercatum” en „forum rerum venalium”, d.w.z. markt voor koopwaren.

Het ging bij dit alles werkelijk niet alleen om lokaal of regionaal verkeer. De Maaslandse kooplieden en schippers van het Koblenzer toltarief en vermoedelijk ook die van het toltarief van Visé voeren de Maas af tot Heerenwaarden, waar een verbinding met de Waal het mogelijk maakte om via Nijmegen Rijnopwaarts te varen. Aldus hadden de Maaslandse handelsplaatsen reeds vroeg deel aan het Rijnverkeer. Deze handelsweg, die de eerder genoemde plaatsen in relatie bracht met de handelssteden aan de Rijn, vooral met Keulen, bleef de

²¹ J. C. Westermann, De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland, 1394/1395; Werken „Gelre”, no. 21, Arnhem, 1939. W. Jappe Alberts, De tolrekeningen van Lobith, over de jaren 1404/05 en 1408/09, Bijdr. en Med. Hist. Gen. te Utrecht, 81, 1967, blz. 50 volg.

²² W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, Welvaart in Wording, 's Gravenhage, 1964; blz. 45 en de aldaar aangehaalde literatuur.

²³ R. Laufner, Der älteste Koblenzer Zolltarif, Landeskundliche Vierteljahrsblätter, Jhrg. 10, 1964, S. 101 ff., met facsimile, transcriptie en kaart.

²⁴ R. Laufner, a.w., S. 101.

²⁵ A. Joris, Der Handel der Maasstädte im Mittelalter; Hans. Gesch. Blätter, 79, 1961, S. 20.

gehele Middeleeuwen door voor de Maaslandse handel van grote betekenis, gelijk nog nader zal blijken. Ook met Engeland, dat onder meer wol leverde voor de lakennijverheid, werd handel gedreven.²⁶ Dat een deel van de in het Maasland tot laken verwerkte wol en mogelijk ook nog andere producten uit de Engelse handel naar Maastricht gingen, mag wel worden aangenomen. In genoemde stad had de lakennijverheid reeds vroeg betekenis; behalve Engelse wol zal er ook wel wol uit de omgeving verwerkt zijn. Er zijn aanwijzingen, dat deze stad omstreeks 1200 een zekere welvaart kende. De tegen het einde der 11de eeuw door Jocundus geschreven „*Translatio Sancti Servatii*”, een fantaserijk verhaal over de Maastrichtse heilige,²⁷ bevat ook een zeer korte beschrijving van de stad en vooral van haar kerken. Men zou deze passage, die bron geweest is voor Veldeke's Sint Servaas-legende, de oudste beschrijving van een Nederlandse stad kunnen noemen, een soort voorloopster van de laat-15e eeuwse en uitvoeriger beschrijving, die Mathaeus Herbenus gaf.²⁸

De Maas was wèl een belangrijke verkeersweg, maar niet de enige, waarlangs nijverheidsproducten en grondstoffen naar hun bestemming gevoerd werden. Reeds vroeg blijkt de landverkeersweg, die Vlaanderen en Brabant via Maastricht met Keulen verbond en die aldaar aansluiting gaf op de grote handelswegen naar Noord- en Midden-Duitsland, van betekenis te zijn, hoewel zij in de historisch-economische literatuur vaak overschat is in die zin, dat men ten onrechte aannam, dat de landverkeersweg het Maasverkeer bijna geheel verdrong. Men mag daartegenover met de Belgische historici Bonenfant en Joris zeggen, dat de Maas, ook in de latere Middeleeuwen van belang bleef als verkeersweg. Ook daarna is de situatie geenszins zo, dat de Maas haar betekenis als interregionale handels- en verkeersweg verliest.

De voor ons belangrijke conclusie is, dat de hier gememoreerde ge-

²⁶ G. A. W. Panhuysen, a.w., blz. 119; A. Joris, a.w., S. 24/25; idem S. 27; F. Vercauteren, a.w., p. 481, J. Dhont, *L'essor urbain entre Meuse et Mer du Nord l'époque mérovingienne*; in *Studi in onore Armando Saponi*, 1, Milaan, 1957, p. 57 suïv.

²⁷ B. H. M. Vlekke, *Sint Servatius*; Maastricht, 1935, blz. 82/83, 84, volg. en 94/95, 100/101. Jef Notermans, Hendrik van Veldekes letterkundige nalatenschap; *Levende Talen*, no. 193, 1958, G. Schieb, *Die Stadtbeschreibungen der Veldeke-Überlieferungen*, in: G. Schieb und Th. Frings, *Heinrich von Veldeke, die neuen Münchener Servatiusbruchstücke*, Halle, 1952, S. 46 ff. Zie voorts J. H. Bormans, *Sinte Servatiuslegende van Heynrick van Veldeken*, Maastricht, 1858, en P. C. Boeren, *Twee Maaslandse dichters in dienst van Karel de Stoute*, 's Gravenhage, 1968, blz. 50.

²⁸ H. H. E. Wouters, *Matthaeus Herbenus, een humanist van het eerste uur*, in: *Grensland en Bruggehoofd*, Assen, 1969, blz. 106 volg.

gevens uit de vroege Middeleeuwen ons de nauwe economische relaties van Maastricht met het Midden-Maasgebied en met het Rijnland, in het bijzonder met Keulen, tonen. De metropool aan de Rijn had in de eerste helft van de 11e eeuw reeds ook door vreemdelingen druk bezochte jaarmarkten, die drie maal per jaar plaats vonden;²⁹ ook kooplieden uit de Maasstreken dreven daar handel, onder meer met goederen, die zij uit hun verkeer met Engeland verkregen hadden; met een deel van deze goederen voeren zij de Rijn boven Keulen op, gelijk onder meer blijkt uit het Koblenzer toltarief. In dezelfde periode strekten zich de Maaslandse handelsrelaties, ook die van Maastricht, reeds verder uit, namelijk naar Scandinavië en de Oostzeelanden, naar Midden-Duitsland en naar Zuid-Duitsland en de Donaulanden. De handel met Engeland werd reeds hiervoor vermeld. Het handelsverkeer met Scandinavië en de Oostzeelanden wordt onder meer waarschijnlijk gemaakt door de omstandigheid, dat aldaar uit Maastricht, Hoei, Dinant en Namen afkomstige munten zijn gevonden, die in de eerste helft van de 11e eeuw daarheen gekomen zijn. Uit Midden-Duitsland betrok de metaalnijverheid van de Maassteden koper, gelijk onder meer vermeld is in een privilege in 1103 door aartsbisschop Frederik I van Keulen verleend aan de kooplieden van Hoei en Luik, die naar Saksen of naar Dortmund reisden om aldaar koper en andere zaken te halen.³⁰ Deze ontwikkeling ging verder; het Maaslandse handelsgebied breidde zich in Zuidoostelijke richting uit: op de jaarmarkten van Enns treffen wij tegen het einde van de 12e eeuw kooplieden uit Maastricht aan, die ook kort daarna te Wenen worden vermeld, evenals kooplieden uit Hoei.³¹ Terecht kon de Maaslandse dichter Henric van Veldeke omstreeks 1150 in zijn Servatiuslegende van Maastricht zeggen:

Aen eynde ghemijnre straten
 Van Inghelant in Ongheren
 Voer Colne ende voer Tongheren
 Ende alsoe diesgelijck
 Van Sassen in Vranckrijk
 Ende mit scepe die des pleghen

²⁹ Vergelijk: H. Kellenbenz, *Der Aufstieg Kölns zur Handelsmetropole*, 1967, S. 7. (Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Vorträge, no. 17).

³⁰ Hans. Urk. Buch, III, 601.

³¹ Vergelijk A. Joris, *Der Handel der Maasstädte im Mittelalter*; Hans. Gesch. Blätter, Bd. 79, 1961, S. 28, en de aldaar vermelde litteratuur, met name de studies van F. Rousseau en H. Ammann.

To Denemarken ende to Norweghen
Die wege versamenen sich alle dae
Des is die stadt daer nae
Gheten Traiectum
Daer sande God Servacium.³²

Met dit niet onbekende citaat van de beroemde Limburgse dichter, waaruit men ten onrechte veelal de laatste regel: Daer sande God Servacium, weglaat, zijn wij het jaar 1200 genaderd.³³ Tot op dat jaar was het in Limburg in hoofdzaak Maastricht, dat als economisch centrum fungeerde, een functie, waarin uiteraard ook de naaste omgeving werd betrokken. Dit geldt zeker voor de Maastrichtse jaarmarkten, die in 1243 vermeld worden³⁴ en voor de lakennijverheid, die in de 13e eeuw duidelijk op de voorgrond komt en in de latere Middeleeuwen de belangrijkste nijverheidstak gaat vormen, met name voor de export.

Behalve deze aanwijzingen van economische aard is er nog de aandacht te vestigen op een factor van politieke aard, namelijk de grote belangstelling, die de bisschop van Luik en de hertog van Brabant voor de stad Maastricht tonen, een belangstelling, die de grondslag vormt voor het merkwaardige condominium, dat eeuwenlang de bestuurlijke en staatkundige situatie van deze Maasstad heeft bepaald. Ook het totstandbrengen van de stadsomwalling, eerst omstreeks het midden van de 12e eeuw, later opnieuw in 1229, getuigt van de economische betekenis van de stad van St. Servaas.³⁵ Deze conclusie stemt niet alleen overeen met de geciteerde passage uit Veldeke's Servatius-legende en met de daaraan parallelle tekst uit de latijnse levensbeschrijving van de Maastrichtse heilige, maar ook met de teksten der oorkonden uit deze periode, die op Maastricht betrekking

³² Vergelijk J. H. Bormans, Sinte Servatius legende van Heynrick van Veldeken; Maastricht, 1858; vs. 956 volg., en voorts de editie van de werken van Henric van Veldeke, 1, Sente Servas, door Th. Frings und G. Schieb; Halle, 1956, S. 30, Vs. 972 ff.; zie ook: G. Schieb; Die Stadtbeschreibungen der Veldekeüberlieferungen, in: G. Schieb und Th. Frings, Heinrich von Veldeke, die neuen Münchener Servatiusbruchstücke; Halle, 1952, S. 46 ff.

³³ In het recente standaardwerk, het tweedelige boek „Limburgs Verleden”, wordt de Limburgse sociaal-economische geschiedenis sedert 1200 geschetst. De daaraan voorafgaande periode wordt niet behandeld.

³⁴ G. A. W. Panhuysen, a.w., blz. 125.

³⁵ Zie G. Panhuysen, Studieën over Maastricht in de 13de eeuw; Maastricht, 1933, blz. 119 volg.

hebben. Op dit alles wordt nog eens de nadruk gelegd in een andere, minder vaak geciteerde passage uit de Sint-Servaaslegende, die een nog wijder economisch beeld geeft van Nederlands oudste stad.³⁶

Hij geboet den heilighen manne
Dat hi voer van danne
Als daer hi noch is, te Trieht,
in eynen dall scone ende liecht
Effen ende wael gedaen
Daer twee water tsamen gaen,
eyn groet ende eyne cleyne
claer, schoen ende reyne:
Dats die Jeker ende die Mase
Beide te corne ende te grase
En die stadt wale ghelegen
Ende te schepen in voele wegen
in visschen ende in ghewilden
Ende in goeden ghevylden
Der bester coren eerden
Die ye mochte gheweerden.

Hendrik van Veldeke heeft het goed gezien en scherp waargenomen: legt men de voor de bestudering van de economische en sociale historie van Maastricht en omgeving in de 14e en 15e eeuw zo belangrijke Maastrichtse Raadsverdragen, waarin ook de agrarische elementen geenszins ontbreken, naast zijn tekst, dan kan men vaststellen, dat hij niet alleen het schone Limburgse landschap tekent, maar ook de materiële grondslag, waarop leven en bedrijf van Limburgs bevolking in de latere Middeleeuwen berustte.

Met de 13e eeuw begon voor de Limburgse economische geschiedenis een nieuw tijdperk. Th. L. M. Thurlings en A. A. P. van Drunen hebben enkele jaren geleden het jaar 1200 aangewezen als het beginpunt van een nieuw tijdperk in de Limburgse economische geschiedenis.³⁷ Hun motief daartoe was, dat sedert dat jaar „het overheersen van de stadseconomie in het gehele economische bestel” een aanvang nam. Houdt men echter datgene, wat hiervoor werd medegedeeld over de betekenis van Maastricht, voor ogen, dan is het misschien

³⁶ Vergelijk J. H. Bormans, a.w., ns. 956 volg., en voorts Th. Frings und G. Schieb, a.w., vs. 955.

³⁷ In „Limburgs Verleden”, Deel 1, Maastricht (1966); blz. 191.

voorzichtiger om te zeggen, dat het nieuwe vooral hierin bestond, dat ook andere plaatsen naar voren kwamen en een stedelijk leven begonnen, het eerst Roermond, later ook Venlo. Door deze uitbreiding werd de Limburgse economie, niettegenstaande onderlinge concurrentie, versterkt.

In de Noordelijke Nederlanden laten zich in de latere Middeleeuwen een viertal met de opkomende nijverheid samenhangende handelsgebieden onderscheiden.³⁸ Deze gebieden vertoonden onderling wel een zekere overeenkomstigheid, maar toch ook zeer duidelijke verschillen en een zekere mate van zelfstandigheid. Het gaat hier om het Limburgse gebied, het Gelders-Overijsselse gebied, het Friese Noorden en tenslotte Holland en Zeeland, waarbij ook Utrecht moet worden gerekend. Daarnaast is nog te onderscheiden het in sterke mate met het Zuiden verbonden Noord-Brabantse gebied, waar 's-Hertogenbosch en Bergen op Zoom en in mindere mate Breda de centra vormden. Men zou, zich beperkende tot de vier eerstgenoemde gebieden, kunnen zeggen, dat het Friese Noorden en het Limburgse gebied de oudsten waren, omdat zij reeds in de Romeinse tijd deel hadden aan de handel en bovendien – wat het Friese Noorden betreft – aan de veeteelt, en – wat het Limburgse gebied aangaat – aan de nijverheid. In de vroege Middeleeuwen ging ook het Gelders-Overijsselse gebied – men denke slechts aan Tiel, Zalt-Bommel, Heerenwaarden en vooral aan Deventer – een rol spelen en daarna, met name in de 15e eeuw doen de Hollandse en Zeeuwse gebieden zich gelden op het terrein van handel en nijverheid, spoedig in zodanige mate, dat het economisch zwaartepunt aldaar komt te liggen. Daar ontwikkelt zich Amsterdam tot de grootste handelsstad der Noordelijke Nederlanden.

Er is betoogd, dat de Noordelijke Nederlanden een en hetzelfde marktgebied vormden. Tegen deze opvatting, die onder anderen door de Leuvense hoogleraar J. A. van Houtte is verdedigd,³⁹ bestaan verscheidene bezwaren,⁴⁰ waarvan er enkele door de Duitse historicus

³⁸ Zie W. Jappe Alberts, *Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte des Rheins in Zusammenhang mit der spätmittelalterlichen Wirtschaftsentwicklung der Niederlande*; Rh. Viertelj. Blätter, Jhrg. 26, 1961; S. 303 ff.

³⁹ Zie J. A. van Houtte, *Het Nederlandse marktgebied in de 15de eeuw, eenheid en differentiatie*; in: *Bijdr. en Mededelingen Hist. Genootsch.*, dl. 70, 1956, blz. 11-29.

⁴⁰ Vergelijk W. Jappe Alberts, *De economische betrekkingen van Overijssel met de aangrenzende territoria in de 14de en 15de eeuw*, in: *Versl. en Med. van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, Dl. 71, 1956, blz. 27 en volg. en uitvoeriger W. Jappe Alberts, *Overijssel*

Rudolf Hápke zijn aangevoerd. Eén dezer bezwaren is de uitzonderlijk nauwe samenhang van het Gelders-Overijsselse handelsgebied met het Rijnland en met Westfalen, nog afgezien van de sterke banden met de Duitse Hanze.

Op overduidelijke wijze blijken de relaties met het Rijnland en met het zuidelijke deel van Westfalen uit de nog te noemen tolrekeningen van Lobith. Hápke zegt van die samenhang terecht: „die tiefe Verankerung im Binnenlande (waarmede hij Westfalen en het Rijnland bedoeld) ist charakteristisch für das Ost-Niederländische Handelsgebiet”.⁴¹ Dit tegenargument geldt minstens even sterk voor het Limburgse gebied; ook daar bestond – behalve met de stroomopwaarts gelegen Midden-Maasgebieden – zowel vóór als na 1200 ook een bijzonder nauwe economische samenhang met het Rijnland en in het bijzonder met Keulen, dat eveneens een rol speelt in de Rijnlands-Gelders-Overijsselse handelsrelaties. Maar Hápke gaat te ver, als hij op grond van de door hem aangevoerde samenhang het Gelders-Overijsselse en het Limburgse gebied als een eenheid beschouwt. De Duitse historicus F. Petri heeft daartegen, met betrekking tot Maastricht, reeds bedenkingen geopperd.⁴² Daarmede is men er echter nog niet; het gehele Maasgebied van Eijsden tot Grave moet als een afzonderlijk handelsgebied beschouwd worden, ook al is het evenals het Gelders-Overijsselse gebied in sterke mate georiënteerd. In het Limburgse handelsgebied, waartoe in de Middeleeuwen het gehele Gelderse Overkwartier gerekend dient te worden, concentreerden zich sedert het begin van de 13e eeuw handel, nijverheid en verkeer in de steden Maastricht en Roermond, en later ook in Venlo, alsmede in de omgeving van deze steden. Daarbij komt nog, dat in de latere Middeleeuwen ook in de kleinere steden en op het platteland de nijverheid beoefend werd, gelijk dit bijvoorbeeld in de kleine steden van het Overkwartier het geval was. De Maas, die het gehele gebied doorstroomde, bleef – in tegenstelling tot de opvatting als zou zij haar verkeersgeografische betekenis in de latere Middeleeuwen verloren hebben – een handelsweg van belang,⁴³ juist in interterritoriaal opzicht,

und die benachbarten Territorien in ihren wirtschaftlichen Verflechtungen im 14. und 15. Jahrhundert; in Rheinische Vierteljahrsblätter, dl. 24, 1959, S. 40 ff.

⁴¹ Zie R. Hápke, Die Entwicklung der holländischen Wirtschaft, Berlin, 1928; S. 19 ff.

⁴² Zie F. Petri, Die Stellung der Südersee- und Ysselstädte im flandrisch-hansischen Raum; Hans. Gesch. Blätter, jhrg. 79, 1961; S. 38.

⁴³ Vergelijk: W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, Welvaart in Wording, 's Gravenhage 1964, blz. 217 en volg.

gelijk de rekeningen der Maastollen en ook die van de tol te Lobith, waarschijnlijk maken. Roermond en Venlo vormden met Maastricht en de tussengelegen streken het Limburgse handelsgebied, waarvan het verkeersgeografische geraamte gevormd werd door de Maas en de Oost-West lopende dwarsverbindingen, land- en waterwegen, die het betrekkelijk smalle en langgerekte gebied in direct contact brachten en hielden met de naburige landen, Brabant, Gelre, Luik en het Rijnland. Daarbij valt de aandacht te vestigen op de omstandigheid, dat Roermond en Venlo weliswaar in economisch opzicht tot het Limburgse gebied behoorden, maar in staatkundig opzicht tot Gelre. Hierbij is belangrijk, dat – gelijk K. J. Th. Janssen de Limpens in zijn fraaie uitgave van het stadscharter van Venlo⁴⁴ heeft uiteengezet – in het op 6 Januari 1328 door graaf Reinald II van Gelre aan het „Land van den Nyersen upwaert aen beyden sijden van der Masen” verleende privilege voor het eerst tot uitdrukking wordt gebracht, dat dit Land als één geheel beschouwd moet worden, waarmede de grondslag werd gelegd voor de eenheid van het Overkwartier,⁴⁵ ook in economisch opzicht. Mede als gevolg van de staatkundige banden met Gelre had dit Overkwartier zijn handelsrelaties op dat territorium en op het noordelijk deel van het Rijnland gericht. Dit blijkt niet alleen uit de betrekkingen van Roermond en Venlo met de Duitse Hanze,⁴⁶ die in de 15e eeuw leidden tot het verkrijgen van de Hanzegerechtigdheid, evenals zulks het geval was met andere Gelderse steden als Arnhem, Nijmegen en Zutphen. Maar het blijkt vooral uit de richting van de door Roermond en Venlo gedreven transitohandel en uit de bestemming van de aldaar gefabriceerde nijverheidsproducten, waartoe onder meer laken gerekend moet worden.⁴⁷ De Maas was in haar volle lengte bevaarbaar, maar het verval was boven Venlo veel groter dan beneden die stad; grotere, van een dek voorziene schepen voeren veelal niet verder dan Venlo of Roermond. Daarbij kwam nog, dat grindbanken en hoge oevers voor grotere schepen een belemmering vormden.⁴⁸ Daarom vond te Venlo of te

⁴⁴ Venlo, 625 jaar stad; 1343-1968; Het stadscharter van Venlo, uitgegeven door Mr. K. J. Th. Janssen de Limpens.

⁴⁵ Zie K. J. Th. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond, Utrecht, 1965, blz. LXXVII en blz. 427.

⁴⁶ Zie W. Jappe Alberts, De Nederlandse Hanzesteden, Bussum, 1969, blz. 22 en volg.

⁴⁷ Zie hierna, blz. 25.

⁴⁸ Zie H. O. J. H. Bauduin, Maasschepen in vroeger tijden, De Bronk, Limburgs Maandblad, 7de jrg., 1959-1960, blz. 43 en volg.

Roermond veelal overlading plaats; bovenstrooms van die steden werd het verkeer meestal door kleinere, open schepen onderhouden. Met deze omstandigheid hield de o.m. door Roermond betwiste en beconcurrerde zogenaamde Venlose Stapel verband, die aan Venlo duidelijk het karakter van handelsstad gaf, wellicht meer dan Roermond, dat aan Venlo een ernstige concurrent had. Het Venlose stapelrecht was echter slechts een beperkt stapelrecht; het was een in het stadscharter van 1343 verleend⁴⁹ recht van opslag, dat inhield, dat de graaf van Gelre niet zou „laten gescien noch gehengen dat enich opslach oft comenscap van enigerhande goede ergent si tusschen Moudic ende Venle an die side, daer Venle gelegen is, dan tot Venle”. Dit recht was de grondslag voor het door Venlo gepretendeerde stapelrecht, dat de stad in de praktijk wist te handhaven, met uitzondering van de periode tussen 1543 en 1579. De opheffing van dit recht in 1543 moet men zien in verband met de in dat jaar tot stand gebrachte eenheid der Nederlanden en een bescheiden begin tot unificatie van het Maasland,⁵⁰ waarin een stapelrecht van Venlo niet paste. Roermond was een belangrijke markt voor rogge en wede, wat het ook na de Middeleeuwen bleef. De wede, een verfstof voor de lakennijverheid, werd langs de Roer aangevoerd, in hoofdzaak uit het Gulikse gebied. Zowel Roermond als Venlo hadden een markt voor hout, dat uit het zuiden in vlotten werd aangevoerd, met name uit de Ardennen,⁵¹ en ten dele uit de Vogezen. Het hout, dat de Maas werd afgevoerd, was voor een aanzienlijk deel bestemd voor houtarme streken benoorden de grote rivieren, waar met uitzondering van niet omvangrijke bossen in Twente en op de zuidoostelijke Veluwe geen timmerhoutproducerende boscomplexen werden aangetroffen. Voor de voorziening in de grote behoefte aan timmerhout voor kerken, openbare gebouwen en particuliere woningen en voorts voor de scheepsbouw en de levering van brandhout en houtskool was men aangewezen op import uit het Maasland, de Rijnlanden en het zuidelijk deel van Westfalen.⁵² De daarop berustende houthandel werd, behalve in Roermond en Venlo, ook uitgeoefend in Maastricht, waar in de

⁴⁹ Zie Janssen de Limpens, Het stadscharter van Venlo.

⁵⁰ Zie H. H. E. Wouters, Het Limburgse Maasdal gedurende de 80-jarige en 30-jarige oorlog met inleiding en vervolg, 1543-1663; in: Grensland en Bruggehoofd, Assen, 1969 blz. 161/162.

⁵¹ Zie M.-L. Fanchamps, Transport en commerce du bois sur la Meuse au moyen-Age; Le Moyen-Age, Bd. 72, 1966, p. 59 suiv.

⁵² W. Jappe Alberts, Overijssel und die benachbarten Territorien in ihren Wirtschaftlichen Verflechtungen im 14. und 15. Jahrhundert; Rh. Viertelj. Blätter, 24, 1959, S. 47.

2e helft van de 13e eeuw een „forum lignorum” vermeld wordt;⁵³ in de enig overgebleven middeleeuwse stadsrekening van Maastricht (1399/1400) wordt de „Holtmarckt” enige malen vermeld.⁵⁴ Daarop wijst ook een vermelding in de Maastrichtse Raadsverdragen,⁵⁵ waar op 19 juni 1385 is aangetekend: „Item des selven dages so wert verdraghen ende geordineert overmits den gemeynen raet dat alle vrende koupluide van koelen ende van hout in der Mase soelen moeghen hon hout ende koele vercoupen sonder yet dar van te gheven uytgesceiden die assijse, mar weirt dat sake dat die vorscreven coupluide hon hout ende koelen belenden willen ende op den lande stapelen ende also vercoupen die soelen mitten scepeluidenambacht teynre tijt in mogeliken saken lijden ende gelden. Ende weirt dat sake eynich van den vorscreven scepluide ambacht of yemant anders den vorscreven koupluiden hinderlinc her in were of hon dar an confusynge of ander sake dede, die sal verboeren twe gulden peter te betelen meister ende gesworenen totten statuten die he dar toe verboeren mach”. Buiten het Limburgse gebied waren Dordrecht, Amsterdam, Deventer en Zutphen belangrijke houtmarkten. De rekeningen van de Gelderse Maastollen, van de Rijntol in Lobith, alsmede de fabrieksrekeningen van de Utrechtse Dom geven een indruk van de algemene betekenis van de houthandel.⁵⁶ Een nader onderzoek naar omvang en betekenis van deze handel zou geenszins overbodig zijn. Dit geldt trouwens voor de gehele middeleeuwse Maashandel, een onderwerp, dat een speciale studie bepaald waard is. Daarbij zouden dan ook de tolheffing en de vraag in hoeverre er als gevolg van de riviertollen verdringing van het rivierverkeer door het landverkeer heeft plaats gevonden, in beschouwing genomen kunnen worden. Ook de Belgische historicus A. Joris heeft op deze wenselijkheid gewezen toen hij

⁵³ Cartulaire de l'abbaye cistercienne du Val-Dieu, uitgegeven door J. Ruwet, Brussel, 1955, blz. 144 en 160.

⁵⁴ Zie De stadsrekeningen van Maastricht over het jaar 1399/1400, uitgegeven door J. Koreman; Maaslandse Monografiën, Deel 8, Maastricht, 1968, ook verschenen in Bijdr. en Med. Hist. Genootsch. Deel 82, 1968, blz. 59-206.

⁵⁵ G. A. Maastricht, inv. nr. 62.

⁵⁶ Zie J. C. Westermann, De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland, 1394/95; Werken „Gelre”, Dl. 21, 1939; J. F. Niermeyer; Over het handelsverkeer tussen het Rijnland, Gelre en Holland in het laatst der 14de eeuw, Tijdschr. v. Gesch., 55, 1940, blz. 25 en volg.; J. F. Niermeyer, Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de 14de eeuw; Bijdr. Vad. Gesch. VIIIe serie, Dl. III, 1941, blz. 35 en volg.; en voorts Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht; Deel II¹ en II², R.G.P., Grote Serie, Deel 88 en 129.

in 1961 in zijn studie over de handel van de Maassteden verklaarde: „Spezielle Untersuchungen zur Maasschiffahrt und zu den Zollstätten fehlen immer noch”.⁵⁷

De hier bedoelde houthandel en de Maasvrachtvaart, die in Maastricht, waar de nauwe relatie van beide uit de geciteerde tekst van de „Raadsverdragen” blijkt, in Roermond en in Venlo haar thuishaven had, zijn juist twee van de bedrijfstakken, waarin het interregionale element naar voren komt.

Van de zijrivieren van de Maas had niet alleen de Roer, maar ook de Niers verkeersbetekenis, met name voor de interterritoriale handel met de Nederrijnse streken. Maastricht, Roermond en Venlo beschikten weliswaar over landverbindingen,⁵⁸ maar het handelsverkeer van de beide laatstgenoemde steden met het Rijnland ging voor een deel langs Maas en Rijn via Nijmegen en Lobith. De rekeningen van de Gelderse tollers op de Maas, de Waal en de Rijn, vooral die van Lobith⁵⁹ vermelden herhaaldelijk kooplieden en schippers – wat in vele gevallen identiek is – uit de Maassteden, zowel in het opgaande als in het neergaande verkeer, vooral uit Venlo en Roermond en voorts uit de kleine steden van het Overkwartier: Goch, Erkelenz, Geldern en Wachtendonk. Uit de Lobithse rekeningen blijkt bovendien, dat er ook overlandverkeer plaats vond van het Overkwartier naar de Rijn en omgekeerd. Het ging daarbij soms om leveranties ten behoeve van de Gelderse landsheer, met name levensmiddelen.⁶⁰

Kooplieden en schippers uit Maastricht treft men in de Lobithse rekeningen niet aan. De verklaring voor dit verschijnsel kan zeer eenvoudig zijn: men maakte in Maastricht voor de verbinding met Keulen en andere steden aan de Rijn liever gebruik van de kortere

⁵⁷ A. Joris, *Der Handel der Maasstädte im Mittelalter*; Hans. Gesch. Blätter, 79. Jhrg., 1961; S. 27. Anm. 48.

⁵⁸ Een nauwkeurige beschrijving van deze wegen vindt men in „Hansische Handelsstrassen”, Textband, auf Grund von Vorarbeiten von Friedrich Bruns bearbeitet von H. Wezzerka; Weimar, 1967; S. 491-514. Deze beschrijvingen bevatten tevens verscheidene illustratieve gegevens over de goederenhandel.

⁵⁹ Zie W. Jappe Alberts, *De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1404/1405 en 1408/1409*; Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. te Utrecht, Dl. 81, 1967, blz. 58-177.

⁶⁰ Tolrek. 1408/1409: „tegen Kersmysse gekocht weder Herman Becker van Griethusen die voert tot Gelre gesant sijn 9 salme ad 2 rijnse guldens 29 gr. valent 20 rijnse guldens 61 groot. Ter selver tijt 1850 pricken kosten 12 rijnse guldens 10 gr. Om 2 korffe daer men dese salmen ende pricken yn vuerde 6 gr. Een karre gehuert myt twe perden die dese vurscreven visch tot Gelre vuerde koste 1 rynse gulden 40 gr.” De rekening vermeldt nog meer dergelijke transporten van visch voor de hertog, namelijk van Rijnberg naar Caster en van Xanten naar Caster.

landweg, al had die zijn bezwaren. Het kan ook zijn, dat de stapel en de eventuele overlading te Venlo een belemmering voor de Maastrichtenaars vormden. Minder waarschijnlijk is het echter, dat het ontbreken van Maastrichtse schepen en kooplieden te Lobith zou aantonen, dat de handel van Maastricht – in tegenstelling tot de naar het Noorden gerichte handel van Roermond en Venlo – zich meer in zuidelijke en oostelijke richtingen, naar het Midden-Maasland, naar Aken en Keulen en verder Rijnopwaarts en voorts naar het Westen, onder meer naar Bergen op Zoom,⁶¹ bewoog. Dit moge het geval geweest zijn met de lakenhandel, maar voor de reeds besproken houthandel en voor de nog te behandelen handel in natuursteen gold dit zeker niet. Evenmin over de nog te vermelden vishandel. Wat de lakennijverheid betreft, kan vastgesteld worden, dat Maastricht de oudste lakennijverheid in het Limburgse gebied, ja, in de Noordelijke Nederlanden bezat, want reeds in de tweede helft van de 12e eeuw is er sprake van lakenfabricage in Maastricht, wat geen wonder is, aangezien in Luik en Hoei deze nijverheid reeds in de 11e eeuw bestond. In de 13e eeuw werden in Maastricht volmolens vermeld; er is dan herhaaldelijk sprake van wevers en vollers en in 1267 worden „Statuten van den gewantmakers” vastgesteld.⁶² De export vond voor een deel plaats via de in deze eeuwen bloeiende Keulse jaarmarkten, en later ook naar Frankfort aan de Main, waarmede de relaties tot in de 15e eeuw voortdueren. De onlangs uitgegeven stadsrekening van Maastricht⁶³ geeft daarvan duidelijk blijk, bijvoorbeeld: „Item des densedages na Sent Anthonijsdaigh Arnolt Thorion”, de stadsbode, „gereden met brieven van der stat weghen an de ortsche bisscop van Collen ende van Trieren om geleyde den coipluden onser burgeren te dieser neester Franckenvorder missen” enz. Het gevraagde geleide werd blijkbaar verschaft, want op 17 maart 1400 ging de stadsbode Symon Elegast „mit brieven van der stat weghen tot Franckenforde onse coipluden te condigen ende te warnen, dat voele heren ritteren ende knechte vyande worden waren onser Vrouwen van Brabant”. Deze posten zijn niet alleen illustratief voor de handelsrelaties met Frankfort aan de Main, maar ook voor de route van de kooplieden en van hun waren. Uit de vermelding van de aarts-

⁶¹ Zie Korneel Slotmans, *Kooplui uit de Maasreeck op de Bergse jaarmarkten; Publications van het Limburgs Gesch- en Oudheidk. Genootsch.*, 1962/63, blz. 91 en volg.

⁶² Zie G. W. A. Panhuysen, *Studieën over Maastricht in de 13de eeuw; Maastricht, 1933*; blz. 129/130 en blz. 149-152.

⁶³ Zie hiervóór blz. 19, noot 2.

bisschoppen van Keulen en van Trier, tot wier gebied een deel van de Midden-Rijn behoorde, blijkt immers, dat de kooplieden van uit Maastricht via Keulen en de Rijn reisden. De wenselijkheid om voor de Maastrichtse kooplieden geleide te verwerven van de Gulikse landsheren wijst eveneens op die route. Ook een brief aan de drost te Valkenburg „om der coupluden wille der have ende guede genomen worden op des hertogen gelijde straten van Borgoniën” duidt op de weg van Maastricht over Valkenburg, 's Hertogenrade, Gulik naar Keulen. Dit was vermoedelijk de gewone route naar het Rijnland en in het bijzonder naar Keulen en hoger gelegen markten; de veiligheid van deze weg was voor de Maastrichtse kooplieden en met name voor de lakennijverheid een levensbelang. Vandaar ook dat het stedelijk bestuur zich daarmee ernstig bemoeide. Een voorbeeld uit vele leveren de Maastrichtse Raadsverdragen,⁶⁴ die vermelden, dat op 26 augustus 1403 werd vastgesteld een „ordinantie des wollen ambachts na den uytdraghe der gemeynre stat op dat geleyde van den coupluiden van onser stat”.⁶⁵ Daarin is onder meer bepaald: „In den eirsten so is verdragen dat die coupluide van onser stat sich bereyden soelen mit honnen lakenen ende guede ende die selve laken ende guede ewech vueren over der Mase bruggen tallen franckefortscher missen die vallen in den oust of da omtrent des darden daghes na Onser Vrouwen dagh Assumptionis ende so we van den coupluiden van onser stat des niet en dede ende sijne laken ende guede op den darden dagh na Onser Vrouwen dagh Assumptionis niet over die Mase bruggen en dede vueren de en sal mitten anderen coupluiden van onser stat te Franckefort niet loiten⁶⁶ noch ouch en sal men home eghein geleide gelt van der stat gheeven noch sijne guede op denen geleide niet verantwerden. Item op die Franckefortssche messe in den vasten solen die vorscreven coupluide sich bestellen ende hon gewant ende guede over die Masebrugge doen vueren des neesten saterdaghes na groet vastavent ende so we des niet en dede de solde in den manieren staen als boven gescreven steit”.

Op een druk handelsverkeer met de oostelijk van Maastricht gelegen streken wijzen niet alleen deze en ook andere teksten van de Raadsverdragen, maar ook de inkomsten uit de poortgelden in Wijk, die in

⁶⁴ Zie hiervóór blz. 19, noot 55, en blz. 4, noot 6.

⁶⁵ Raadsverdragen, G. A. Maastricht, inv. nr. 62, folio 130 rood.

⁶⁶ Loten om staanplaatsen op de markt.

vergelijking tot de inkomsten uit de poortgelden aan de linkeroever van de Maas vrij hoog zijn.⁶⁷

Vermeldenswaard is nog de mogelijkheid, dat er te Maastricht een Keulse wolstapel was, een probleem, dat nog nader onderzocht dient te worden.⁶⁸

Met betrekking tot de hiervoor aangeduide conclusie inzake de gerichtheid van de Maaslandse handel, die voor de lakenhandel wel ongeveer juist is, dient voorzichtigheid te worden betracht, gelijk reeds bleek bij de eerder vermelde gegevens over de houthandel,⁶⁹ die een duidelijke Zuid-Noord richting vertoont met Dordrecht als één der eindpunten. Met de in Maastricht niet onbelangrijke vishandel was het al evenzo gesteld, behoudens dat – aangezien het vooral om zeevis ging – de Noord-Zuid richting overheerste. Deze handel omvatte onder meer haring uit Schonen, welks verhandeling in de Raadsverdragen meermalen vermeld wordt.⁷⁰ In 1385⁷¹ werd een ordinantie vastgesteld, waarbij de handel in kabeljauw, haring, bokking en allerlei andere soorten van vis aan regels werd onderworpen. Daaruit blijkt, dat het niet slechts ging om de behoeftevoorziening van de Maastrichtse bevolking, maar – omdat er bepalingen zijn omtrent het naar buiten verkopen van een deel van de aanvoer – ook om vishandel naar elders. Een ander product, dat voorwerp was van de Zuid-Noord gerichte en zich tot in de gewesten ten Noorden van de grote rivieren uitstreckende handel van Maastricht en omgeving, was de handel in natuursteen. De grootste hoeveelheden natuursteen, die gedurende de latere Middeleeuwen in Nederland verwerkt werden in kerken en grote wereldlijke gebouwen, kwamen uit het Rijnland en uit Bentheim en Munsterland. Drachenfelssteen, zogenaamde Drakenfeldersteen, leisteen en tufsteen, alsmede Bentheimer zandsteen en Munstersteen uit de Coesfelder Baumbergen werden in omvangrijke mate aangevoerd, gelijk bijvoorbeeld uit de fabrieksrekeningen van

⁶⁷ Zie Stadsrekeningen van Maastricht, uitgegeven door J. Koreman, Assen, 1968; blz. 68 en blz. 86/87.

⁶⁸ Zie Stadsrekeningen van Maastricht; blz. 68, waar de aanwezigheid van den stapel ten onrechte als vaststaand wordt aangenomen; een aanwezigheid, die ook F. Petri in een *Miszelle in Rh. Viertelj. Blätter*, Bd. 33, 1969, S. 470 aanneemt.

⁶⁹ Zie hiervóór, blz. 19.

⁷⁰ Bijvoorbeeld: „In den jore van 1398 op Alre Heylgenavent so wart uytter vinsteren geroepen dat niemant van nu voert herinc, en verkoupe anders dan geweyckt ende in mandelen geslacht, dat niet schoens herinc is” (fol. 114 rood).

⁷¹ „Dit sijn die visscher koeren geordineert ende gestedicht”; Raadsverdragen, G. A. Maastricht; inv. nr. 62, folio 150 rood en folio 131 rood.

de Utrechtse Dom en uit rekeningen van verschillende Nederlandse steden blijkt. Maar ook uit het Maasland, namelijk uit Zuid-Limburg werd natuursteen naar het Noorden gevoerd. De Utrechtse Domfabriek kocht onder meer „Grondvelsteen” en „Triechtersteen”, mergelsteen uit de St. Pietersberg.⁷² De steengroeven in de St. Pietersberg leverden in hoofdzaak bouw materiaal, maar daarnaast ook losse mergel, die als meststof werd gebruikt.⁷³ Ook verder stroomopwaarts werd natuursteen gewonnen, namelijk de „blauwsteen van Namen”, die eveneens langs de Maas werd afgevoerd, evenals de kolen uit Luik en omgeving, die in grote hoeveelheden in de Maastolrekeningen vermeld worden.⁷⁴

Resumerend kan men vaststellen, dat stroomafwaarts van de Maas naar de voor het gehele Maasgebied belangrijke handelsgebieden ten Noorden van de grote rivieren gevoerd werden hout, kalk natuursteen, leien, mergel en steenkool, en voorts metaalwaren, wijnen en granen. Bij dit laatste dient men te bedenken, dat het Gulikse gebied, dat nauwe relaties met Roermond had, een belangrijk graanproducerend land was. Voorts werd er linnen en vooral wede uitgevoerd. De voor de lakennijverheid bestemde wede werd slechts voor een klein deel in Roermond gebruikt. Zij werd ook geëxporteerd naar andere lakensteden,⁷⁵ want het Gulikse gebied, waar dit product geteeld werd, was één van de weinige streken, waar dit geschiedde, zoals de meekrap voor een zeer belangrijk deel uit Zeeland en van de Zuid-Hollandse eilanden kwam.

Het in Roermond vervaardigde laken ging evenals andere producten stroomafwaarts. Van relaties met de Frankfurter jaarmarkten bemerkten men – anders dan bij Maastricht – niets. Wel treft men het Roermondse

⁷² Zie Bronnen tot de Bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, Deel II², R.G.P., Grote Serie, no. 129, 's Gravenhage, 1969; (1487/88) „Item gecofft tegen Gerit Faeck 32 stucken Trichtersteen elc stuck 14 st. facit 22 gulden 8 st.” (1500/1501): Summa van den Grontvelsteen van Gelis van Riemst 155 block quolibet block pro 25 st. computato, facit 193 gld. 15 st.” (1506/1507): Jan die Myn copman van Namen geleverd yn die meymaent 96½ block triechtersteyns ellick block 9 voet, 1 voet 11 dumen gerekent, an voten tesamen 868½ voet, item ellick block vor 22 st. current facit simul 106 gld. 3 st.” Te Utrecht werd ook veel „steen uit Avenoy”, afkomstig uit het Luikse, geleverd.

⁷³ Zie Nota betreffende de betekenis van het Zonneberggangenstelsel in de St. Pietersberg; Maastricht, 1966, blz. 40.

⁷⁴ Zie J. C. Westermann, De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland, 1394/1395; Werken van Gelre, Dl. 21, 1939, blz. 180 en volg.

⁷⁵ Het tarief van de Rijntol te Wijk bij Duurstede van 24 April 1486, gepubliceerd door D. Th. Enklaar in Economisch Historisch Jaarboek, 1924, blz. 194-197, vermeldt o.m. wede. ook J. Linssen, Sporen van Wedehandel in Roermond, De Maasgouw, 1959, blz. 65-74. Zie

laken, tegelijk met laken uit Leiden en Amsterdam, in Westfalen aan. In de enkele bewaard gebleven kameraarsrekeningen van de stad Münster vindt men herhaaldelijk de aankoop van Roermonds laken van verschillende qualiteiten en kleuren vermeld.⁷⁶ Lakenzendingen uit Roermond worden naast andere goederen uit de stad ook vermeld in de tolregisters van Lobith, blijkbaar met bestemming naar plaatsen, die benedenstrooms van Keulen lagen.

In de Lobithse tolrekening van 1408/1409 treft men verscheidene keren aan Goessen Janssoen, Gerit Koenraetssoen en Goessen Bol met lakens uit Roermond;⁷⁷ in de tolrekening 1417/18 wordt vermeld: „Johan Blomendale van Roermond 21 teerlingh laken”. Vrijwel alle 15e eeuwse Lobithse tolrekeningen bevatten dergelijke posten, waarbij met name genoemde Johan Blomendale op de voorgrond komt. Deze rekeningen zijn niet slechts van belang om iets naders vast te stellen omtrent de lakenhandel van Roermond, zij bevatten ook veel posten, die betrekking hebben op de handel van de kleine steden in het Overkwartier en met name die uit het deel van dit gebied, dat thans tot Duitsland behoort. Juist omdat uit deze gegevens, die grotendeels niet gepubliceerd zijn, blijkt van de economische samenhang tussen Limburg en zijn nabuurlanden, heeft het nut enkele daarvan hier als illustratie te vermelden. Sommige er van houden verband met lakennijverheid en lakensexport, daarnaast zijn er posten betreffende verschillende andere producten. De Lobithse rekening van 1404/1405 vermeldt verscheidene keren Herman Tonijs met laken uit Goch; in die van 1408/1409 treft men herhaaldelijk lakenzendingen van de Gochse kooplieden Jenken Geritssoen en Hermen Kockensoen aan, en in 1417/18 wordt vermeld: „Deric die Brouwer van Goch 10 teerlingh gewande”. De in de tolregisters vaak herhaalde qualificatie „gewantluden van Goch” is dan ook niet vreemd en leidt mede tot de conclusie, dat Goch in de 14e en 15e eeuw een op eigen nijverheid steunende niet onbelangrijke lakenhandel dreef, die wellicht ongeveer

⁷⁶ Die Kämmererechnungen der Stadt Münster, über die Jahre 1447, 1448 und 1458; uitgegeven door W. Jappe Alberts, *Fontes Minores mediæ ævi*, XI, Groningen, 1960; S. 20/21, (1447/8): „Item Klawes Kerkerinck und Gherd Kerkerinck 2 amsterdamsche swarte und 1 leydens bruen und 3 swarte remundische und 3 grove vor 88 rh. gld.” „Item 6 remundische laken dat per vor 1 ort und 12 rh. gld. de hadden 1½ ellen over und 2 swarte amsterdamsche und 1 roet vor 42 rh. gld. Item noch 1 remundes swart. Item noch 10½ ellen remundes grawen” „Item noch eyn half remundische swart. Item noch remundische gra 5½ ellen. Item noch eyn elle rodes romundische”. In de rekeningen van 1448/9 zijn een aantal van dergelijke posten vermeld; Zie S. 43, 53.

⁷⁷ Zie hiervóór, blz. 20, noot 59.

hetzelfde afzetgebied als het Roermondse laken omvatte. Naast de lakennijverheid van Maastricht en Roermond zijn nog te vermelden de lakenfabricage in Venlo en Weert, die in de latere Middeleeuwen (einde 15e eeuw) enige betekenis hebben. Met betrekking tot die van Weert blijkt de aanvoer van grondstoffen voor de lakenfabricage, onder meer uit de aankopen van wol, meekrap en aluin, die in 1507 vermeld worden.⁷⁸ Volledigheidshalve zij slechts vermeld, dat tegen het einde der 15e eeuw ook op het platteland, onder meer in enkele dorpen aan de westzijde van de Maas, eveneens lakennijverheid opkwam, een concurrentie met de stedelijke nijverheid, die zoveel mogelijk bestreden werd. Ook in het noord-oostelijk deel van het Overkwartier ontstond een overeenkomstige situatie. Daarbij speelde de linnenfabricage een rol. Tegenover de uitvoer van laken, hout, kalk, mergel, natuursteen, steenkool,⁷⁹ brandhout, granen, metaalwaren en pelswaren stond een aanmerkelijke invoer van zout, zuivel, vis, wol, aardewerk, wijnen en diverse andere goederen van minder belang en in kleinere hoeveelheden, die in de tolrekeningen veelal worden samengevat en aangeduid als „marctguet”. De gegevens met behulp waarvan wij een indruk kunnen krijgen van het handelsverkeer langs de Maas zijn voor een belangrijk deel te vinden in de overgebleven Maastolrekeningen,⁸⁰ terwijl een groot aantal exacte gegevens over de Maashandel te vinden zijn in de tolregisters van Lobith,⁸¹ omdat het verkeer van de Limburgse schippers en kooplieden, gelijk wij reeds zagen, daar ook vast te stellen is.

In de Lobithse tolrekening van 1408/1409 worden bij voorbeeld vermeld kooplieden uit Roermond en Goch, die onder meer haring, wol, dierenvellen en spek vervoeren; de tolrekening van 1413/1414 geeft met betrekking tot deze steden ongeveer hetzelfde beeld; naast laken-

⁷⁸ 7 balen Spaanse wol, 4 balen Spaanse wol, 2 balen aluin, 2 balen meekrap, etc. Zie Korneel Sloomans, *Kooplui uit de Maasreek op de Bergse Jaarmarkten*; Publ. Limb. Gesch. Oudhk. Gen., 1962/63, blz. 133, 135, 136, 140.

⁷⁹ In de rekeningen van de Gelderse Maastollen en in de rekeningen van Lobith staat gewoonlijk „kalen” of „kolen”. Dit „kalen” of „kolen” kan betekenen zowel „holtkalen” als „steenkalen”, deze beide woorden komen ook voor om onderscheidenlijk houtskool en steenkolen aan te duiden.

⁸⁰ Daarnaast kunnen zonder twijfel ook de stadsrekeningen van nut zijn. De situatie ten deze is in Limburg niet bijzonder gunstig: Maastricht heeft slechts één middeleeuwse stadsrekening (zie hiervóór, blz. 19, noot 54), en Roermond heeft er geen enkele. Slechts Venlo beschikt over een vrij volledige serie middeleeuwse stedelijke rekeningen, die voor historisch onderzoek nog maar weinig gebruikt zijn, en die een editie zeker zouden verdienen.

⁸¹ Zie hiervóór, blz. 20, noot 59.

zendingen goederen als aardewerk, gagekruid, kaas, wijn, spek, vis, schaapsvellen en steenkolen, een breed assortiment, waarvan nog te vermelden is, dat van de daarin genoemde goederen sommige duidelijk Rijnafwarts, andere even duidelijk Rijnopwarts gevoerd werden. In dit verkeer traden met name Roermond, Venlo en Goch op de voorgrond, maar de aard en herkomst van een groot deel der verhandelde en vervoerde goederen, vooral als men daarbij ook die, welke langs de Maastollen vervoerd werden, betreft, wijzen op een handelsrayon, dat zich ver buiten Midden-Limburg uitstrekt, en dat het gehele Maasgebied omvat van Eijsden tot Gennep. Daarbij dienen ook plaatsen als Straelen, Afferden, Arcen en Grave, die in de Maastolregisters veelvuldig voorkomen, vermeld te worden. Een vermeldingswaardige bijzonderheid is nog, dat de tolregisters van Mook en Ravenstein herhaaldelijk Jan en Hein Put van Venlo vermelden, mogelijk voorvaders van de beroemde Venlose humanist Ericius Puteanus.

Een ander voorwerp van de handel in het Maasgebied was vee, met name ossen als slachtvee. Dit vee werd voor een zeer belangrijk deel uit het Noorden des lands aangevoerd. Deze veehandel was exporthandel, die tot in Limburg, Brabant en zelfs tot in Vlaanderen reikte en ook zich op de Nederrijn richtte. Het centrum van deze handel lag in de Friese streken en in de IJsselstreek,⁸² waar van ouds op grote schaal vetweiderij bedreven werd. In de 15e eeuw, maar ook reeds eerder was Arnhem belangrijk voor deze handel. De verlening van het privilege voor de St. Lucus-veemarkt aldaar werd dan ook in grote kring bekend gemaakt, o.a. aan een reeks Limburgse steden: Venlo, Roermond, Maastricht en verder aan Geldern, Erkelens, Aken, Maaseik, Luik en Tongeren. Behalve in slachtvee was er ook handel in paarden, die gepaard aan paardenfokkerij vermoedelijk met name in de omgeving van Venlo en Geldern bedreven werd, en die o.m. aanleiding gaf tot handel met Keulen.

De paardenhandel van Venlo blijkt o.m. uit berichten uit de 15e eeuw omtrent beslagleggingen op uit Venlo afkomstige voor Keulen bestemde paarden. Ook de Gelderse Arrestatie-protocollen uit de jaren 1460-1465 geven verscheidene voorbeelden van paarden- en veehandel van het Gelderse Overkwartier met Keulen.⁸³ De paardenfokkerij

⁸² Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 's Gravenhage, 1966; blz. 187/188.

⁸³ W. Jappe Alberts, *De Gelders-Keulse betrekkingen in de jaren 1460-1465*; *Studiën betreffende de geschiedenis van Oost Nederland*; *Bijdr. Inst. Middeleeuwse Geschiedenis*, Deel xxvi, Groningen, 1953, blz. 88-204.

heeft er niet ontbroken. Daarop wijst o.m. een bericht uit een 15e eeuwse reisverhaal van een Boheems edelman, Leo von Rožmítal, die in de stad Geldern de stoeterij van hertog Adolf van Gelre bezocht. Op geen enkele plaats, zo schrijft deze reiziger, vond ik fraaiere paarden dan in de stal van deze vorst.⁸⁴

⁸⁴ Des böhmischen Herrn Leo's von Rožmítal Ritter-, Hof- und Pilger-Reise durch die Abendlande, 1465-1467., Stuttgart, 1843; S 22, en S. 149. Zie ook C. A. Rutgers, De reis van Leo von Rožmítal; Bijdr. en Med. van „Gelre”. Dl. 58, 1959; blz. 227.

DE TEXTIELNIJVERHEID IN WEERT¹

In het hiernavolgende vindt men de resultaten van een onderzoek naar het belang van de lakennijverheid in Weert. Niet al te lastig was het na te gaan, in welke plaatsen dit laken zoal werd verhandeld, maar door een betrekkelijke schaarste aan bronnen was het helaas niet goed mogelijk met behulp van kwantitatieve gegevens de omvang van deze industrie te bepalen en bij benadering de hoeveelheden, die naar de handelscentra werden vervoerd, aan te duiden. Men vindt in het onderstaande grotendeels een opsomming van gegevens, een aantal prijzen en enkele tabellen, die pas van belang kunnen worden, als er op groter schaal onderzoek verricht is naar de aanvoer van op het platteland gefabriceerd laken in handelscentra als bijvoorbeeld Antwerpen en – voordien – Bergen-op-Zoom.

Een dergelijke opeenvolging van feiten is de leesbaarheid misschien niet ten goede gekomen, maar was onvermijdelijk als men het doel van het onderzoek in aanmerking neemt: het blootleggen van de gegevens betreffende de lakennijverheid van Weert. Het resultaat is misschien wat teleurstellend. Het valt te betreuren, dat er niet een wat completer archief van het wolambacht bewaard is gebleven.

Bij dit onderzoek zijn alle stukken aangaande de lakennijverheid gebruikt, die in het Weertse stadsarchief berusten, verder wat verspreid voorkomende algemene stukken betreffende handel, nijverheid, toll en licenten en tenslotte een klein aantal stadsrekeningen. Van 1487 tot 1500 zijn deze geheel bestudeerd; daarna is slechts hier en daar een steekproef genomen. Bij een nader onderzoek van de stadsrekeningen zal misschien nog een en ander aan het licht kunnen komen. Tot het midden van de zestiende eeuw zijn lakenprijzen in deze rekeningen gevonden; in een aantal vluchtig doorgelezen latere

¹ Mijn dank gaat uit naar Prof. dr. W. Jappe Alberts, onder wiens leiding dit artikel oorspronkelijk als scriptie geschreven werd. Drs. J. F. R. Philips ben ik erkentelijk voor enkele critische opmerkingen.

rekeningen kwamen geen posten voor, met behulp waarvan men deze prijzen kan vaststellen.

Al vanaf de twaalfde eeuw was er in het gebied van de Maas een vrij aanzienlijke lakenindustrie. Volgens Rousseau ligt in Luik en omgeving en niet in Vlaanderen de oorsprong van deze nijverheid.² Gedurende de eerste eeuwen speelde de lakenfabricage zich geheel af in de steden, maar toen de gildeorganisatie steeds strakker werd en er steeds meer reglementen kwamen, die de nijverheid eer belemmerden dan bevorderden, waardoor het voor velen moeilijk werd zich een plaats in de gilden te verwerven, begonnen sommige handwerkers uit de steden weg te trekken om hun bedrijf op het omringende platteland voort te zetten, waar een veel grotere vrijheid op economisch gebied heerste. Hierdoor begon in de vijftiende eeuw de industrie op het platteland op te komen; tot in de zestiende eeuw toe vond er een voortdurende trek van ambachtsslieden plaats van de stad naar het platteland. Terwijl zo de nijverheid op het platteland in opkomst was, ging zij in de steden geleidelijk achteruit, vooral door de Engelse concurrentie. Het op het platteland gefabriceerde laken had echter van het Engelse product weinig last, daar men hier niet, zoals in de steden, een kostbaar laken maakte, maar uit inheemse wol een veel goedkopere soort vervaardigde, dat zich naast de dure Engelse textiel uitstekend kon handhaven.³ Door deze oorzaken zal vermoedelijk ook de lakenindustrie in Weert opgekomen zijn. Samen met Horn en Maaseik ontstond hier een samenhangend gebied van textielnijverheid.⁴ Een belangrijke andere oorzaak voor het ontstaan er van moet gezocht worden in de ligging van Weert, dat aan twee handelswegen lag. De ene liep vanuit het Rijnland via Roermond, Weert en Mol naar Antwerpen, de andere liep, eveneens vanuit het Rijnland, via Venlo, Weert en Mol naar Antwerpen. In de loop der Middeleeuwen nam het verkeer over deze handelswegen van Keulen naar het westen belangrijk in betekenis toe. Dit blijkt onder andere uit het feit, dat al

² F. Rousseau, *La Meuse et le pays mosan en Belgique, leur importance historique avant le XIIIe siècle*, *Annales de la société archéologique de Namur* 39 (1930), p. 112. Aangehaald bij Th. L. M. Thurlings, *De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw*, Amsterdam, 1945, p. 16 en bij Th. L. M. Thurlings en A. A. P. van Drunen, *Sociaal-economische geschiedenis, in Limburg's Verleden*, Maastricht, z.j., p. 191-247, op p. 195.

³ Thurlings, *Maashandel*, p. 16-17.

⁴ Doordat er vrijwel alleen gegevens over de Weerter nijverheid beschikbaar zijn, dreigt het gevaar van een enigszins vertekend beeld. Er was echter in de gehele streek rond Weert textielindustrie; Weert zelf kan men als het centrum hiervan zien.

vóór 1240 de Heer van Horn de tol van Wessem, die door deze handelsbeweging achteruitging, verplaatste naar Weert.⁵

Daarnaast stimuleerden de Heren van Horn de nijverheid in Weert door de oprichting op 15 maart 1378 van een wolambacht,⁶ dat het recht kreeg een eigen zegel te laten maken om haar lakens te waarmerken. In 1414 geeft Willem van Horn Weert marktrecht;⁷ de stad krijgt dan de bevoegdheid om zelf in marktzaken recht te spreken en accijnzen te heffen van de verhandelde goederen. In 1464 wordt het privilege van 1378 bevestigd.⁸ In de vijftiende eeuw ook verplaatste de Heer van Horn zijn residentie van Horn, dat voordien altijd de belangrijkste plaats van zijn gebied geweest was, naar Weert.⁹

Bovengenoemde privileges, door de Heer van Horn aan Weert gegeven, zeggen natuurlijk nog niet al te veel omtrent het belang van de lakenindustrie, maar er zijn gegevens, waaruit blijkt, dat Weerter kooplieden al vanaf het einde van de veertiende eeuw met hun producten de markten van verschillende steden bezochten.

Uit de rekeningen van de tol van Heusden over 1378/9¹⁰ blijkt, dat de handelaren hier geregeld passeerden, vermoedelijk op weg naar de noordelijke Nederlanden. Het grootste aantal vermelde lakenkooplieden is zelfs afkomstig van Weert. Bovendien is de hoeveelheid laken, uit Weert langs Heusden gevoerd, groter dan die van één van de andere genoemde steden, zelfs twee maal zo groot als van Roermond; tevens vertegenwoordigt het Weertse laken een hogere waarde.¹¹ Uit één zo'n los gegeven mag men natuurlijk niet concluderen, dat de Weerter lakennijverheid belangrijker was dan die van Roermond. Wel constateert men hieruit, dat Weert een industrie van enige omvang had.

Ook later, in de vijftiende eeuw, voerden de Weertenaren hun product uit naar het noorden. Volgens een Utrechtse verordening van

⁵ P. C. Boeren, Bestuurs- en rechtsinstellingen ca. 1300-1500, in Limburg's Verleden II, Maastricht, z.j., p. 68-117, met name p. 110.

⁶ J. Th. H. de Win, Inventaris van het Oud-Archief der Gemeente Weert tot 1795 en van gedeponeerde oudarchieven, z.pl., 1956, regest 3. De boven het regest vermelde datum (15 maart) is onjuist. Deze inventaris wordt verder aangeduid met *inv.*

⁷ *inv.* regest 6.

⁸ *inv.* regest 15.

⁹ Boeren, p. 85.

¹⁰ J. F. Niermeyer (ed.), Bronnen voor de economische geschiedenis van het beneden-Maasgebied, R.G.P., grote serie 127, 's Gravenhage, 1968, p. 628-630, 641.

¹¹ Uit vergelijking van verschuldigd tolgeld en hoeveelheden laken kan men opmaken, dat er waarschijnlijk geen tolreducties waren. Alle vermelde plaatsen betaalden voor een bepaalde lakensoort evenveel. Van steden, die mogelijk tolvrijheid hadden, vindt men in de rekeningen niets vermeld. In de over 1391/3 bewaard gebleven rekeningen worden de plaatsen van herkomst niet genoemd.

1477 mocht het als één van de weinige lakensoorten vrij in deze stad ingevoerd worden.¹²

Verder werd het in deze tijd ook naar Breda getransporteerd, want in 1496 stuurde Weert twee bodes naar deze stad „ten tijde die laecken dair gecondt waren”.¹³ Mogelijk bracht men het van hier verder naar Holland, maar de gegevens daaromtrent ontbreken. Ook over de omvang van de handel naar Breda valt niets te zeggen.

De mogelijkheid bestaat dat de goedkope lakens, bij de jaarlijkse uitkeringen aan de armen in Nijmegen en Arnhem uitgedeeld, afkomstig zijn uit Weert.¹⁴ Of er in deze richting veel handel gedreven werd, is de vraag. Men vindt er althans niets van vermeld in de tolrekeningen van Lobith.

Daarnaast komt Weerter laken in 1462 en 1464 in Keulen voor¹⁵ en vermoedelijk was dit niet slechts sporadisch het geval, want in 1462 wordt bepaald, dat de kooplieden uit Weert voortaan niet meer opgelicht zullen worden, maar dat ze „nach alter Gewohnheit” handel mogen drijven, wat er op wijst dat ze ook reeds vóór 1462 de Keulse markt bezochten. In 1498 blijken talrijke Weerter burgers schulden in Keulen te hebben.¹⁶

Toch was de uitvoer naar het noorden en oosten van ondergeschikt belang. In het algemeen is de lakenhandel daar veel meer georiënteerd op het westen en zuidwesten; dit komt ook duidelijk tot uiting in het bronnenmateriaal.

In Leuven kocht de abdij van Park in het begin van de vijftiende eeuw regelmatig laken van Weert.¹⁷

In 1439, 1448, 1461 en vanaf 1486 zonder tussenruimten van een groot aantal jaren vindt men kooplieden uit Weert op de jaarmarkten van Bergen-op-Zoom.¹⁸ In 1452 krijgen de ingezetenen van Weert boven-

¹² S. Muller Fz., *Schetsen uit de Middeleeuwen*, I, Amsterdam, 1900, p. 69.

¹³ *inv.* no. 607.

¹⁴ W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen*, 's Gravenhage, 1964, p. 128.

¹⁵ B. Kuske, *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs*, II, Bonn, 1917, p. 128, 145-146.

¹⁶ Kuske, II, p. 718.

¹⁷ H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 's Gravenhage, 1963, 3 dl., I, p. 269.

¹⁸ K. Sloomans, *Invloed van tollén op de Bergse vrije jaarmarkten*, in, *Varia Historica Brabantica* I (1962), p. 85-143, met name p. 139.

K. Sloomans, *Kooplui uit de Maasstreek op de Bergse jaarmarkten*, in, *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 98/99 (1962/63), p. 91-145, met name p. 119-121.

dien vrijheid van weggeld in Eindhoven,¹⁹ waaruit blijkt, dat de handel op Bergen-op-Zoom waarschijnlijk wel enige omvang gehad moet hebben; de weg van Weert naar die stad liep namelijk vermoedelijk over Eindhoven.²⁰

Iets later vinden we de handel op Antwerpen vermeld, in 1480 voor het eerst. Hertog Maximiliaan besliste toen in een proces voor het Hof van Brabant tussen de graaf van Horn en de pachter van de tollén in Brabant, dat de kooplieden uit Weert in Brabant geen tol behoeften te betalen voor hun handel op Antwerpen en Bergen-op-Zoom op grond van een eeuwenoud recht.²¹ Of er eerder handel was op Bergen-op-Zoom dan op Antwerpen, valt niet uit te maken; men vindt alleen vroeger vermelding hiervan dank zij de onderzoeken van Slootmans.²² Wel moet men er rekening mee houden, dat Bergen tot het einde der vijftiende eeuw nog een belangrijker handelscentrum was dan Antwerpen.²³

Dat er echter in ieder geval al vóór 1500 lakenhandel van enige omvang op Antwerpen werd gedreven, blijkt uit de oudste stadsrekening van Weert van 1487,²⁴ waarin Peter Noutz „unsser kouplude borge” wordt genoemd. Uit dezelfde stadsrekening blijkt, dat de kooplieden op Antwerpen onderweg zijn lastig gevallen. In de Weerter rekeningen tussen 1487 en 1500²⁵ is vele malen sprake van lakenkooplieden in Antwerpen, terwijl Bergen-op-Zoom slechts een enkele maal wordt genoemd. Er worden ook herhaaldelijk boden van Weert naar Antwerpen gezonden. Men mag dan ook zeker aannemen, dat althans in deze tijd de lakenhandel op Antwerpen belangrijker was dan op Bergen-op-Zoom.

Hoe belangrijk deze handel werd, blijkt uit een ordonnantie van de Scheldestad uit 1490, waarin grauw laken van Weert als één van de drie belangrijkste „buytenlakenen” genoemd wordt, die er op de handelsmarkt aangevoerd worden.²⁶ Van hier werd het product nog wel verder verhandeld. In 1496 worden in de tol van Iersekeroord twee Antwerpse kooplieden genoemd, die „4 Duffelsche lakenen, 5½

¹⁹ *inv.* regist 10.

²⁰ Zie de kaart achterin Thurlings, Maashandel.

²¹ *inv.* regist 23.

²² zie noot 18.

²³ W. S. Unger, Aanteekening over den tol van Iersekeroord, in, *Etudes d'Histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ses anciens élèves*, Brussel, 1937, p. 351-356.

²⁴ *inv.* no. 601.

²⁵ *inv.* no. 601-610.

²⁶ Aangehaald bij van der Wee, 1, p. 269.

Ingelsche lakenen ende Weersche lakenen” bij zich hebben.²⁷ Verder vindt men er in de tolrekeningen geen vermelding van, maar het zal toch wel regelmatig langs de tol gekomen zijn, daar laken uit Weert in het toltarief van 1519 wordt genoemd.²⁸ Waarschijnlijk passeerde het laken ook vanuit Bergen-op-Zoom Iersekeroord, daar de tol tegenover deze stad gelegen was aan de Oosterschelde.²⁹

Naast deze handel in de richting van Bergen-op-Zoom en Antwerpen moet tenslotte ook nog de lakenuitvoer naar Lier en Brussel genoemd worden.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk, dat het Weerter laken naar vele kanten werd uitgevoerd. Dat andere plaatsen het belang van deze industrie inzagen, blijkt uit een Brusselse proclamatie van 1497, waarin werd aanbevolen om het goedkope laken van het land van Horn na te maken.³⁰ Verder stuurde Lier in 1497/8 iemand naar Weert „om informatie te nemene van de hanteringen vander draperien aldaer”.³¹ Dat andere plaatsen graag een zelfde nijverheid als Weert zouden willen hebben, wijst op de populariteit, die het product genoot; kennelijk verheugde het zich in een gunstige positie op de handelsmarkt. De oorzaken hiervan moet men zoeken – zoals boven al uiteengezet – in de lage prijs, waardoor het in staat was zich naast het kostbaarder Engelse laken te handhaven. Volgens een Antwerpse stadsordonnantie was het Weerter laken zelfs van de allerlaagste kwaliteit.³² In de stadsrekeningen leest men, dat Engels laken zelfs meer dan twee maal zo duur was als de in de stad zelf vervaardigde textiel.³³ Hoe belangrijk Brabant de invoer van een goedkope laken-

²⁷ W. S. Unger (ed.), *De tol van Iersekeroord; documenten en rekeningen 1321-1572*, R.G.P., kleine serie 29, 's Gravenhage, 1939, p. 440.

²⁸ Unger, *De tol*, p. 91. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat men hier met laken uit Weert (prov. Antwerpen) te maken heeft, daar laken uit het Limburgse Weert in het toltarief in één adem genoemd wordt met textiel uit Oisterwijk. Voor de vermelding van 1496 is dit minder zeker, temeer daar er in Antwerpen tussen 1506 en 1510 vermoedelijk wel laken uit Weert (prov. Antwerpen) werd aangevoerd (cf. R. Doehaerd, *Etudes Anversoises*, Parijs, 1962/3, II, no. 1790, p. 260; III, no. 3451, 3452, p. 182; no. 3606, p. 202; no. 3644, p. 207).

²⁹ Unger, *Aanteekening*, p. 352-353.

³⁰ G. des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles au xve siècle*, *Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, 65 (1903/04), p. 268.

³¹ Aangehaald bij van der Wee, II, p. 99.

³² *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, Seconde Série*, III, p. 14, aangehaald bij van der Wee, I, p. 269.

³³ *inv.* no. 606.

soort vond, blijkt ook uit de tolvrijdom, die Weert er genoot.³⁴ In 1480 en 1549, toen hierover geschillen waren met de pachters van de tollens, won Weert ook beide keren het proces.³⁵ Ook Bergen-op-Zoom zag de komst van het Weerter laken op haar jaarmarkten gaarne. In 1506 nam deze stad in een marktvrede-kwestie tussen Eindhoven en Weert, het op voor Weert en ging er zelfs toe over Eindhovenaren te arresteren.³⁶

Voor Weert zelf was de lakenindustrie van grote importantie. In 1498 werden door de stad een paar burgers „in slans saecken” naar Antwerpen gestuurd, „ende dat Wollenampt dede hon den kost”.³⁷ Met „slans saecken” zullen hier vermoedelijk wel bedoeld zijn zaken, die – eventueel voor een deel – de lakennijverheid betroffen; anders zou het gilde er waarschijnlijk niet aan mee betalen. Dat de stad echter de burgers uitstuurde en zich dus met de nijverheid bemoeide, wijst er op, dat de belangen van het wolambacht ook de belangen van de gehele stad waren en dat het stedelijk bestuur grote waarde hechte aan de nijverheid. Voortdurend ook trad de stad op bij lakenroof en werden er brieven over en weer gezonden naar de kooplieden in Antwerpen. De lakennijverheid zal wel een groot deel van de inwoners een bestaan verschaft hebben, daar anders een zo kleine plaats – in 1564 had Weert ongeveer 1900 inwoners³⁸ – wel niet in staat was geweest zijn laken in verscheidene richtingen uit te voeren in hoeveelheden, die toch zeker niet te verwaarlozen waren. Het lijkt niet toevallig, dat Weert in de eerste helft van de zestiende eeuw meer voerlui had dan enige andere plaats in de naaste omgeving; deze voerlui zullen wel grotendeels het in hun eigen woonplaats gefabriceerd laken getransporteerd hebben.³⁹ Bovendien blijkt het wolambacht

³⁴ *inv.* no. 2578 (6-6-1549); *inv.* no. 2584 (31-8-1549; copie).

³⁵ *inv.* no. 2577 (1549 en ca. 1550).

³⁶ Slootmans, Kooplui, p. 110-111.

³⁷ *inv.* no. 608.

³⁸ J. C. Ramaer, De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans, in Tijdschrift van het Koninklijk Ned. Aardrijkskundig Genootschap 38 (1921), p. 37.

³⁹ J. Frederix, Het vrachtvervoer over land naar de haven van Antwerpen (1488-1556), Licentiaatsverhandeling Leuven, 1969, p. 113-133. Deze verklaring voor het grote aantal voerlui in Weert – er worden er 80 vermeld; de plaatsen in de omgeving hebben er, op een enkele uitzondering na, alle minder dan 30 – is door Frederix niet opgemerkt. Hij vermeldt als belangrijkste redenen voor de uitoefening van dit beroep op het platteland slechts de onvruchtbaarheid van de streek, ligging aan handelswegen (wat ook voor Weert gold) en de aanwezigheid van een handelscentrum in de omgeving (zoals in dit geval Antwerpen).

het al vóór 1500 zinvol te vinden in Antwerpen en Bergen-op-Zoom over huizen te beschikken, die dienst deden als lakenhal. De aanvoer was kennelijk van een dergelijke omvang, dat het nuttig was de mogelijkheid te scheppen een deel van het laken op te slaan. Van de lakenhal in Bergen-op-Zoom is in 1476 voor het eerst sprake;⁴⁰ iets later, omstreeks 1490, blijkt het wolambacht tevens in Antwerpen de beschikking te hebben over een dergelijke opslagplaats.⁴¹ Deze hallen worden ook herhaaldelijk vernieuwd. Om het kapitaal hiervoor bij elkaar te kunnen krijgen, verkoopt het ambacht in 1513 en 1524 errentes.⁴²

Al wijst het bezit van deze lakenhallen op een handel, die enige betekenis heeft, men moet het verschijnsel, dat een stad, die veel uitvoert naar Antwerpen en Bergen-op-Zoom, zich hier eigen opslagplaatsen verwerft, niet zien als iets zeer bijzonders en er de conclusie uit trekken, dat Weert een uitzonderlijk belangrijke positie als lakenproducent innam. Een aantal andere plaatsen had in Antwerpen ook hallen, zoals bijvoorbeeld Herentals, Nieuwerkerke en Turnhout. In de zestiende eeuw was de behoefte aan meer permanente pakhuizen in Antwerpen, waarover men ook buiten de jaarmarkten kon beschikken, algemeen.⁴³

Uit de tolrekening van Heusden en de stadsrekeningen kan men enige indruk krijgen, welke lakensoorten er in Weert geproduceerd werden en wat de verschillende prijzen waren. In 1378/9 moest voor grauw en ongeverfd laken evenveel tol betaald worden; voor geverfd laken was dit bedrag echter twee maal zo hoog. Ruim een eeuw later leest men uit de stadsrekeningen, dat wit laken de goedkoopste soort was, iets duurder was grauw laken en het hoogst in prijs was zwart laken. De wijze, waarop de textiel geproduceerd werd, valt nauwelijks te achterhalen. Waarschijnlijk past de productiewijze in Weert en andere plaatsen in de omgeving, als Horn en Maaseik – waarmee het een samenhangend gebied van textielnijverheid vormde – meer in de plattelands- dan in de stedelijke nijverheid. Dit was zeker in het begin het geval, daar Weert toch ook in het kader van de plattelandsindustrie opkwam. Er zullen vermoedelijk dan ook wel geen grote ondernemers geweest zijn, ook niet in de tweede helft van de zestiende of de

⁴⁰ G. C. A. Juten, *Lakenbereiders van Weert*, in *Taxandria* 43 (1936), p. 111-112.

⁴¹ van der Wee, I, p. 269.

⁴² *inv.* resp. *regist* 90 en 104.

⁴³ van der Wee, II, p. 329.

zeventiende eeuw. Niets wijst erop, dat de deelbewerkingen in handen van verschillende gildeleden waren. Als dat wel het geval zou zijn, zou dat misschien ook tot uiting moeten komen in verschillende gilden, bijvoorbeeld van wolwevers, ververs en droogscheerders. Op een dergelijke wijze is ook de draperie in Maastricht en Roermond geregeld. In Weert echter is er altijd slechts één ambacht geweest.⁴⁴ Wel vindt men – zeker in een wat latere periode – enige malen een aantal vollers, wevers en spinners vermeld, maar dat betreft hoogstens een geringe hoeveelheid personeel van één van de gildeleden. Misschien kan men in deze „werkgevers” dan een klein soort ondernemer zien, maar zij zullen zeker niet op grote schaal zijn voorgekomen. In het ambacht komt men wel steeds dezelfde familienamen tegen. Ook in het gildebestuur is dit het geval. Maar dit is geenszins verwonderlijk, daar vele zoons hetzelfde beroep als hun vader uitoefenden. Zij kregen dan eerder een bestuursfunctie dan gildeleden, die zich zelf in het ambacht ingekocht hadden.

Alle leden waren verplicht hun geproduceerd laken op te slaan in het pakhuis van het ambacht. Men moest daar dan stapelgeld voor betalen.⁴⁵ De niet-gildeleden werd in het geheel niet toegestaan hun laken uit te voeren.⁴⁶ Tot slot van deze ietwat povere opsomming zij nog vermeld, dat men de volaarde in Meerssen haalde.⁴⁷ Over de productiemethoden is in de Weerter bronnen verder niets te vinden.

Men mag aannemen, dat de handel op Antwerpen al vóór 1500 het grootst was. Utrecht – een plaats waarop vroeger zeker handel gedreven werd – wordt in de stadsrekeningen niet aangetroffen. Keulen wordt slechts een enkele keer genoemd, al zijn deze rekeningposten niet direct met lakennijverheid in verband te brengen; er zijn relaties met Keulse burgers en er wordt wel eens een bode naar die stad gezonden. Verder vindt men soms lakendiefstallen en aanhoudingen van kooplieden vermeld in plaatsen, die in de buurt van Weert op de handelswegen naar het noorden en oosten lagen. Men mag hieruit echter niet concluderen, dat er nog op grote schaal handel in deze richtingen werd gedreven, daar deze posten zeer goed betrekking kunnen hebben op de lakenvoorziening van de dorpen in de omgeving van Weert.

⁴⁴ Thurlings en van Drunen, p. 208.

⁴⁵ *inv.* no. 2951 (ca. 1650).

⁴⁶ *inv.* no. 2615 (30-7-1664).

⁴⁷ *inv.* no. 2941; no. 2952 (1627).

Geleidelijk is de handel zich grotendeels op Antwerpen gaan concentreren, al bleven er nog andere economische relaties, bijvoorbeeld met Holland, in het bijzonder ten tijde van de Republiek, waarover later meer.

Het Weerter laken had op de Antwerpse markt geen constante waarde. Omstreeks 1531 stond het er op een zo laag prijspeil, als het sinds 1510 niet meer gekend had.⁴⁸ Om de bloei van de Weerter industrie te bepalen, kan men hiermee echter weinig beginnen, daar het niet mogelijk is te bepalen, welk percentage van het geproduceerde laken naar Antwerpen werd vervoerd. Al was de handel op andere plaatsen misschien niet erg groot, een niet te verwaarlozen deel van de productie moet toch gebruikt zijn om in de locale behoeften te voorzien. Hoe dan ook, omstreeks 1540 stegen de Weerter prijzen weer op de internationale markt in Antwerpen.⁴⁹ De prijzen in Weert zelf waren veel constanter dan in de Scheldestad. Van 1487 tot het midden van de zestiende eeuw zijn de prijzen ter plaatse practisch gelijk gebleven. Of dit daarna veranderde, is onbekend; men vindt later geen lakenprijzen meer in de stadsrekeningen.

Na 1554 nam de lakennijverheid mogelijk nog wat in betekenis toe. In dat jaar namelijk vond er in Roermond een grote brand plaats, waardoor vele lakenfabrikanten de stad uittrokken en zich elders vestigden.⁵⁰ Een aantal van hen zette misschien hun bedrijf voort in Weert.

Toch zijn er tekenen, die wijzen op een economische malaise in de hierop volgende jaren. Uit een Weerter kloosterkroniek blijkt, dat er in 1555 en 1566 onregelmatigheden in het wolweversambacht plaats vonden.⁵¹ Of achteruitgang van de textielnijverheid hiervan de oorzaak was, valt niet na te gaan; wel daalden omstreeks 1564 de lakenprijzen in Antwerpen weer.⁵² De relletjes kunnen ook zijn ontstaan door misoogsten en besmettelijke ziekten in deze tijd, die in het kroniekeje uitgebreid beschreven worden. Dit was in het bijzonder in 1566 het geval, hoewel men volgens Wouters in dat jaar toch niet van een

⁴⁸ van der Wee, II, p. 162.

⁴⁹ van der Wee, II, p. 194.

⁵⁰ M. J. C. W. Bours, Roermonds handel en verkeer tot den Fransen tijd, in Gedenkboek ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Roermond als stad, Roermond, 1932, p. 287-306, met name p. 301-302.

⁵¹ C. Creemers (ed.), Kronijk uit het klooster Maria Wijngaard te Weert, 1442-1587, opgesteld door zuster Maria Luyten, in Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg 12 (1875), p. 145-224, met name p. 155 en 177.

⁵² van der Wee, II, p. 229.

echte noodtoestand kan spreken.⁵³ Als de textielnijverheid hiervan te lijden heeft gehad, dan is er in ieder geval weer een spoedig herstel gevolgd. Of de onregelmatigheden van 1555 en 1566 werkelijk ernstig zijn geweest, is ook zeer de vraag; men vindt er althans in de stadsrekeningen over deze jaren geen spoor van. Weert bleef een belangrijke concurrent op de handelsmarkt. Niet voor niets wordt het genoemd als de voornaamste van de vreemde lakensoorten, ter wering waarvan Delft, Dordrecht en Rotterdam in 1558 onderling overleg plegen.⁵⁴

Uiteraard had de nijverheid in de tweede helft van de zestiende eeuw te lijden van de tachtigjarige oorlog, maar de industrie ging er zeker niet door ten onder, zoals Mertens en Henkens vermoeden.⁵⁵ Volgens hen blijft er weinig meer over dan wat kleinindustrie voor zelfverzorging. Het laken werd echter de gehele zestiende eeuw door aangevoerd in Antwerpen.⁵⁶ Maar in hoeverre de aanvoer leed onder het oorlogsgeweld en of er steeds weer een volledig herstel volgde, valt met behulp van Weertse gegevens niet te bepalen. De enige bronnen, die hiervoor gebruikt zouden kunnen worden, zijn de rekeningen van de werkmeesters van het wolambacht en de stadsrekeningen. Men kan de verhouding tussen de totale inkomsten en uitgaven van de werkmeestersrekeningen en de totale inkomsten en uitgaven van de stad over een aantal jaren vergelijken. Wordt het verschil in bedragen tussen de beide rekeningen groter, dan blijkt daaruit dat de nijverheid relatief achteruit is gegaan; is het omgekeerde het geval, dan gaat deze industrie een grotere rol in het economisch leven van de stad spelen. Daarnaast kan men de hoeveelheden lood, gebruikt voor het zegelen van de lakens, over verschillende jaren vergelijken; met behulp hiervan kan men voor- of achteruitgang van de productie bepalen. Men heeft echter zeer weinig aan deze vergelijkingsmethoden, daar

⁵³ H. H. E. Wouters, Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige en dertigjarige oorlog met inleiding en vervolg, 1543-1663, in *Limburg's Verleden II*, Maastricht, z.j., p. 118-301, met name p. 140.

⁵⁴ N. W. Posthumus, De nationale organisatie der lakenkopers tijdens de Republiek, w.H.G. 3e serie, no. 51. Utrecht, 1927, p. VIII-IX.

J. C. Overvoorde, Rekeningen van de gilden van Dordrecht, 1438-1600, w.H.G. 3e serie, no. 6, 's Gravenhage, 1894, p. 34-36. Het Weertse laken was de grootste concurrent, want men heeft het over de „saecke van de Waersche ende ander laken”.

⁵⁵ A. J. Mertens en J. Henkens, Schetsen uit de geschiedenis van het land van Weert, Weert [1956], p. 153.

⁵⁶ van der Wee, II, p. 323 en 422.

slechts een uiterst gering aantal rekeningen van het wolambacht over zijn; van deze tijd zijn ze slechts bewaard over de jaren 1556, 1596, ca. 1608, 1615 en 1624.⁵⁷ Uit een dergelijk gering aantal gegevens kan men slechts bescheiden conclusies trekken. Als men niet de beschikking heeft over de bedragen van een aantal opeenvolgende jaren, loopt men het risico met bedragen te werken, die in dat ene jaar, waarvan cijfers bekend zijn, toevallig veel hoger of lager liggen dan normaal. Niettemin leek het ons nuttig dit vergelijkingsmateriaal als bijlage in een tabel te verwerken. Tot dit doel zijn ook nog een paar rekeningen uit het begin van de achttiende eeuw gebruikt. Al wordt in dit verband verder weinig met deze tabellen gedaan, de mogelijkheid bestaat, dat ze voor latere onderzoekers van belang kunnen zijn, wanneer men ze naast allerlei andere gegevens beschouwt.

Een vergelijking van de opbrengst van de lakenaccijnzen, zoals vermeld in de stadsrekeningen, heeft geen enkele zin, als men niet nauwkeurig op de hoogte is met de grootte van de accijnzen, die misschien over een aantal jaren geen constante waarde had.

Om de invloed te bepalen, die de oorlog op de nijverheid had, kan men slechts enige Antwerpse gegevens gebruiken. Hieruit blijkt geenszins, dat de handel verdween, wel dat er tijden van op- en neergang waren. Omstreeks 1570 stijgen de lakenprijzen in Antwerpen;⁵⁸ dit is echter tijdelijk, want in 1583 is het laken uit Weert er onbetekenend.⁵⁹ Na 1588 begint het zich weer te herstellen.⁶⁰ Dat het er met de industrie helemaal niet zo slecht voorstond, blijkt ook uit het feit, dat er aan het einde van de zestiende eeuw een grote voorraad Weerts laken in Lille aanwezig was. Volgens getuigenissen van Antwerpse kooplieden trokken zelfs dagelijks karren met laken uit Weert door hun stad naar Lille.⁶¹ Het is echter onbekend, hoe het met de handel in andere richtingen gesteld was.

Wel ondervond de handel hinder van de oorlog. In 1580 blijken een aantal burgers van Weert in Diest gevangen te zijn genomen.⁶² Het zal hier wel om kooplieden gaan, daar de hal in Antwerpen als onderpand

⁵⁷ *inv.* no. 2939-2943.

⁵⁸ van der Wee, II, p. 239.

⁵⁹ van der Wee, II, p. 259.

⁶⁰ van der Wee, II, p. 274.

⁶¹ H. E. de Sagher, Une enquête sur la situation de l'industrie drapière en Flandre à la fin du 16e siècle, in *Etudes d'Histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ses anciens élèves*, Brussel, 1937, p. 471-500, met name p. 473 en 477-478.

⁶² *inv.* no. 164.

van hun borgtocht wordt gesteld. In 1585 dient Weert een request in bij de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland om „thien duysent ponden grove wolle”, die in Gorcum en Heusden opgeslagen liggen, naar Holland te mogen vervoeren.⁶³ Dit feit illustreert duidelijk, dat er wel degelijk handel bleef. De stad verzoekt ook herhaaldelijk om vrijgeleide voor haar handel op Antwerpen en Holland;⁶⁴ men dient een dergelijk verzoek toch niet in, als er geen handel meer is. Deze verzoeken werden steeds ingewilligd, vaak telkens opnieuw voor de tijd van één jaar.⁶⁵ Dat dergelijke sauvegardes de veiligheid van de kooplui niet altijd geheel konden waarborgen, blijkt in 1595, toen een aantal van hen op weg naar Bergen-op-Zoom werd overvallen en uitgeschud.⁶⁶ Men moet dan ook oppassen de toestand al te rooskleurig te zien. Door grote aantallen rondtrekkende soldaten zal het op de handelswegen zeker niet geheel veilig zijn geweest; overvallen en plunderingen, zoals hierboven vermeld, zullen wel veel vaker voorgekomen zijn.

In een brief vanuit Antwerpen aan Weert heeft de briefschrijver, zelf Weertenaar, het over „ons Aerme gemeente” en hij begint zijn brief als volgt: „U.L. sullen weten, als dat ons copleijders niet weel en verre reijssen met haer laeckens”.⁶⁷ Toch overdreef de briefschrijver hier waarschijnlijk enigszins, tenzij de toestand toevallig erg slecht was in de tijd, dat die brief geschreven werd.

Tenslotte moet nog vermeld worden, dat een aantal linnenwevers uit Weert en uit een aantal Brabantse plaatsen, in Haarlem werkzaam was omstreeks 1580.⁶⁸ Het is mogelijk, dat zij wegtrokken door de economische malaise, maar ook de hervorming kan een rol gespeeld hebben bij hun vertrek. In hoeverre in dat laatste geval door hun vertrek de nijverheid achteruitging, valt niet vast te stellen.

Resumerend kan men zeggen, dat de nijverheid door de tachtigjarige oorlog niet ten onder ging en zich in de zeventiende eeuw voortzette, maar of de industrie van Weert door deze strijd op haar retour begon te raken, valt nauwelijks aan te tonen.

⁶³ *inv.* no. 2606.

⁶⁴ *inv.* no. 2560; no. 2604 (19-11-1578); no. 2605 (26-2-1583).

N. Japikse, Resolutien der Staten Generaal van 1596-1597, R.G.P., grote serie 62, 's Gravenhage, 1926, p. 321-322 (11-7-1596).

⁶⁵ *inv.* no. 2560.

⁶⁶ Slootmans, Kooplui, p. 113.

⁶⁷ *inv.* no. 2954 (25-3-1590).

⁶⁸ S. C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, Geschiedenis der Haarlemmer Bleekerijen, 's Gravenhage, 1936, p. 25-26. Let wel, het betreft hier linnen-, geen lakenwevers.

Dit geldt zeker wel voor de handel op Bergen-op-Zoom. In 1587 werd de lakenhal er ingericht tot ruitersalling⁶⁹ en in 1596 vindt men nog een reis ten behoeve van het gilde naar Bergen vermeld,⁷⁰ maar wanneer daarna, in 1610, weer sprake is van deze stad, blijkt dit in verband met de verkoop van de lakenhal te zijn, die toen als munitiemagazijn dienst deed.⁷¹ Dat de handel op Bergen verdween, moet men wijten aan de economische achteruitgang van deze stad; het zegt weinig over de welvaart van Weert.

Uit andere gegevens blijkt, dat er nog een levendige industrie was in de zeventiende eeuw. In 1632 vindt men vermeld, „dat meestalle deselve Inwoonderen bij de wolneringe ende handelinge van lakenen moeten leven”.⁷² Waarschijnlijk zal een groot deel van de productie nog steeds naar Antwerpen vervoerd worden, maar men vindt hierover weinig. De handel op deze stad was als vanouds geheel vrij. Toen in 1633 en 1644 een licentmeester een licent op alle goederen, ook op het laken, wilde heffen, kreeg hij dit niet gedaan. Weert beriep zich op haar oude rechten.⁷³ Eveneens geheel vrij was de handel op Brussel en Mechelen.

De handel op Holland daarentegen ging met veel meer moeilijkheden gepaard, daar de kooplieden de grens tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden moesten passeren. Daardoor heeft men er ook meer gegevens over. In 1622 stonden de Staten Generaal de invoer uit neutrale landen of gebieden, die onder Spanje ressorteerden, slechts toe via Breda en Nijmegen, waar de goederen eerst in een pakhuis moesten worden opgeslagen.⁷⁴ Uit 1637 dateert een placcaat, waarin nauwkeurig de wegen vermeld worden, waarlangs men zijn product naar het noorden mocht vervoeren.⁷⁵ De kooplieden, die op reis gingen, moesten bovendien in het bezit zijn van een paspoort, dat hen zou vrijwaren tegen aanhoudingen. Dit hielp echter lang niet altijd. In 1631 diende Weert een request in aan de Raad van State.⁷⁶ Men leest er in, dat vooral garnizoenen de ladingen herhaaldelijk openmaakten of de kooplieden opbrachten. Daar de handelaren steeds paspoorten bij zich hadden, gebeurde dit geheel onrechtmatig. Ze maakten de reis maar met drie tot zeven personen tezamen, zodat ze zich er niet tegen konden verweren. Dat de kooplui hierdoor grote schade leden in verband met markttijden, behoeft geen betoog.

⁶⁹ Juten, p. 112.

⁷¹ Juten, p. 112.

⁷³ *inv.* no. 2581 (14-6-1633; 23-1-1644).

⁷⁵ *inv.* no. 2581.

⁷⁰ *inv.* no. 2940.

⁷² *inv.* no. 2560 (10-5-1632).

⁷⁴ *inv.* no. 2612.

⁷⁶ *inv.* no. 2608 (6-1-1631).

Toch moeten de belemmeringen niet onoverkomenlijk geweest zijn voor de Weertenaren. Er kwam van hun laken zoveel in Holland op de markt, dat de lakenbereiders in deze provincie in Weert een lastige concurrent zagen.⁷⁷ Als men de buitenlandse lakens (er worden een paar plaatsen genoemd, Weert voorop en verder bijvoorbeeld Verviers en Keulen) er niet kon weren, „soo loopt de inlantse reederye groot peryckel om staende te blijven, vermits de sware impositien, die in de vereenichde Provinciën moeten worden betaelt”.⁷⁸ Hier ziet men, waarom Weert zoveel naar Holland uitvoert. Doordat er in de Zuidelijke Nederlanden minder belasting werd geheven, was het stadje in staat haar laken voor een veel lagere prijs te leveren dan de Hollanders zelf. De Hollandse „reeders en drapiers” vroegen de Staten Generaal dan ook drie gulden van elk ingevoerd laken te heffen.⁷⁹

De methoden van Weert en de andere plaatsen, waarvan men in de Republiek concurrentie ondervond, zijn zeer handig. De kooplieden kopen in Holland fijne Spaanse wol en maken daarvan thuis laken, dat ze in Holland weer verkopen; men denkt daar dan, dat het „inlantsche laeckenen” zijn.⁸⁰ Men vraagt zich in 1647 in Holland dan ook af, of men de licent op de Spaanse wol, die uitgevoerd wordt, niet sterk moet verhogen.⁸¹ Nog in 1663 klaagt men over de invoer van laken uit de Zuidelijke Nederlanden,⁸² maar dit is tevens de laatste keer, dat er iets blijkt van de handel van Weert op de Republiek. Alleen werden in 1667 geverfde lakens tijdelijk verboden op de markt in Budel, dat toen in de Generaliteitslanden lag.⁸³

Daarnaast wordt in de zeventiende eeuw nog handel gedreven in het omringende gebied, de graafschappen Loon en Horn. In 1607 wordt Weerts laken bovendien toegelaten in Roermond, dat de zware brand van 1554 niet te boven was gekomen.⁸⁴ Vóór dat jaar mocht daar geen laken uit andere plaatsen geïmporteerd worden. Een aantal andere plaatsen, waaronder dorpen in de omgeving van Weert, bijvoorbeeld

⁷⁷ Posthumus, Nationale organisatie, p. ix.

⁷⁸ N. W. Posthumus (ed.), Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche textielnijverheid, 4 (1611-1650), R.G.P., grote serie 22, 's Gravenhage, 1914; 5 (1651-1602), R.G.P., grote serie 23, 's Gravenhage, 1918. Zie hier 4, p. 348-349, no. 290 (20-9-1638).

⁷⁹ Posthumus, Bronnen 4, p. 349-352, no. 291, (tussen 22-9-1638 en 23-12-1638).

⁸⁰ Posthumus, Bronnen 4, p. 348-349, no. 290 (20-9-1638).

⁸¹ Posthumus, Bronnen 4, p. 462-463, no. 355 (12-3-1647).

⁸² Posthumus, Bronnen 5, p. 56, no. 33 (vóór 20-9-1663).

⁸³ *inv.* no. 2954 (1667). Dit verbod was onjuist; het was namelijk in strijd met een placcaat van 1662.

⁸⁴ Bours, p. 301-302.

Stramproy, krijgen deze vergunning gelijktijdig. Hieruit blijkt voor het eerst duidelijk, dat er ook in de dorpen rond Weert textielnijverheid was. Het is niet onmogelijk, dat dit ook in de zestiende eeuw het geval was. Hiervoor is er al op gewezen, dat er in de streek rond Weert, Horn en Maaseik een samenhangend gebied van textielnijverheid ontstaan was. Toch hoeft dit niet te betekenen dat er ook tot in de allerkleinste dorpen laken gefabriceerd werd.

In 1601 blijkt er in Bree laken gefabriceerd te worden. Uit een brief van deze plaats aan het wolambacht van Weert is men geneigd af te leiden, dat er onderlinge jalouzie was.⁸⁵ Verder blijken in 1663 lakenkopers uit Peer, Hamont, Bree, Peelt en Beeck na een adres aan Luik,⁸⁶ het privilege gekregen te hebben, dat ze ook hun laken op de lokale markten mochten brengen. Dit was voor Weert natuurlijk zeer nadelig. De stad dient dan ook een klacht in en verklaart, dat de lakenhandel voor de gehele gemeente van groot belang is.⁸⁷

Misschien moet men deze nijverheid in de allernaaste omgeving van Weert wel zien als pogingen om zich aan de gildedwang van de stad te onttrekken. Men kon op het platteland in veel grotere vrijheid zijn bedrijf uitoefenen. Als dit juist is, dan is de nijverheid in deze dorpen vlak bij Weert eigenlijk op dezelfde wijze ontstaan als dit in Weert zelf in de veertiende en vijftiende eeuw geschiedde. Het lakenambacht is zich dan geleidelijk gaan afsluiten. Doordat velen geen kans meer zagen zich een plaats in het gilde te verwerven, trokken ze weg uit de stad en gingen ze hun bedrijf in de omringende dorpen voortzetten. Maar wanneer is deze ontwikkeling begonnen? Misschien in de tijd dat de lakennijverheid achteruitging? Is dat het geval, dan moet men deze afsluiting van het gilde waarschijnlijk zien als een krampachtige poging de nijverheid bloeiende te houden. In 1766 blijkt hier pas duidelijk iets van. In dat jaar verbiedt het gilde iemand „die het ambacht niet heeft” (dat wil zeggen, er geen lid van is) laken te produceren. Als deze lakenbereider zich daarop in het ambacht wilde inkopen, werd hem dit niet toegestaan. En dit wordt dan verboden in een tijd, waarin, volgens een na dit verbod ingediend request, het gilde „buyten activiteitjd” schijnt te zijn.⁸⁸

⁸⁵ *inv.* no. 2954. Het stuk is gedeeltelijk zeer gehavend en daardoor grotendeels onbegrijpelijk.

⁸⁶ Maximiliaan, aartsbisschop van Keulen, prins van Luik en graaf van Loon en Horn was de landheer. Het graafschap was namelijk na de onthoofding van de laatste graaf in 1568 aan het Prinsbisdom Luik teruggevallen. Zie *inv.*, p. 8.

⁸⁷ *inv.* no. 2611 (20-1-1663).

⁸⁸ *inv.* no. 2954 (13-11-1766; 19-3-1769).

Vermoedelijk ging ook in deze zelfde tijd, de tweede helft van de zeventiende eeuw, de nijverheid achteruit. Uit het feit, dat de lakenhal in Antwerpen in 1659 verhuurd is, kan men afleiden, dat de aanvoer in deze stad verminderde.⁸⁹ Het ambacht bleef er echter in een deel van het gebouw de mogelijkheid behouden haar laken op te slaan. Dit is ook één van de condities bij een nieuw huurcontract in 1688.⁹⁰ De hal verkeert ook niet meer in zulk een goede staat. De huurder heeft er in 1678 veel klachten over.⁹¹

Antwerpen was als handelsstad in de tachtigjarige oorlog zeer achteruit gegaan. Het is dan ook geen wonder, dat dit zijn terugslag vindt op de bloei van Weert. De mogelijkheden om elders het laken kwijt te raken, waren bovendien niet groot. De handel op Holland ging met moeilijkheden gepaard, zoals we boven hebben gezien. In het eigen gebied ging Weert concurrentie van de omringende dorpen ondervinden. Daarnaast verloor Weert waarschijnlijk een deel van zijn afzetmogelijkheden aan Verviers en omgeving. De industrie in deze streek was een geduchte concurrent voor Holland geworden, in het bijzonder voor Leiden, een ontwikkeling die zich in de achttiende eeuw voortzette. Het is niet onmogelijk, dat de opkomst van dit nieuwe centrum van goedkope textiel nadelig was voor Weert en omgeving.⁹²

Geleidelijk ging zo de eens zo bloeiende lakennijverheid ten onder. In 1686 sluit het ambacht een grote lening in Antwerpen.⁹³ De stad ontlast de „wollenzegelcamere” van de interest van het kapitaal en neemt de betaling er van op zich.

De vele oorlogen zullen ook niet geheel vreemd zijn geweest aan de ondergang van de industrie. Dit verval geldt trouwens voor dit gehele gebied. Een Brussels placcaat van 1700 raadt dan ook alle steden aan door middel van privileges buitenlanders aan te trekken en ze bijvoorbeeld geld te lenen. Elke stad zou verder een eigen hal voor de manufacturen moeten oprichten.⁹⁴

Dergelijke placcaten wijzen op een ernstige economische achteruitgang in de Zuidelijke Nederlanden. En dit geldt zeker ook voor

⁸⁹ *inv.* no. 2962 (13-5-1659).

⁹⁰ *inv.* no. 2960 (11-5-1688).

⁹¹ *inv.* no. 2962.

⁹² N. W. Posthumus, De industriële concurrentie tusschen Noord- en Zuid-Nederlandsche nijverheidscentra in de xviiie en xviiiie eeuw, in *Economisch-Historische Herdrukken*, 's Gravenhage, 1964, p. 108-116.

⁹³ *inv.* no. 2613.

⁹⁴ *inv.* no. 2612 (5-8-1700).

Weert. Na 1700 is er vermoedelijk weinig meer over van de eens zo bloeiende industrie. Vergelijkt men de bedragen van werkmeesters- en stadsrekeningen en de gebruikte hoeveelheden lood tussen de jaren 1624 en ca. 1705 – volgens de methode hierboven beschreven – dan is het verschil frappant. Er zal nauwelijks uitvoer meer geweest zijn. In 1720 deed het ambacht dan ook veel moeite de lakenhal in Antwerpen te verkopen. Dit lukte echter niet door de te hoge prijs, die men bedong.⁹⁵ Men slaagde er pas in om in 1787 en 1792 de twee gebouwen van de hand te doen.

Het lijkt niet waarschijnlijk, dat er in de achttiende eeuw nog veel van de nijverheid overbleef. In 1766 schijnt het ambacht zelfs „buyten activiteitjd” te zijn.⁹⁶ De werkmeesters zelf verklaarden toen „dat den gemelte ambacht soo veel als doot was, ende dat sij maer gestelt waeren om de arme Renten in staet te houden”. De uitvoer van het product was definitief voorbij. De toestand in deze streek bleef vermoedelijk slecht. In 1794 vestigden garenblekersknechten uit Weert en Nederweert zich zelfs in Haarlem.⁹⁷ In 1832 blijken er in Weert nog drie lakenweverijen over te zijn,⁹⁸ doch in 1850 zijn ook deze verdwenen.⁹⁹

Uit het bovenstaande blijkt, dat Weert ongeveer drie eeuwen lang een vrij bloeiende lakennijverheid heeft gehad. Het was echter niet mogelijk veel over de omvang hiervan mee te delen en een uiteenzetting te geven over de productiewijze. Vermoedelijk was de nijverheid er belangrijker dan in plaatsen als bijvoorbeeld Turnhout, Horn, Maaseik en Herentals,¹⁰⁰ maar eigenlijk kan men hierover pas zekerheid verkrijgen, als een zelfde onderzoek in deze en andere plaatsen verricht zou zijn. Pas dan zal het mogelijk zijn zich een beeld te vormen van de gehele plattelandslakenindustrie in deze streek.

⁹⁵ *inv.* no. 2962.

J. Henkens, Herinneringen in Antwerpen aan de bloei van Weert, in *Intermezzo* d.d. 14-12-1957, wekelijkse bijdrage van de Maas- en Roerbode.

⁹⁶ *inv.* no. 2954.

⁹⁷ Regtdoorzee Greup-Roldanus, p. 152, noot 4.

⁹⁸ S. Smeets, Weert in het begin der 19e eeuw, Weert, 1949, p. 26.

⁹⁹ Smeets, p. 34.

¹⁰⁰ Men mag wel aannemen, dat in de zeventiende eeuw Helmond een veel bloeiender textielindustrie had dan Weert, maar een groot voordeel was hier natuurlijk, dat Helmond in de Republiek gelegen was, waardoor deze plaats zijn laken veel gemakkelijker in Holland op de markt kon brengen. Zie o.a. W. A. J. M. Harkx, *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen*, Tilburg, 1967 en J. J. M. Heeren, *Uit de geschiedenis der Helmondsche textielnijverheid*, in *Economisch-Historisch Jaarboek* 12 (1926), p. 145-174.

TABELLEN¹⁰¹

In de eerste tabel worden de inkomsten en uitgaven van de werkmeestersrekeningen vergeleken met de in de stadsrekeningen vermelde bedragen. Door een zekere administratieve scheiding tussen stad en buitenie zijn er na 1585 steeds twee rekeningen, één van de binnen- en één van de buitenburgemeesters (uit het jaar 1597 is er toevallig één rekening).¹⁰² Het boekjaar van het wolambacht begint omstreeks 18 januari; de stadsrekeningen lopen van 1 november tot 31 oktober. Men krijgt dus de grootste overeenkomende periode door bijvoorbeeld tegenover de ambachtsrekening van 1624 de stadsrekening van 1623/1624 te plaatsen. Over 1595/1596 is geen rekening bewaard; hier is die van 1596/1597 opgenomen. De bedragen van rekeningen van binnen- en buitenburgemeesters zijn niet opgeteld, daar er een paar hiaten zijn in het materiaal. Men zou dan een onjuist beeld krijgen.

In de tweede tabel vindt men de gebruikte hoeveelheden lood, zoals vermeld in de werkmeestersrekeningen. Men ziet duidelijk de enorme achteruitgang tussen 1624 en ca. 1705. De hoeveelheid is aangeduid in de kostprijs, niet in het gewicht.

In de derde en laatste tabel vindt men een aantal prijzen, bij het door- kijken van de stadsrekeningen gevonden. Door het vrij vluchtige onderzoek zijn misschien nog enige meer te vinden, maar het grootste aantal zal hier wel bij elkaar staan. Na 1500 vindt men meestal slechts de tabberds vermeld die de boden jaarlijks van stadswegen ontvingen. In 1512/1513¹⁰³ blijkt, dat hiervoor drie el laken gebruikt werd; in één geval vier el. In dat zelfde jaar kostte grauw laken $9\frac{1}{2}$ stuiver, tussen 1520 en 1530 vermoedelijk 8 stuiver. De tabberds kostten – op enkele duurdere uitzonderingen na – tot het midden der zestiende eeuw

¹⁰¹ Hiervoor zijn de volgende bronnen gebruikt:

inv. no. 601-634, 661, 678, 679, 691, 692, 711, 713, 903, 904, 906, 907, 916, 917, 920, 921, 934, 935, 939, 2939-2949.

¹⁰² *inv. p.* 130-131.

¹⁰³ *inv. no.* 616.

1-8-. Deze zullen dus wel van grauw laken gemaakt zijn, daar het vóór 1500 vermelde witte laken veel goedkoper en het zwarte laken veel duurder was. Daar de gemiddelde prijzen der tabberds in de eerste helft der zestiende eeuw niet stegen, zal dit vermoedelijk ook voor het grauwe laken gegolden hebben. Ook vóór 1500 was dit niet het geval. Dit alles wettigt de conclusie, dat de prijzen van grauw laken in Weert zelf constant waren vanaf 1487 (uit dit jaar dateert de eerste stadsrekening) tot het midden der zestiende eeuw, enkele tijdelijke fluctuaties uitgezonderd; zo waren omstreeks 1500 de prijzen wat hoger dan in andere jaren.

In de tabel is bij de tabberds de gemiddelde prijs vermeld. De uitschieters naar boven zijn weggelaten. Deze tabberds kunnen namelijk heel goed van geïmporteerd laken gemaakt zijn of van een andere, zelf geproduceerde textielsoort, maar vermoedelijk niet van grauw laken. De prijzen zijn berekend per el, in Weerts geld.

Tabel 1: Inkomsten en uitgaven van de werkmeestersrekeningen, 1556-1718

jaar		wolambacht	stad	buitenie
1556	uitgaven	844- -		4782-14-1
	inkomsten	917-17-5		4991-16½-
1596	uitgaven	1782-17-		16103- 9-3
	inkomsten	3685-12-		14514- 4-
ca. 1608	uitgaven	2822-10-3	17115-13-3	15319- 2-3-1
	inkomsten	5061- 2-3	17882- 5-2	15451- 6-3-1
1615	uitgaven	3000- - (?)	14320- 9-1	9079-10-3-1
	inkomsten	5745- 7-	14695-12-1	9105-16-
1624	uitgaven	1290-15-2	16433-16-1	10578-2-8
	inkomsten	2145-12-3	15051-10-	10874-3-
ca. 1705	uitgaven	212- 4-2	-	30326-14-1
	inkomsten	207-19-	26371- 8-5	33059-12-7
1706	uitgaven	142- 2-3	23300- 3-5	28891- 3-7
	inkomsten	143- 3-3	24390-13-7	29898- 6-
1710	uitgaven	88- ½-	27183-13-1	30830-15-2
	inkomsten	105-10-	25196-13-3	29367-16-7
1711	uitgaven	70-17-	19911-13-1	36661-19-7
	inkomsten	82- -	19324-14-	33913-13-2
1716	uitgaven	45- -	14221- -	19454-18-1
	inkomsten	45- -	13686- 8-1	23065- -5
1718	uitgaven	53-15-2	13607-16-3	-
	inkomsten	57- 5-	13135-17-5	-

Tabel 2: Gebruikte hoeveelheid lood, vermeld in de werkmeestersrekeningen, 1556-1718

jaar	gebruikte hoeveelheid lood
1556	-
1596	18- 5-
ca. 1608	54- 3-
1615	59- 4-
1624	49- 9-
ca. 1705	9- 8-
1706	10- -
1710	6- -
1711	3-15-
1716	1-10-
1718	1-12- $\frac{1}{2}$

Tabel 3: Prijzen van de diverse soorten Weerter laken, 1487-1554

jaar	grauw	wit	zwart	Engels	tabberd
1487	-10-	-7-			
1489	- 9-	-6-	-19-		
1492	- 9-1				
1495	- 9-			1- -	
1496	- 9-				
1498	-10-	-6-			
1499 of	-12-				
1500					
ca. 1500	-13- $\frac{1}{2}$	-6- $\frac{1}{2}$			
1502/03	-12-		1- -		
1504/05					1-5-
1512/13	-9 $\frac{1}{2}$ -				
1516/17					1-4-
1525/26	- 8-				1-8-
1528/29	- 8-				1-8-
1532/33					1-8-
1536/37					1-8-
1543/44					1-8-
1545/46					1-8-
ca. 1546/47	-10 $\frac{1}{2}$ -				
1548/49					1-8-
1550/51					1-8-
1551/52					1-8-
1553/54					1-8-

DR E. ROEBROECK

HOE HEBBEN VAART
EN HANDEL OP DE MAAS
ZICH ONTWIKKELD VANAF
DE MIDDELEEUWEN TOT
HET EINDE VAN DE ACHTTIENDE EEUW?

Elke poging om in grote lijnen de ontwikkeling te schetsen van verschijnselen waaraan historici hoogstens in het voorbijgaan enige aandacht hebben besteed, dient zelfs in het meest gunstige geval als een hachelijke onderneming te worden aangemerkt. In de geschiedschrijving is aan de vaart en handel op de Maas in de periode na de Middeleeuwen nauwelijks aandacht besteed. Het vraagteken achter de titel van deze bijdrage bedoelt dan ook met grote nadruk de aandacht te vestigen op het feit, dat we hoogstens kunnen proberen in eerste aanzet de lijnen te laten zien, welke zich aftekenen bij het begin van een onderzoek naar de historische ontwikkeling van vaart en handel op de Maas in de Nieuwe tijd.

In schrille tegenstelling tot het beeld dat Middeleeuwse bronnen oproepen van een bloeiend handelsverkeer op de Maas, getuigen gegevens over vaart en handel op de Maas uit de laatste jaren van de 18de eeuw van een volkomen verval. Het handelsverkeer op de Maas is gedurende de Middeleeuwen tot grote bloei gekomen: binnen het kader van de nauwe economische relaties van het midden-Maasgebied met het Rijnland was de Maas niet alleen gedurende de 9de en 10de eeuw maar ook in de latere Middeleeuwen een handelsweg van belang.¹ In de laatste jaren van de 18de eeuw hebben de commissarissen van het 'Directoire exécutif' in het departement van de Nedermaas bij herhaling in hun rapporten vastgesteld, dat van vaart en handel op de Maas in het geheel niet meer kon worden gesproken. Zo kunnen we in het rapport van 1 Nivôse An 6, 21 december 1797, onder verwijzing naar de tolkantoren van de keurvorst van de Palts te Urmond en van de koning van Pruisen te Kessel lezen: „Avant l'établissement de ces comptoirs il y avait dans toutes les communes riveraines de la Meuse

¹ W. Jappe Alberts, Schets van de economische geschiedenis van Nederlands Limburg in de Middeleeuwen, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, XV, 1970, pag. 16-17.

de riches bateliers. Il n'y a plus à présent que de misérables pêcheurs".² De vraag of de opheffing van de tolkantoren te Urmond en Kessel, zoals de commissaris meende, de Maasvaart in die tijd opnieuw tot bloei gebracht zou kunnen hebben, laten we hier verder rusten. Het gaat er ons nu niet om de oorzaken van het gesignaleerde verschijnsel vast te stellen. Het feit dat aan het begin van de Franse tijd nauwelijks of in het geheel geen handel en vaart op de Maas meer bestonden, vraagt al onze aandacht. Want met dit feit is tegen de achtergrond van onze kennis over de bloei van de Maasvaart in de Middeleeuwen de intrigerende vraag gegeven, wat er na de Middeleeuwen met de vaart en handel op de Maas is gebeurd.

In het voorafgaande artikel heeft Prof. Jappe Alberts een pleidooi gehouden voor een nader onderzoek naar omvang en betekenis van de Middeleeuwse Maashandel; bij zulk een onderzoek dient aan de tolheffing op de Maas aandacht te worden geschonken en moet de vraag onder ogen worden gezien of en in hoeverre als gevolg van de riviertollen het rivierverkeer door het landverkeer verdrongen is.³ Een volkomen gelijkkluidend pleidooi zou gehouden kunnen worden ten aanzien van vaart en handel op de Maas in de Nieuwe tijd. Alleen bij een diepgaand onderzoek naar omvang en betekenis van de Maashandel in de Nieuwe tijd waarbij tevens heel het complex van problemen aangaande de tolheffing en de veranderende verhouding tussen rivierverkeer en landverkeer in beschouwing wordt genomen, kan men hopen een afdoend antwoord te vinden op de vraag, wat er na de Middeleeuwen met vaart en handel op de Maas is gebeurd. Wij zullen ons in deze bijdrage beperken tot een eerste aftasten van deze vraag.

Bij het begin van ons onderzoek naar de vaart en handel op de Maas in de Nieuwe tijd hebben we ons tot twee, voor dit onderwerp uitermate belangrijke archieffondsen beperkt zonder deze evenwel alsnog uitputtend te hebben bestudeerd, te weten de archieven van de Admiraliteitscolleges in het Algemeen Rijksarchief en het archief Maashandel in het Gemeentearchief te Dordrecht. Laatstgenoemd archieffonds is grotendeels bijeengebracht door de agent van de Maashandel te Dordrecht in de periode 1635-1678 en is dus voor onze kennis van de Maashandel in de 17de eeuw van bijzonder grote betekenis. Enkele

² L. Roppe, G. W. A. Panhuysen, E. M. Nuyens, *De decadaire, respectievelijk maandelijke rapporten van de commissarissen van het directoire exécutif in het Departement van de Nedermaas, 1797-1800*, Maastricht, 1956, pag. 115.

³ W. Jappe Alberts, Schets, t.a.p. pag. 19-20.

jaren geleden is op het bestaan van dit archieffonds de aandacht gevestigd in 'De Maasgouw'.⁴ Vaart en handel op de Maas in de Nieuwe tijd hebben slechts weinig belangstelling genoten, getuige de geringe hoeveelheid literatuur over dit onderwerp. In een studie wordt veel aandacht besteed aan de kwestie van de Maastollen in de 18de eeuw, maar de auteur heeft deze kwestie niet uit economisch-historisch doch uit politiek-historisch gezichtspunt benaderd.⁵ Over de Maashandel van Venlo en Roermond in de periode 1473-1572 zijn we door Thurlings' dissertatie op de hoogte⁶ en Klein heeft in zijn dissertatie over de Trippen een overzicht gegeven van de Maashandel in de 16de en 17de eeuw.⁷ Met de hier genoemde archivalia en literatuur als vertrekpunt hopen we enigermate een antwoord te kunnen geven op de vraag, welke we als titel van deze bijdrage hebben geformuleerd.

De Maashandel vertoont in de 16de eeuw hetzelfde beeld als in de 14de en 15de eeuw. De Maas bleef een belangrijke handelsweg, ondanks de concurrentie van de landwegen. De belangrijkste produkten, die over de Maas verscheept werden, waren hout uit het gebied boven Luik, kolen en ijzer uit het Luikse mijnbouw- en industriegebied, kalk uit het gebied tussen Luik en Maastricht, graan en vooral rogge uit het Gulikse en uit het Gelders Overkwartier in stroomafwaartse richting, terwijl vis, zout, zuivelprodukten en koloniale waren stroomopwaarts werden vervoerd. Bij de huidige stand van het historisch onderzoek is het niet wel mogelijk een exacte vergelijking te maken tussen het Rijnverkeer en het Maasverkeer. Toch kan worden gesteld, dat de handel op de Maas naast de Rijnhandel niet alleen in de 14de en 15de eeuw, maar ook in de 16de eeuw een eervolle plaats heeft ingenomen.⁸

In de loop van de 16de eeuw begonnen zich veranderingen voor te doen in de structuur van de Maashandel en als gevolg van deze wijzigingen nam het volume van de goederen, welke over de Maas werden

⁴ H. Bauduin, Bronnen voor de geschiedenis van de Limburgse Maashandel, De Maasgouw, 81, 1962, pag. 117-121.

⁵ G. J. Rive, Schets der staatkundige betrekkingen tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en het Koninkrijk Pruisen, tot het huwelijk van Prins Willem V, 1701-1767, Amsterdam, 1873.

⁶ Th. L. M. Thurlings, De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16de eeuw, 1473-1572, Amsterdam, 1945.

⁷ P. W. Klein, De Trippen in de 17de eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt, Assen, 1965, hoofdstuk 11, pag. 57-90. Klein verwijst herhaaldelijk naar Z. W. Sneller, Geschiedenis van de steenkolenhandel van Rotterdam, Groningen, 1946.

⁸ Thurlings, Maashandel, t.a.p. pag. 52-53.

verscheept, toe.⁹ De toename van de Maashandel in de 16de eeuw berustte in hoofdzaak op de stijging van de Luikse export. Vanaf omstreeks 1500 ondergingen mijnbouw, industrie en bosbouw in het Luikse gebied een sterke uitbreiding. Verschillende technische vernieuwingen, welke in deze tijd in het Luikse gebied werden ingevoerd, maakten een verhoging van de produktie en een verlaging van de kostprijs mogelijk. Door de invoering van waterpompen konden, toen de bovenste erts- en steenkolenlagen waren uitgeput, dieper gelegen lagen in exploitatie worden genomen. De ijzerproduktie werd gestimuleerd door verfijningen in het proces der metaalzuivering en door de invoering van wals- en snijmachines. Nieuwe technieken leidden tot de ontwikkeling van een aluin-, buskruit- en salpeterindustrie in het Luikse gebied gedurende de 16de eeuw. Uiteraard kan een industriële expansie niet op afdoende wijze worden verklaard uit technische ontwikkelingen alleen. Heel het complex van natuurlijke, politieke en economische factoren, dat steeds de verklaringsgrond vormt van industriële expansie, heeft ertoe bijgedragen dat de produktie van het Luikse industriegebied in de 16de eeuw werd omhoog gestuwd. In deze context kunnen we volstaan met te wijzen op de aanwezigheid van rijke bodem- en natuurschatten, op het gunstig politiek klimaat dat het gevolg was van de sedert het einde van de 15de eeuw door de Luikse prins-bisschoppen gevoerde neutraliteitspolitiek en op de gunstige geografische ligging en de centrum-functie van de stad Luik, die de natuurlijke stapelplaats was voor het haar omringende gebied. De Luikse exportprodukten waren schaars en konden dus gemakkelijk een afzetmarkt vinden. De aantrekkingskracht, welke Luik op vreemdelingen uitoefende, bevorderde de inschakeling van steeds nieuwe ondernemers- en arbeidskrachten in de produktie.

De industriële expansie van Luik in de 16de eeuw heeft het handelsverkeer op de Maas bevorderd. De Maashandel onderging in de 16de eeuw niet alleen een uitbreiding, maar veranderde bovendien van structuur. De rechtstreekse contacten van Luik met Dordrecht namen in de tweede helft van de 16de eeuw toe. De produktie van exportartikelen door de Luikse industrie richtte zich in toenemende mate op de Hollandse stapelmarkt, waarmee Dordrecht voor het Luikse industriegebied als schakel fungeerde. De opheffing van het Venlose stapelrecht in 1545 markeert een belangrijke fase in deze ontwikkeling,

⁹ Klein, Trippen, t.a.p. pag. 61 en vlg.

omdat hiermee een onoverkomelijk beletsel voor rechtstreekse contacten tussen Luik en Dordrecht verdween. Binnen het kader van deze ontwikkeling zien we de traditionele figuur van de Maasschipper, die tevens koopman was, verdwijnen. De Maasschippers uit de steden en dorpen aan de Maas tussen Maastricht en Gorinchem verloren langzamerhand hun functie in de koophandel en werden steeds meer uitsluitend vrachtaarders. Ze konden niet alleen niet voldoen aan de hogere eisen die de uitbreiding van de Maashandel stelde aan de kapitaalkracht van de kooplieden, maar hun kapitaalkracht ging zelfs achteruit. In de tweede helft van de 16de eeuw zien we in heel het gebied langs de Maas tussen Maastricht en Gorinchem de kapitaalkracht sterk achteruitgaan.¹⁰ De handel werd in toenemende mate geconcentreerd in handen van gevestigde kooplieden. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen, dat ook de toename van het goederenvolume in de Maasvaart de splitsing tussen vervoersfunctie en handelsfunctie bevordert heeft. Bij de uitbreiding van het handelsverkeer op de Maas liet het te vervoeren goederenvolume een meer gelijkmatige en meer volledige bezetting van de riviervloot toe dan voorheen, met als gevolg dat specialisatie op het vervoer meer rendabel werd dan vroeger. Deze ontwikkeling heeft zich zo sterk doorgezet, dat aan het begin van de 17de eeuw ruim 90% van het ijzer, dat per schip over de Maas van Luik naar Dordrecht werd vervoerd, eigendom was van Dordse of Luikse kooplieden, en dat zelfs de gevestigde kooplieden uit het gebied langs de Maas tussen Maastricht en Gorinchem toen slechts een gering aandeel hadden in de Maashandel.¹¹ In de 16de eeuw heeft Dordrecht een overheersende positie in de Maashandel verworven. Het feit dat de Dordtse handel in de 16de eeuw een bloeiperiode doormaakte, kan daarom worden gezien als aanwijzing voor de bloei van de Maashandel in die periode. Hoewel het handelsverkeer van Dordrecht in de loop van de 16de eeuw toenam, begon tegelijkertijd de Dordtse handel achter te blijven bij de ontwikkeling van de handel in de andere Hollandse steden. Dit proces van relatieve achteruitgang van het handelsverkeer van Dordrecht heeft zich tot omstreeks 1620 voortgezet. Toen begon in vergelijking met de voorafgaande periode de absolute achteruitgang; het handels-

¹⁰ Thurlings, *Maashandel*, t.a.p. pag. 142.

¹¹ Klein, *Trippen*, t.a.p. pag. 70-71; volgens Vercauteren bestaan er duidelijke aanwijzingen, dat de Maashandel in 1648 al over zijn hoogtepunt heen was, F. E. M. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik, 1740-1745*, Nijmegen, 1956, pag. 38.

verkeer van Dordrecht begint omstreeks 1620 een dalende lijn te tonen. Deze ontwikkeling heeft de economische structuur van de stad op diepgaande wijze beïnvloed: het zwaartepunt verplaatste zich van handel naar industrie. De Maashandel verloor hierdoor echter niet aan betekenis. Bij de verschillende takken van de Dordtse industrie, de aardewerk- en leerfabricage uitgezonderd, is een verband met de Maashandel aanwijsbaar. Voor de Dordtse textielindustrie werd een aanzienlijk deel van de grondstoffen per schip over de Maas uit het gebied van Luik aangevoerd; de export van Dordts laken naar Luik is echter onwaarschijnlijk te achten, gezien de ontwikkeling van de lakenindustrie te Luik en in het nabijgelegen Verviers. De houtverwerkende industrie te Dordrecht is wellicht afhankelijk geweest van hout, dat uit Luik over de Maas werd aangevoerd; zeker is dat een belangrijk deel van het aangevoerde hout werd doorgevoerd naar de scheepsbouwcentra van Holland. Een belangrijke bedrijfstak van de Dordtse industrie was de metaalnijverheid, waartoe ook de wapenindustrie gerekend kan worden. De Dordtse metaalnijverheid stond duidelijk met de Maashandel in verband, niet alleen omdat veel Maashandelaren rechtstreeks bij de Dordtse metaalnijverheid waren betrokken, maar vooral omdat de grondstoffen voor deze industrie over de Maas uit Luik werden aangevoerd.¹² We kunnen dus concluderen, dat de achteruitgang van de Dordtse handel niet heeft geleid tot achteruitgang van de Maashandel; Dordrecht ontwikkelde zich meer tot industriestad, toen de handel aan betekenis inboette, en de Maashandel was een belangrijke pijler, waar de Dordtse industrie op rustte. Gezien de betekenis van de Dordtse industrie vermoeden we, dat ook in de 17de eeuw het handelsverkeer op de Maas beduidend was, al had de Maashandel haar hoogtepunt wellicht in een eerdere periode gehad. De reeds eerder gesignaleerde ontwikkeling, dat de Maashandel door Dordrecht en Luik werd overheerst, zette zich in de 17de eeuw door; de steden en dorpen, die aan de Maas gelegen waren tussen Luik en Dordrecht, kwamen steeds minder aan de Maashandel te pas. De hier gesignaleerde ontwikkeling moet in nauwe samenhang worden gezien met de gevolgen van de langdurige oorlogstoestand, waaronder nieuwe heffingen, die aan het handelsverkeer op de Maas werden opgelegd, een belangrijke plaats innemen. Een gezonde en dynamische economie kon die nieuwe lasten dragen, maar voor een marginale economie waren ze funest. Luik en Dordrecht waren eco-

¹² Klein, Trippe, t.a.p. pag. 75 en vlg.

nomisch sterk genoeg om de nieuw ingevoerde heffingen op te brengen, maar aan de handel van de steden en dorpen aan de Maas in het tussenliggende gebied gaven deze heffingen de genadeslag. Om zicht te krijgen op de ontwikkeling van de Maashandel in de Nieuwe tijd is het noodzakelijk aandacht te besteden aan de heffingen, welke het handelsverkeer op de Maas belastten.

Gedurende de Middeleeuwen waren op tal van plaatsen aan de Maas tollën ingesteld. Tollën berustten op het stroomregaal en werden geheven voor het gebruik van de Maas als waterweg. Deze tollën droegen een fiscaal karakter en dienen derhalve te worden onderscheiden van de in onze tijd gevestigde tolrechten, welke meer onmiddellijk met de instandhouding van wegen samenhangen. Het middeleeuwse recht van tolheffing werd door de soevereïn zelf uitgeoefend, maar kon ook door de soevereïn aan steden of lokale heren worden verleend. Een overzicht geven van de tollën welke aan de Maas werden geheven is geen gemakkelijke zaak. Soms werden tollën verplaatst; akten maken er dan melding van onder de naam van de oorspronkelijke plaats van heffing of onder de naam van de nieuwe plaats van heffing. Was een tol eenmaal verplaatst, dan kon het ook wel gebeuren, dat in de plaats waar zo'n tol oorspronkelijk was geheven, een nieuwe tolheffing werd ingevoerd. Ook is het voorgekomen, dat een lokale heer op eigen gezag in zijn gebied een tol vestigde, die dan na enige tijd naar aanleiding van protesten van schippers en handelaars door ingrijpen van de soevereïn werd opgeheven. Voor de vanaf de tweede helft van de 16de eeuw ingevoerde heffingen op het Maasverkeer werd officieel niet de naam tol gebruikt. Maar de nieuwe namen als licent, 6oste penning, surplus etc. vonden in het gewone spraakgebruik niet altijd ingang en de heffingen werden dan toch als tol aangeduid. Overzichten van de Maastollën uit de 17de en 18de eeuw volgen in deze vaker het gewone spraakgebruik dan het officiële. Is het maken van een overzicht van de Maastollën al bijzonder moeilijk, inzicht krijgen in hun economische betekenis is in dit stadium van het onderzoek onmogelijk. Tolvrijdom was een veel voorkomend privilege en dit kon gelden ofwel voor bepaalde goederen, ofwel voor de ingezetenen van bepaalde steden of dorpen. Ten gevolge hiervan kunnen tolboeken onvolledig zijn. Bij de verschillende tollën golden verschillende tarieven en ook de aard van de tollën verschilde: er waren tollën, die op alle passerende goederen en tollën, die slechts op ter plaatse geloste of geladen goederen geheven werden. Sommige tollën golden altijd, andere slechts in bepaalde perioden van het jaar. Dit alles zal men

moeten bedenken, wanneer men uit de gegevens van tolboeken een overzicht van het handelsverkeer op de Maas wil maken. Dergelijke overzichten zijn echter onontbeerlijk, wanneer men in detail wil nagaan, in hoeverre de tollën invloed hebben gehad op de economische ontwikkeling. De invloed van veranderingen in de toltarieven zal hiervoor belangrijke aanwijzingen kunnen geven. Bij dit alles zullen ook betrokken moeten worden de vragen over de concurrentie tussen vervoer te water en vervoer te land.

De tollën, welke in groot aantal langs de Maas geheven werden, worden onderscheiden in vaste tollën en markttollën. Markttollën werden geheven bij gelegenheid van jaarmarkten, welke een of enkele malen per jaar gedurende enkele weken of dagen gehouden werden. Vaste tollën werden langs de Maas van Luik tot Dordrecht allereerst geheven in Luik zelf. In Luik waren er drie Maastollën: de tol van de brug, de alkijntol en de tol van steenkolen en smeekeolen.¹³ Te Herstal, ten noorden van Luik, was de volgende tol gevestigd; deze tol wordt in een akte uit de 12de eeuw vermeld.¹⁴ In Eijsden werd in 1213 reeds tol geheven. Tijdens de 80-jarige oorlog, omstreeks 1640, werd de Eijsdense tol verplaatst naar fort Navagne of de Elvenschans, een Spaanse observatiepost ten zuiden van Eijsden op de plaats van de tegenwoordige rijksgrens. Maar ondanks deze verplaatsing werd te Eijsden opnieuw het heffen van tol ingevoerd. De Maasschippers protesteerden en brachten de zaak voor de Staten Generaal, welk college in resoluties van 27 juli en 3 augustus 1651 verklaarde, dat de tol van Eijsden naar fort Navagne was verplaatst en dat ten gevolge hiervan het heffen van tol te Eijsden iedere rechtsgrond miste. Dat hiermee de zaak niet definitief was afgedaan, blijkt uit berichten uit 1663, volgens welke te Eijsden toen opnieuw pogingen werden aangewend tol te heffen.¹⁵ Te Maastricht werd de zogenaamde „kramers-

¹³ De uitgangspunten voor ons overzicht van de Maastollën zijn een overzicht uit 1671 (G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268), een overzicht uit 1707 (ARA. Archief Admiraliteitscolleges xxxi, 180 fol. 286 vso - 287 vso), een ongedateerd overzicht, waarschijnlijk uit 1713 (ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxvii, 497) en een door Blink opgesteld overzicht op basis van gegevens verzameld door A. J. A. Flament, Rijksarchivaris in Limburg (H. Blink, Limburg als economisch-geografisch en staatkundig gewest in het verleden en het heden, Tijdschrift voor economische geografie, 10, 1919, pag. 259-260: wordt verder geciteerd als Blink).

Over de Luikse tollën weten we verder niets; de drie vermelde tollën staan zo in het overzicht van 1671; de overzichten uit 1707 en 1713 vermelden onder Luik: de Masseynse tol.

¹⁴ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

¹⁵ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 484, 485.

tol" geheven van alle goederen, die aldaar werden gelost.¹⁶ Het is niet geheel duidelijk, of er in de Middeleeuwen een tol bestaan heeft te Rekem, ten noorden van Maastricht op de linker Maasoever gelegen. In het midden van de 17de eeuw hief de heer van Rekem tol. De Maasschippers protesteerden hier echter tegen en voerden aan, dat deze tol een nieuwigheid was. De heer van Rekem heeft als bewijs voor zijn rechten een akte uit 1386 aangevoerd. Desondanks gelastten de Staten Generaal en de Prins-bisschop van Luik de tolheffing te Rekem onmiddellijk te staken. Dit schijnt ook gebeurd te zijn, maar in de jaren 1661-1663 werd te Maaseik de tol van Rekem geheven door de magistraat van die stad.¹⁷ Verder stroomafwaarts varende werd de Maasschipper vervolgens geconfronteerd met de tol van Urmond op de rechter Maasoever. We hebben over deze tol al iets gehoord in het rapport van de Franse commissaris en we zullen er nog nader over horen. Volgens een overzicht van de Maastollen uit het begin van de 18de eeuw kon vanouds aan de tolheffing te Urmond voldaan worden door de betaling van enige kleinigheden „als van ses stockvisschen, een douzijn haringen, een kaes, eenigh zout en diergelijke minutées".¹⁸ In de stad Roermond werden van oude tijden af verschillende tollën geheven. De akten vermelden naast de Roermondse stadstol¹⁹ de „oude swijgende Ruremondsche of nu soogenoemde Stevenswaerdts tholl".²⁰ De oude Roermondse tol is in 1645 naar Stevensweert overgeplaatst en kwam in 1653 met de Heerlijkheid Montfort in het bezit van de Prins van Oranje. In een brief van de rentmeester van Montfort d.d. 23 oktober 1781 wordt gezegd, dat de Stevensweertse tol „mede

¹⁶ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

¹⁷ G. A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 506, 521; cf. ook. ARA. Archief Admiraliteitscolleges, XXXI, 261, 16 febr. 1662. Blink vermeldt een tol te Neerharen, waarmee hij wellicht die van de heer van Rekem bedoelt; ook vermeldt Blink tollën te Maaseik en Heppe-ner, waarmee wellicht het Luikse kantoor van de 60ste penning bedoeld is cf. infra.

¹⁸ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, XXXI, 180, fol. 286 vso.

¹⁹ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

²⁰ ARA. Archief Nassause Domeinen, 5140, 23 oktober 1781; G. A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268. Blink vermeldt tollën te Wessem, Ool en Leeuwen welke niet in de 17de en 18de eeuwse overzichten voorkomen en waarover geen akten in het Dordtse archief te vinden zijn. In 1716 werd te Wessem een kantoor van de Keizer gevestigd, ARA. Archief Admiraliteitscolleges, XXXI, 261, 11 november 1749; te Ool hebben de heren van Dalenbroek een tol gehad, die in akten uit 1393 en 1545 wordt vermeld en die in de 18de eeuw geen betekenis meer schijnt te hebben gehad, cf. F. M. J. van der Steen, Heerlijke rechten der Heren van Daalenbroeck te Herten in de 18de eeuw, De Maasgouw, 86, 1967, pag. 84.

tot Maasbracht als van ouds geheeven" werd;²¹ de Montfortse rentmeester sprak in een te Roermond op 28 februari 1782 geschreven brief over de „Steevenswaerdsen tol alhier in de stad geheeven werdende",²² hetgeen er op wijst, dat de Stevensweerdse tol toen weer naar Roermond verplaatst was. Volgens het in 1671 opgestelde overzicht van de Maastollen werd te Roermond ook de tol van Asselt geheeven.²³ In een akte van 17 augustus 1275 wordt een tol te Asselt vermeld en deze tol werd in 1416 aan de stad Roermond verpacht.²⁴ Wanneer de Asseltse tol naar Roermond verplaatst is, weten we niet. Een overzicht van de Maastollen uit 1707 vermeldt onder Roermond de Asseltse tol niet, maar geeft onder Asselt de tol van de heer van Hillenraad,²⁵ terwijl het overzicht uit 1671 „de Hillenraysen toll" noemt onder Kessel, een tegenover Asselt op de linker Maasoever gelegen plaatsje.²⁶ De Heer van Kessel oefende in het midden van de 14de eeuw het recht van tolheffing in zijn heerlijkheid uit; in 1416 kocht de stad Roermond de tol van Kessel.²⁷ Het kantoor te Kessel waar, zoals we gezien hebben, de Franse commissaris over schreef aan de minister van binnenlandse zaken te Parijs, heeft met de oude tol van Kessel niets te maken: het is een 18de eeuwse innovatie van de Koning van Pruisen. Ten zuiden van Kessel werd in het midden van de 16de eeuw tol geheven te Neer, de zogenaamde Hansemse tol, een leen van het graafschap Horn, welk leen in 1653 door de stad Roermond werd verheven.²⁸ Te Neer werd in het begin van de 18de eeuw een kantoor gevestigd van de heffing, die onder de naam „6oste penning" door de Prins-Bisschop van Luik te Maaseik was ingevoerd;²⁹ dit kantoor is dus iets anders dan de Hansemse tol. De stad Venlo telde evenals de stad Roermond meerdere tollën. In 1671 worden vermeld: de stadstol, de tol van het Gebroken Slot, de Lithse tol en de Middelaarse tol.³⁰ Het is niet duidelijk, of de stadstol iets te maken had met het Venlose stapelrecht. Het Gebroken Slot was het kasteel van de heerlijkheid

²¹ ARA. Archief Nassause Domeinen, 5140, 23 oktober 1781.

²² R.A.L. Aanwinst 1948, Verslagen 's Rijks Oude Archieven 1893, I A, I g 4, fol. 174.

²³ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

²⁴ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 543, 545.

²⁵ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 287.

²⁶ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268; Blink vermeldt een tol te Asselt en een Asseltse tol te Roermond.

²⁷ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 558-560.

²⁸ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 542, 556, 557.

²⁹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 11 nov. 1749.

³⁰ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

Grubbenvorst; deze tol was met de stadstol van Venlo gecombineerd: beide tollen werden gezamenlijk te Venlo geheven volgens hetzelfde tarief en dezelfde valuta en de opbrengst werd door de stad Venlo en de Heer van Grubbenvorst gedeeld.³¹ Wanneer deze combinatie plaats heeft gehad, is ons niet bekend. De namen Lithse tol en Middelaarse tol maken de oorsprong van deze tollen duidelijk. De Middelaarse tol heeft deel uitgemaakt van de heerlijkheid Middelaar. In de 17de eeuw werd deze tol door de Spaanse Koning als souverain naar Venlo verplaatst. In 1713 werd de Middelaarse tol te Well geheven namens de Koning van Pruisen, in die tijd souverain over de heerlijkheid Middelaar. De Staten Generaal, die toen de souveriniteit over Venlo bezaten, continueerden de heffing van de Middelaarse tol te Venlo.³² Wanneer de Lithse tol van Lith naar Venlo is verplaatst, weten we niet. In het begin van de 18de eeuw werd ook de Lithse tol verdubbeld en eenmaal te Venlo en eenmaal te Grave geheven.³³ Ook te Gennep werd vanouds tol geheven; de watertol te Gennep was een Kleefs bezit.³⁴ Na de verdeling van het Overkwartier in het begin van de 18de eeuw werd ook de Gennepse tol verdubbeld en zowel te Gennep als te Grave geheven.³⁵ Het overzicht van de Maastollen uit 1671 vermeldt ook voor het Maasstadje Grave meerdere tollën: de Cuijkse tol, de Boxmeerse tol en de fruittol.³⁶ Over deze fruittol is ons verder niets bekend. De oorsprong van de Cuijkse en Boxmeerse tol lijkt duidelijk. Een memorie uit het midden der 17de eeuw zegt, dat de Cuijkse tol en de Boxmeerse tol te Grave samen één tol vormen;³⁷ wanneer ze naar Grave werden verplaatst, weten we niet. Hoewel Haps niet aan de Maas is gelegen, wordt herhaaldelijk bij de Maastollen de Hopsche tol vermeld. Het overzicht uit 1671 spreekt van de Hopsche of Boxmeerse tol, hetgeen op verplaatsing van de Hopsche tol naar Boxmeer wijst. De nadere toelichting in het overzicht uit 1707, nl. dat de Hopsche tol oorspronkelijk een landtol was van weinig importantie,³⁸ doet vermoeden dat deze tol niet alleen verplaatst, maar ook van aard ver-

³¹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 289 vso.

³² ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxvii, 497, 6 jan. 1714; Res. St. Gen. 1 nov. 1717.

³³ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 286 vso; xxxi, 261; het overzicht uit 1671 vermeldt tol te Lith en Lithse tol te Venlo, G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

³⁴ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 578, 579, 581.

³⁵ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 31 maart 1767.

³⁶ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

³⁷ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 577.

³⁸ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 286 vso.

anderd is. De Heren van Batenburg en Oyen hadden ieder het recht in het gebied van hun heerlijkheid tol te heffen. Volgens een leenbrief van Oyen d.d. 17 oktober 1366 behoorde een tol op de Maas bij het kasteel Oyen tot de rechten en bezittingen van de heer.³⁹ Het overzicht van de Maastollen uit 1671 vermeldt vaste tolleren aan de Maas te Batenburg en Oyen,⁴⁰ evenals het overzicht uit 1707; maar in laatstgenoemd overzicht wordt bij beide tolleren de aantekening gemaakt: „dese twee thollen werden gesejdt voor desen alleenlijck gelicht te zijn te lande, en zyn doen ter tydt geweest van weynigh import”.⁴¹ De Maasschipper, wiens route van Luik naar Dordrecht wij aan het volgen zijn, had bij Heerewaarden de keus, hoe hij zijn weg zou vervolgen: hij kon verder de Maas afvaren, of via de verbinding met de Waal over deze rivier Dordrecht bereiken. Koos hij de Maasroute, dan ontmoette hij tot Gorinchem geen vaste tolleren. Over de Waal varende passeerde hij de tol van Zaltbommel, die in de verschillende overzichten van de Maastollen vermeld wordt.⁴² Gorinchem moest in beide gevallen worden gepasseerd en aldaar was sinds de tijd van de graven van Holland een tol aan de Maas gevestigd.⁴³ Behalve vaste tolleren bestonden er, zoals we reeds vermeld hebben, ook een aantal markttolleren langs de Maas. Deze markttolleren werden alleen bij gelegenheid van jaarmarkten geheven, dus gedurende vaste perioden in verschillende tijden van het jaar. Uit de in 1671 en in 1707 opgestelde overzichten van Maastollen kunnen we afleiden dat de volgende markttolleren langs de Maas geheven werden:⁴⁴

³⁹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, kopie leenbrief van 2 aug. 1670.

⁴⁰ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

⁴¹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 286 vso.

⁴² G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268; ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 286 vso.

⁴³ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268; ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 286 vso.

⁴⁴ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268; ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 287-287 vso.

De overzichten uit 1671 en 1707 vertonen enig verschil; het overzicht uit 1713 geeft dezelfde markttolleren als dat uit 1707. Het overzicht uit 1707 vermeldt de markttolleren van Giessen en Alem, die niet in het overzicht uit 1671 voorkomen. Het overzicht uit 1671 noemt onder Grave de Cuijke markt, die in overzicht 1707 onder Cuijk staat; volgens het stuk G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 608, werd omstreeks 1620 te Cuijk tweemaal per jaar een markt geheven.

Blink vermeldt het bestaan van markttolleren en zegt dat niet bekend is, waar en wanneer deze geheven werden, pag. 261.

Dat het van groot belang is onderscheid te maken tussen vaste tolleren en markttolleren, blijkt uit hetgeen Westermann over de tol van Heerewaarden zegt; hij noemt de watertol

te Gennep: eenmaal per jaar gedurende drie weken
te Cuijk: tweemaal per jaar gedurende veertien dagen
te Grave: tweemaal per jaar gedurende veertien dagen
te Ravenstein: driemaal per jaar gedurende zes weken en drie dagen
te Batenburg: driemaal per jaar gedurende zes weken en drie dagen
te Megen: driemaal per jaar gedurende negen dagen
te Maasbommel: driemaal per jaar gedurende negen dagen
te Heerewaarden: tweemaal per jaar gedurende veertien dagen
te Zaltbommel: tweemaal per jaar gedurende veertien dagen
te Alem: eenmaal per jaar gedurende een dag
te Giessen: eenmaal per jaar gedurende veertien dagen
te Woudrichem: viermaal per jaar gedurende veertien dagen
te Gorinchem: eenmaal per jaar gedurende acht dagen.

Voor het opvallende verschijnsel, dat al deze marktollen in een vrij beperkt gebied, namelijk van Gennep tot Gorinchem, gelegen waren, weten we geen verklaring. In de leenbrief van de heerlijkheid Batenburg d.d. 10 mei 1566 treffen we een omschrijving aan van de Batenburgse jaarmarkten. Hierin wordt gesteld, dat de heer van Batenburg het recht had in het gebied van zijn heerlijkheid tol te heffen aan de Maas „tot drie bijzondere tijden in 't jaar, die eerste beginnende drie dagen voor St. Walburgh-avondt, genaemt Meij-avondt, de tweede drie dagen voor St. Pieter-avondt ad vincula, de derde drie dagen voor St. Catharinen-avondt, welke drie jaermarkten sullen duijren van den eersten sondagh naer ijder heiligen-avondt, als St. Walburgh, St. Pieter en St. Catharina voornoemt, ses weecken en drie dagen; welke drie dagen voor en naer ijder van de voorsegde jaermarkten staende op halve thol, sulcks dat die van Batenburgh ende hare erven ende naer-komelingen in dese drie jaermarkten ende tijden boven genoemt, ende een yegelyck in 't bijzonder, thol nemen ende hebben sullen ende mogen van alle tolbare haeff ende goederen, te water ende te lande, van wat plaats of landen deselve komen of gebracht worden in de heerlijkheit van Batenburgh ende op de Maesstroom voorszegd”.⁴⁵

te Heerewaarden niet duidelijk van aard, omdat de verkeersstroom niet blijkt aan te sluiten bij de verkeersstroom, die uit de rekeningen van de andere tollën valt te onderscheiden. Blijkbaar, zo concludeert hij, staat deze tol geheel apart. J. C. Westermann, *De rekeningen van de landsheerlijke riviertollën in Gelderland 1394/95*, Werken Gelre no. 21, Arnhem, 1939, pag. xiv.

⁴⁵ ARA. Archief Admiraliteitscolleges xxxi, 261, gedrukte kopie van leenbrief; de leenbrief van 1 maart 1676 is in dezelfde termen gesteld, *ibid.*

In een memorandum over de Maashandel, 11 november 1749 opgesteld door de resident van het college van de Admiraliteit op de Maas, wordt heel uitdrukkelijk gesteld, dat de tollens langs de Maas, zoals die bestonden vòòr de tijd van Karel v, geen belemmering voor de Maashandel vormden: de tolgelden zijn laag en bovendien zijn veel goederen vrij van tol.⁴⁶ Wanneer men dit leest, is men geneigd zich af te vragen, of de vanouds bestaande tollens wellicht wat geminimaliseerd zijn om des te duidelijker relief te geven aan de problemen, waar de Maashandel in het midden van de 18de eeuw mee te kampen had, namelijk de last van de heffingen, welke sinds het midden van de 16de eeuw waren ingevoerd. Met deze heffingen waren in tegenstelling tot de vanouds bestaande tollens gewoonlijk geen oude rechtsaanspraken gemoeid en derhalve zou het door overleg van de bij de nieuwe heffingen betrokken mogendheden mogelijk moeten zijn geweest de lasten op de Maashandel te verminderen. Hier werd in het zojuist genoemde memorandum dan ook een pleidooi voor gehouden. Een eventuele verwijzing naar de oude tollens kon volgens het memorandum niet als excuus worden aangevoerd bij het bespreken van de malaise in de Maashandel. Dat het oude tolsysteem voor de bloei van de handel op de Maas geen belemmering is geweest, blijkt duidelijk uit het feit, dat in de late middeleeuwen evenals in de 16de eeuw de Maashandel floreerde. De toltarieven waren niet hoog, en wat belangrijker was, de meest belangrijke produkten, welke over de Maas werden verscheept, waren vrij van tolrechten. In een memorandum over de Stevensweertse tol uit 1767 wordt verwezen naar een tarieflijst voor de Maastollens, welke op 17 februari 1645 op last van de koning van Spanje was vastgesteld. Volgens deze lijst waren niet alleen te Stevensweert maar bij alle Maastollens, waar de koning gezag over had, de „grove waren als kalk, koolen, leyen etc.” vrij van tolrechten en dit waren de belangrijkste handelswaren in het scheepvaartverkeer op de Maas.⁴⁷ In 1649, toen het handelsverkeer op de Maas behalve de tolheffingen ook de nieuwe heffingen, welke tijdens de 80-jarige oorlog waren ingevoerd, moest opbrengen, moest voor een vracht van 100 zakken zout bij vervoer per schip op de Maas van Maastricht naar Dordrecht in het totaal een bedrag van circa 365 gulden worden betaald. Wanneer we bedenken, dat de waarde van die vracht ongeveer 1200 gulden vertegenwoordigde, zien we dat het aan

⁴⁶ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, XXXI, 261, 11 nov. 1749.

⁴⁷ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, XXXI, 261, gedrukte kopie 1767.

heffingen betaalde bedrag op ongeveer 30% van de handelswaarde neerkwam. Van deze exorbitante last kwam een bedrag van 130 gulden bij de verschillende Maastollen terecht, terwijl ruim 230 gulden bij de nog niet lang bestaande licent-kantoren betaald moest worden.⁴⁸ Vergeleken met de nieuwe heffingen was de last van de Maastollen dus vrij bescheiden. Doch hiermee zijn we enigszins vooruitgelopen op de beschrijving van de verschillende soorten heffingen, die op de Maashandel drukten in de Nieuwe tijd.

Tijdens de 80-jarige oorlog werd onder de naam „convoeien en licenten” een nieuw systeem van in- en uitvoerrechten ingevoerd. Bovendien heeft het handelsverkeer op de Maas ook rechtstreeks van oorlogshandelingen tijdens deze oorlog veel te lijden gehad. Rondtrekkende legerenheden hebben herhaaldelijk Maasschepen geplunderd. Enkele malen werd in het kader van de oorlogvoering de Maas voor alle handelsverkeer afgesloten. Deze meer incidentele, maar daarom niet minder zware lasten, welke de Maasvaart tijdens de oorlog te dragen had, laten we hier verder buiten beschouwing. We moesten ze echter vermelden, omdat ze de oorsprong vormen van het nieuw systeem van heffingen op de Maashandel, dat tijdens de 80-jarige oorlog werd ingevoerd. De vrachtschepen op de Maas werden in de oorlogsomstandigheden herhaaldelijk door oorlogsschepen begeleid en de schippers moesten hiervoor uiteraard betalen. Deze betalingen werden dan ook „convoeien en licenten” genoemd.⁴⁹ Omstreeks 1580 legden de commandanten van Roermond en Venlo heffingen op het Maasverkeer om uit de opbrengst hiervan de kosten van garnizoenen, fortificaties en andere openbare werken, welke met de oorlog verband hielden, te kunnen financieren.⁵⁰ En het is deze oorsprong van de licenten van Roermond en Venlo, welke ook in de definitieve regeling van de nieuwe heffingen is terug te vinden: beide steden mochten toen een „superplus” van 10% van het licent ten eigen behoeve heffen.⁵¹ Ook te Grave en te Maastricht werden door de Spanjaarden nieuwe heffingen op het Maasverkeer ingevoerd.⁵² Toen er in de 18de eeuw moeilijkheden waren tussen de Republiek en Pruisen

⁴⁸ Documentatie Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht, aantekeningen Maashandel van Ir. H. Bauduin.

⁴⁹ A.R.A. Archief Admiraliteitscolleges, XXXI, 180, fol. 31-32.

⁵⁰ Res. St. Gen. 28 sept. 1718.

⁵¹ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268.

⁵² A.R.A. Archief Admiraliteitscolleges, XXXI, 261, 11 nov. 1749; G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 486, 622.

over het Venlose licent, is de geschiedenis van deze heffing beschreven. Binnen dit kader wordt in een memorandum uit 1718 vermeld, dat de omstreeks 1580 te Venlo ingevoerde heffing van in- en uitvoerrechten pas door de soeverein werd geautoriseerd bij decreet van „ceux des domaines en finances de sa Majesté” van 16 augustus 1586.⁵³ Wellicht zijn ook de te Grave, Roermond en Maastricht ingevoerde heffingen toen geautoriseerd. De hertog van Gulik en Kleef heeft spoedig het Spaanse voorbeeld gevolgd: te Gennep stelde hij het Kleefs licent in.⁵⁴ Op 30 april 1629 werd door de regering te Brussel een reglement op de Maashandel uitgevaardigd, waarin werd vastgesteld, welke goederen over de Maas mochten worden vervoerd, welke heffingen er voor verschuldigd waren en waar deze moesten worden betaald. Voor goederen, die stroomopwaarts werden verscheept, moest te Venlo worden betaald, voor stroomafwaarts vervoerde goederen voor de helft te Roermond en voor de helft te Venlo.⁵⁵ In 1632 werden Venlo, Roermond en Maastricht door Frederik Hendrik veroverd. De heffing van convooi- en licentgelden op het handelsverkeer op de Maas werd ingepast in het in de Republiek bestaande systeem van convooiën en licenten. De Admiraliteit op de Maas te Rotterdam, die „bewind en jurisdictie” had o.a. over de Maas,⁵⁶ vestigde voor de inning van de convooi- en licentgelden kantoren te Venlo, Roermond en Maastricht en hulpkantoren op het oorlogsschip bij Mook, in het Gennepershuis en in de schans van Arcen.⁵⁷ Venlo en Roermond werden door de Spanjaarden heroverd in 1637 en in plaats van het Spaanse kantoor te Maastricht, welke stad in handen bleef van de Republiek, vestigden de Spanjaarden een licentkantoor bij hun militaire observatiepost fort Navagne of de Elvenschans, ten zuiden van het dorp Eijsden; dit gebeurde omstreeks 1640.⁵⁸ Het Spaanse licenten-systeem had nu een kantoor te Venlo voor de stroomopwaarts vervoerde handelswaren en te Roermond en Navagne voor de goederen die stroomafwaarts over de Maas werden vervoerd. De Staten Generaal hieven voortaan

⁵³ Memorandum bij Res. St. Gen. 28 sept. 1718.

⁵⁴ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 11 nov. 1749.

⁵⁵ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 11 nov. 1749.

⁵⁶ J. de Hullu, *De Archieven der Admiraliteitscolleges, 's Gravenhage, 1924, Inleiding, pag. 24.*

⁵⁷ H. H. E. Wouters, *Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige- en de Dertigjarige Oorlog, met inleiding en vervolg, 1543-1663, in Grensland en Bruggehoofd, Assen 1970, Maaslandse Monografieën, deel 11, pag. 350.*

⁵⁸ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 11 nov. 1749.

licenten te Maastricht en bij het fort van Gennepe,⁵⁹ terwijl reeds in een eerder stadium een nieuwe heffing te Dordrecht was ingevoerd. De heffingen op het handelsverkeer op de Maas, welke in het laatste decennium van de 80-jarige oorlog bestonden, bleven ook na de Munsterse vrede bestaan. In de 2de helft van de 17de eeuw werden tal van tarieven verhoogd. Wellicht is in deze periode door de Prins-Bisschop en Staten van Luik een nieuwe heffing ingevoerd: te Maaseik moest van passerende goederen de 6oste penning worden betaald, zoals die ook in de stad Luik werd geheven.⁶⁰ Berichten over tariefsverhogingen in deze periode zijn talrijk. Zelfs voor de van ouds bestaande tollën werden de tarieven door de eigenaren verhoogd. Een akte van 6 september 1683 legt vast, dat de tollën van Lith, Gennepe, Grave, Megen en Batenburg werden „gereducerd op hunnen ouden voet”.⁶¹ De belangrijkste verhoging had plaats bij de tol van Urmond. Urmond, dat deel uitmaakte van het hertogdom Gulik, had van ouds een tol aan de Maas, waar slechts geringe heffingen behoeften te worden betaald. In 1607 werd een overeenkomst aangaande de Urmondse tol gesloten tussen de Aartshertog van Oostenrijk en de Hertog van Gulik, waarin werd bepaald dat met ingang van 1 augustus 1607 de hertog van Gulik op zou houden tol te heffen te Urmond en daarvoor als schadeloosstelling 300 gulden brabantse per jaar zou ontvangen van de Aartshertog. Deze betaling zou in drie termijnen per jaar geschieden en wanneer de betaling van een termijn een maand over tijd was, was de hertog gerechtigd de tol te Urmond weer in gebruik te stellen, hetgeen wilde zeggen dat bij laden of lossen te Urmond tol moest betaald worden, maar dat passerende schepen vrij mochten voorbijvaren.⁶² Uit de termen van deze overeenkomst blijkt duidelijk, dat de tol van Urmond slechts van geringe importantie was. We hebben de indruk dat de zojuist genoemde overeenkomst niet lang heeft gefunctioneerd, want er wordt een tollijst van Urmond

⁵⁹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 145.

⁶⁰ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 268; cf. noot 17; de „soixantième” is een recht van 1 $\frac{3}{4}$ %, waarmee Luik de in- en uitvoer en ook de doorvoer door het Luikse gebied belaste, Vercauteren, 's Hertogenbosch-Best, t.a.p. pag. 31.

⁶¹ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 327.

⁶² Volgens extract uit privilegieboek van de stad Roermond, 7 juli 1607: ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 1. De ontvanger van Venlo stuurde aan het college van de Admiraliteit op de Maas bij een brief van 7 febr. 1750 een afschrift van dit 'extract' en merkte daarbij op, dat het origineel niet meer in Roermond aanwezig was, waarbij hij wees op de grote brand van 1665; de ontvanger was van mening, dat het origineel te Düsseldorf nog bestond: ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxvii, 497, 7 febr. 1750.

vermeld uit 1619 en in de 2de helft van de 17de eeuw komt de Urmondse tol met grote regelmaat in de akten ter sprake.⁶³ Omstreeks 1690 heeft de Hertog van Gulik eigenmachtig de tarieven van de tol van Urmond aanzienlijk verhoogd en ook passerende schepen gedwongen te Urmond tol te betalen.⁶⁴ In 1740 werden een aantal verklaringen van Maasschippers over de Urmondse tol op schrift gesteld. De betrokkenen hebben 50 of zelfs 60 jaar op de Maas gevaren en verklaren eenstemmig zich te herinneren, dat in Urmond niet behoefde te worden aangelegd voor de tol; alleen als de tollenaar met een klein bootje aan boord van het schip kwam, moest tol worden betaald en deze betaling was van zeer geringe betekenis: men betaalde een kaas, enkele ponden stokvis of andere kleinigheden. De vader van een van deze schippers had eens voor een schip en een ponton, $3\frac{1}{2}$ voet diep geladen, te Urmond 8 pattacons moeten betalen en dat was nog teveel geweest volgens de officieel geldende tarieven. De tolpachter had wel eens geklaagd dat hij 600 gulden per jaar pacht moest betalen en daar soms nog schade aan leed.⁶⁵ In 1707 was de Urmondse tol voor 12.000 pattacons per jaar verpacht.⁶⁶

Toen de regering te Brussel bij reglement van 21 augustus 1699 een drastische verhoging van de heffingen op de Maasscheepvaart invoerde, waren de lasten voor het handelsverkeer op de Maas bijna niet meer te dragen. De ontvanger te Venlo richtte zich tot de regering te Brussel en sprak als zijn verwachting uit, dat alle 25 tollens langs de Maas zouden worden verhoogd volgens het nieuwe reglement, zoals te Lith en Middelaar al gebeurd was. „Les charges de la Moeuze sont devenues et deviendront si excessives, qu'elles surpassent beaucoup le double de l'import des comptoirs des droits d'entrée et sortie de Sa Majesté en montant en descendant, que par consequence tous les tonlieux sont une surcharge insupportable qui ruinera infailliblement la navigation”. Om kracht bij te zetten aan zijn argument, dat de grens van het haalbare overschreden was, wees de ontvanger er op, dat van januari tot juni 1700 ongeveer 150 schepen leeg waren blijven liggen.⁶⁷ Wat het betekende, dat de tollens – de oude tollens en de nieuwe licentien – tesamen een meer dan dubbel zo zware last voor de Maasvaart

⁶³ G.A. Dordrecht, Archief Maashandel, no. 509, 512, 513.

⁶⁴ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 11 nov. 1749.

⁶⁵ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxvii, 497, 7 febr. 1750.

⁶⁶ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 181, fol. 310 vso; ook aantekening op overzicht Maastollen 1707, ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 287.

⁶⁷ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 194.

waren dan de in- en uitvoerrechten van de Koning, kunnen we bij benadering aanduiden door er op te wijzen, dat de totale ontvangst „van Zijne Majesteits rechten van innecoemen ende uitgaen soo te water als te lande tot Venlo” in 1692 94.595 gulden 12 stuiver & 4½ penning bedroeg.⁶⁸

Maar in 1700 is het verhaal van het steeds toenemen der belastingen op de Maasvaart nog lang niet ten einde. De politieke verwickelingen van het eerste decennium van de 18de eeuw hadden voor vaart en handel op de Maas verstrekkende gevolgen. De Spaanse successieoorlog leidde tot het tot stand komen van een nieuw machtsevenwicht in het Maasland. Het Gelders Overkwartier werd verdeeld: slechts een klein gedeelte van het Overkwartier, Roermond en omgeving namelijk, bleef bij de Zuidelijke Nederlanden, die onder Oostenrijkse soevereiniteit kwamen. De Republiek der Verenigde Provinciën kreeg o.a. Venlo en omgeving, terwijl het overgrote deel van het Overkwartier bij het koninkrijk Pruisen werd gevoegd. Op grond van zijn soevereiniteit in verschillende gebieden aan de Maas ging de Pruisische koning er spoedig toe over heffingen op het Maasverkeer in te stellen. In 1714 ging de koning er toe over te Well het licent te heffen, zoals dit aan de gezamenlijke kantoren van Venlo, Roermond en Navagne geheven werd; de tarieven te Well waren voorlopig een derde deel lager dan die aan de zojuist genoemde kantoren, hetgeen uitdrukkelijk als gunst aangemerkt werd.⁶⁹ Ook de Middelaarse, Lithse en Gennep tollen werden, zoals we reeds gezien hebben, door het ingrijpen van de Koning van Pruisen voortaan op twee plaatsen geheven. Het Kleefs licent, een heffing die tijdens de 80-jarige oorlog door de hertog van Kleef te Gennep was ingevoerd, werd voortaan eveneens op twee plaatsen geheven. Het Kleefs licent te Gennep was met de tol aldaar in 1678 door de keurvorst van Brandenburg aan stadhouder Willem III geschonken; beide heffingen zijn door Willem III naar Grave verplaatst. Na de dood van Willem III in 1702 maakte de Pruisische Koning aanspraak op het Kleefs licent en de Gennep tol; de schenking van 1678, zo voerde hij aan, was strikt persoonlijk en derhalve kon hij nu zelf recht doen gelden op tol en licent van Gennep. De Koning voerde de heffing van tol en licent opnieuw in te Gennep.

⁶⁸ ARA, Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 27.

⁶⁹ ARA, Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 11 nov. 1749; als oprichtingsjaar wordt ook 1713 genoemd, ARA, Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 14 jan. 1745. In 1745 werd de 'gunst' ingetrokken, cf. infra.

Inmiddels werd de heffing van de tol en het licent van Gennepe te Grave gecontinueerd in naam van de erfgenamen van Willem III.⁷⁰ Prins-Bisschop en Staten van Luik lieten zich ook niet onbetuigd; als represaille tegen de nieuwe Pruisische heffingen en tegen de drastische verhogingen van de tol bij Urmond, vestigden ze te Neer in het graafschap Horn een kantoor voor het heffen van de 6oste penning. De Oostenrijkse regering richtte bij wijze van retorsiemaatregel in 1716 een kantoor van het Roermonds licent te Wessem op.⁷¹

Aan de oevers van de Maas moet er toen nog nauwelijks een plekje zijn geweest, waar door de Maasschippers niet hoefde te worden betaald. De sterke toename van de lasten op de Maasscheepvaart, welke heel deze ontwikkeling ten gevolge had, heeft in die tijd aan menigeen reeds duidelijk gemaakt, dat het scheepvaartverkeer op de Maas wel dra aan de opgelegde lasten moest bezwijken.

Deze voor vaart en handel op de Maas zo funeste ontwikkelingen zijn het onderwerp geweest van talrijke bilaterale diplomatieke contacten, vooral tussen de Republiek en Pruisen, en zelfs van internationale conferenties. In de talrijke akten, welke uit deze tijd bewaard zijn,⁷² wordt uitvoerig ingegaan op de oorsprong en aard van het recht het scheepvaartverkeer op de Maas met heffingen te belasten. Een van de kernpunten van de in dit kader gevoerde discussies was de vraag, of de souvereiniteit over enkele gebieden aan de Maas de Koning van Pruisen het recht gaf tol- en licentheffingen aan het handelsverkeer op de Maas op te leggen. Had op grond van de verdeling van het Overkwartier ook het bestaande systeem van heffingen aan een verdeling moeten worden onderworpen, zodat de Pruisische Koning, de Oostenrijkse Keizer en de Staten Generaal van de Republiek ieder een deel van de heffingen, zoals die bij het uitbreken van de Spaanse successieoorlog bestonden, hadden gekregen naar proportie van het gebied, dat aan ieder was toebedeeld? Een van de consequenties van zulk een verdeling zou dan geweest zijn, dat veranderingen in de tarieven alleen met onderling goedvinden konden worden ingevoerd. Tot een dergelijk vergelijk is het nooit gekomen en binnen het bestek van dit over-

⁷⁰ Res. St. Gen., 1 nov. 1717. Of de hier gegeven uitleg van het als persoonlijk beschouwen van de schenking van 1678 afdoende is, lijkt twijfelachtig. Wellicht moet de toeëigening door de Pruisische Koning van deze bezittingen van Willem III worden gezien in het kader van de kwestie van de erfenis van deze vorst, cf. Rive, Schets, t.a.p.

⁷¹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 11 nov. 1749.

⁷² Nl. in het archief van de Staten Generaal en in het archief van de Admiraliteitscolleges; Rive wijdt aan de kwestie van de Maasvaart veel aandacht, Rive, Schets, t.a.p.

zicht zou het te ver voeren de aangevoerde argumenten pro en contra te analyseren. In een verregaand particularisme heeft ieder van de betrokken mogendheden gepoogd het onderste uit de kan te halen. Allemaal hebben ze het deksel op de neus gekregen, omdat ze zich niet er om bekommerden acht te slaan op de ontwikkeling van de Maashandel, die tengevolge van allerlei factoren, waar we aan het begin van deze bijdrage de aandacht op hebben gevestigd, minder dynamisch was geworden. De verminderde dynamiek van de Maashandel en de sterke verhoging van de lasten, die de Maashandel kreeg opgelegd, hebben elkaar wederzijds beïnvloed met het gevolg, dat in enkele decennia de eertijds bloeiende Maashandel in een staat van volkomen verval kwam te verkeren.

Vaart en handel op de Maas zijn in de 18de eeuw herhaaldelijk het onderwerp geweest van diplomatieke nota's, welke werden uitgewisseld tussen de regeringen, door wier gebied de Maas stroomde. Ook op internationale conferenties werden vaart en handel op de Maas besproken. Vooral de Republiek en het Prins-Bisdom Luik hadden belang bij de Maashandel sedert deze overwegend een aangelegenheid van de steden Dordrecht en Luik was geworden. Het geheel van de handelsbetrekkingen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden was in de eerste helft van de 18de eeuw uitgesproken slecht. In het Barrière Tractaat was het sluiten van een handelsverdrag tussen Engeland, de Republiek en Oostenrijk in het vooruitzicht gesteld. Engeland en de Republiek waren weinig genegen hieraan uitvoering te geven, want een handelsverdrag zou de handel van deze landen altijd benadelen. Toen eindelijk in 1737 onderhandelingen geopend werden, bracht de Republiek de kwestie van de Maashandel ter tafel, want hier kon de eigen positie slechts verbeterd worden. De conferentie had geen resultaat en spoedig kwam de Oostenrijkse regering met een aanzienlijke verhoging van de tarieven.⁷³ In een memorandum van 14 augustus 1750 betoogde de Oostenrijkse regering weliswaar overtuigd te zijn van het belang van herstel van de Maashandel, maar stelde zich op het standpunt, dat onderhandelingen over het herstel van de Maashandel pas zouden kunnen beginnen, wanneer alle handelsverschillen tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden geregeld waren.⁷⁴ Nu een vergelijk verder af leek dan ooit, verhoogde Pruisen de heffingen: de bij de oprichting van het

⁷³ Vercauteren, 's Hertogenbosch-Best, t.a.p. pag. 50-51; ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 70.

⁷⁴ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxvii, 497, 22 aug. 1750.

kantoor te Well verleende gunst, dat met betaling van twee derde deel van het licent-tarief genoeg werd genomen, werd per 15 maart 1754 ingetrokken. Om de Pruisische licent-heffing beter te kunnen effectueren, werd bovendien in 1754 een tweede kantoor voor het innen van het licent te Kessel gevestigd. Stroomafwaarts varende schepen moesten voortaan te Kessel betalen en dan aan het Genneperhuis de te Kessel ontvangen paspoorten tonen; te Gennep moest dan ook worden betaald voor goederen, welke voorbij Kessel geladen waren. Voor het stroomopwaartse verkeer fungeerde het kantoor te Kessel als controlepost.⁷⁵ De Staten Generaal hadden inmiddels de hoop niet opgegeven, dat de Maashandel weer zou opleven. Immers in een secrete resolutie van 6 maart 1752 machtigden ze het college van de Admiraliteit op de Maas alles te doen wat nodig werd geacht voor het herstel van de Maashandel.⁷⁶ Was er toen nog reële hoop op herstel van de Maashandel? We laten deze vraag rusten. De resolutie is een onmiskenbaar teken van de ernst van de situatie. Het is immers zeer uitzonderlijk, dat de Staten Generaal volmachten gaf aan een ander college; gewoonlijk hielden Haar Hoog Mogenden de eigen zaken stevig in eigen hand.

Ook de handelsbetrekkingen van Luik met de Zuidelijke Nederlanden werden in het vierde decennium van de 18de eeuw slecht. In 1740 was de handel tussen Luik en de Zuidelijke Nederlanden geheel gestremd.⁷⁷ Tengevolge van deze situatie ging Luik letterlijk andere wegen zoeken voor zijn handelsverkeer. Prins-Bisschop en Staten van Luik besloten in 1740 een straatweg van Luik naar Hasselt aan te leggen „comme la navigation de la Meuse est devenue impracticable par les droits exorbitans qu'on exige aux differens bureaux établis sur cette rivière”.⁷⁸ 's Hertogenbosch toonde interesse voor een straatweg, die van deze stad moest lopen naar de grenzen van het bisdom Luik en zou aansluiten op de weg van Luik naar Hasselt; de moeilijke situatie van de Maasvaart was ook voor dit plan het belangrijkste motief.⁷⁹ De voltooiing van de straatweg van 's Hertogenbosch naar Luik heeft lang op zich laten wachten,⁸⁰ hetgeen echter niet betekent,

⁷⁵ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxvii, 497, 15 maart 1754 en 6 sept. 1754.

⁷⁶ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 6 maart 1752.

⁷⁷ Vercauteren, 's Hertogenbosch-Best, t.a.p. pag. 61.

⁷⁸ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 55-57.

⁷⁹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 53.

⁸⁰ Dit wordt uitvoerig beschreven in: F. E. M. Vercauteren, De aanleg van de straatweg Best - Lommel, als deel van de verbinding 's Hertogenbosch - Luik, 1745-1818, Nijmegen, 1958.

dat er na 1740 verbetering kwam in de omstandigheden, die het handelsverkeer op de Maas belemmerden.

De staat, waarin de Maashandel was komen te verkeren, wordt in termen, welke aan duidelijkheid niets te wensen overlaten, beschreven in een adres, waarmee „kooplieden woonende tot Dordrecht, Amsterdam, Gouda en Rotterdam, alle handelende op de rivier de Maas” zich omstreeks 1740 tot de Staten Generaal richtten. Ze wezen op de bloei van de Maashandel in het verleden, toen veel kooplieden, schippers en anderen er een behoorlijk bestaan aan hadden. Tengevolge van de verhoging van de tolheffingen en de invoering van nieuwe heffingen is de vaart op de Maas aanvankelijk sterk verminderd. Door de tol van de Koning van Pruisen te Well en de exorbitante tolheffing door de keurvorst van de Palts te Urmond is de Maashandel naderhand totaal geruïneerd. Tot overmaat van ramp, zo vervolgt het adres, is er een geschil ontstaan tussen Brussel en Luik, waardoor zelfs het laatste restant van de Maashandel verdwenen is.⁸¹ Het verval van de Maashandel kan aan de hand van enkele cijfers over de inkomsten van de tol van Stevensweert en van het licent-kantoor te Venlo worden geïllustreerd. In de jaren 1680-1700 was een jaarlijkse opbrengst van de Stevenweertse tol van tussen 2000 en 3000 gulden niets uitzonderlijks. In de periode 1740-1750 bracht deze tol, met uitzondering van de jaren 1746 en 1747, jaarlijks 300 à 400 gulden op. Na 1770 was een jaarlijkse opbrengst van minder dan 200 gulden zelfs geen uitzondering.⁸² Het licent-kantoor te Venlo bracht in 1692 een bedrag van bijna 100.000 gulden op.⁸³ In de jaren 1704-1715 werd gemiddeld te Venlo jaarlijks 36.300 gulden ontvangen,⁸⁴ terwijl dit kantoor in 1770 nog slechts ruim 8000 gulden opbracht.⁸⁵ De Franse commissaris, wiens schrijven we aan het begin van deze bijdrage hebben aangehaald, heeft zeker niet overdreven toen hij aan de regering in Parijs rapporteerde, dat in de eertijds bloeiende steden en dorpen aan de Maas geen kooplieden en schippers, maar slechts wat arme vissers te vinden waren. We zijn het echter niet met hem eens, wanneer hij de tolkan-

⁸¹ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 96 en vlg. De inhoud van dit adres stemt overeen met een memorandum van de Luikse gezant te Parijs, ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxvii, 497, 29 dec. 1738.

⁸² E. Roebroeck, *Het Land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820*, Assen, 1967, pag. 135-136.

⁸³ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 180, fol. 27.

⁸⁴ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 181, fol. 321 en vlg.

⁸⁵ ARA. Archief Admiraliteitscolleges, xxxi, 261, 25 jan. 1771.

toren te Urmond en Kessel zonder meer de oorzaak noemt van het verval van de Maashandel. Zelfs heel het complex van de heffingen, die vanaf de periode van de 80-jarige oorlog tot de Franse tijd de Maashandel in steeds toenemende mate hebben belast, zouden we niet zonder meer voor het verval van de Maashandel aansprakelijk willen stellen. Het verval van de Maashandel is teweeg gebracht door een complex van oorzaken, waaronder de ondragelijke last van de heffingen een zeer belangrijke plaats inneemt.

In de 19de eeuw was tussen Luik en Venlo praktisch geen scheepvaart op de Maas mogelijk vanwege de geringe diepte van de rivier. En hieruit wordt dan, wanneer het verval van de Maashandel in de 18de eeuw ter sprake komt, soms geconcludeerd, dat de lage waterstanden van de Maas in de 18de eeuw de oorzaak zijn geweest van het verval van de Maashandel. Het wil ons voorkomen, dat de zaak niet zo eenvoudig ligt. Detailgegevens over de waterstanden van de Maas in de 17de en 18de eeuw zijn niet bekend.⁸⁶ Dat de waterstand van de Maas in de 19de eeuw zo gering was, kan worden verklaard uit de aftappingen van water ten behoeve van de Belgische kanalen en van de bevoeiing van ontginningen in de Kempen.⁸⁷ De waterstand van de Maas is nooit gunstig geweest voor de scheepvaart. Het verschil in waterrijkdom beneden en boven Venlo heeft geleid tot het gebruik bij Venlo te verbodemen, hetgeen nauw samenhangt met de Venlose markthandel en het Venlose stapelrecht.⁸⁸ De industriële ontwikkeling in het Luikse gebied, die al in de 16de eeuw inzette en de ontwikkelingen in de Dordtse economie, welke zich in de 17de eeuw begonnen af te tekenen, zouden logischerwijze hebben moeten leiden tot het gebruik van schepen met een groter laadvermogen. De waterstand van de Maas liet dit echter niet toe. En tegelijkertijd werd het handelsverkeer op de Maas steeds zwaarder belast. De economische kracht van de Maashandel nam tegen het einde van de 17de en in de 18de eeuw af; een afnemende economie kan geen toenemende lasten dragen. Het vervoer vooral van massagoederen op de kleine schepen, die de Maas bevaren konden, was niet rendabel; verhoging van fiscale lasten was bij deze situatie funest. Het veranderend karakter van de Maashandel zelf, de voor scheepvaartverkeer niet gunstige waterstaatkundige toestand van

⁸⁶ Mr. S. J. Fockema Andreae deelde in een schrijven d.d. 23 oktober 1967 mee zonder resultaat naar dergelijke gegevens gezocht te hebben.

⁸⁷ J. Schaepekens van Rimpst, *De kanalisatie der Maas, Maastricht, z.j. (1933)*, pag. 17 en vlg.

⁸⁸ Thurlings, *Maashandel t.a.p.* pag. 131-132.

de Maas en de toename van de fiscale lasten, die het handelsverkeer op de Maas werden opgelegd, lijken de factoren te zijn, die in onderlinge beïnvloeding tot volledig verval van vaart en handel op de Maas in de 18de eeuw hebben geleid.

Aan het einde van dit eerste overzicht van ons onderzoek naar vaart en handel op de Maas in de Nieuwe tijd zouden we als voorlopige conclusie willen formuleren, dat heel het kader van de economische ontwikkeling, waarbinnen vaart en handel op de Maas funktioneerden, zich in de Nieuwe tijd zodanig heeft gewijzigd, dat voor het handelsverkeer op de Maas in de Nieuwe tijd een veel bescheidener plaats was weggelegd dan in de Middeleeuwen. De fiscale lasten, welke vooral de Pruisische, Paltsische en Oostenrijkse regeringen aan de Maashandel hebben opgelegd, hebben er toe geleid, dat vaart en handel op de Maas zelfs zulk een relatief bescheiden plaats niet blijvend hebben kunnen innemen, maar in de loop van de 18e eeuw tot volkomen onbeduidendheid werden gereduceerd.

DRS J. C. G. M. JANSEN

STATISTIQUE DE
L'ARRONDISSEMENT DE RUREMONDE
(1808)

INLEIDING

Zelden zijn in korte tijd zoveel statistieken vervaardigd als in de Franse tijd. De regering in Parijs was in letterlijk alles geïnteresseerd. Tal van voorbeelden zijn daarvan te geven. In het twintigjarig bewind van de Fransen over Limburg is de bevolking zeker vijf maal geteld.¹ Bovendien werd nog zeer vaak in verband met andere statistieken een opgave van het bevolkingsaantal gevraagd. Zo moest het aantal inwoners van elke gemeente worden vermeld, als er een statistiek werd vervaardigd van de afstand tussen de departementale hoofdstad en de gemeentelijke kernen. Voorts treft men op de kiezerslijsten bevolkingscijfers aan, evenals op vele militiegegevens.²

Ook ten aanzien van andere zaken werden voortdurend blanco-tabellen aan de gemeentelijke functionarissen toegezonden. Men wilde allerlei inlichtingen hebben over de landbouw, met name over het aantal en de soort vee, de leeftijd van de beesten, de beschikbare hoeveelheid akkerland, de producten, die erop geteeld werden en hun opbrengst. De zeer bescheiden Limburgse nijverheid uit de eerste jaren van de 19e eeuw werd eveneens uitvoerig geteld. Men wenste inlichtingen over het aantal armen, vondelingen, zieken en zwakzinnigen. Er diende een uitvoerige gerechtelijke statistiek te worden bijgehouden. De werkgelegenheid bleek zich voor tellingen te lenen, evenals het analfabetisme en zo kan men doorgaan.

De telwoede van de Fransen was niet uit de lucht komen vallen. Ook tijdens het Ancien Régime waren hier en daar statistieken vervaardigd.

¹ J. F. R. Philips, *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. VIII, Maastricht 1963, p. 126-134.

² Vgl. R.A. Limburg; *Archieven van het Arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas (F.A.)*, 2812-2822; 941-945 en 452-457.

In feite werd zelfs al vanaf de 14e eeuw in de Nederlanden statistisch materiaal bijeengebracht. Een van de belangrijkste tellingen uit deze periode, de Brabantse haardstedentelling, is een halve eeuw geleden gepubliceerd.³ In de 18e eeuw nam de statistische belangstelling toe. De koning van Pruisen, vele Rijnlandse vorsten en het Oostenrijks huis lieten min of meer regelmatig statistisch materiaal verzamelen. Ook in Frankrijk spande men zich hiervoor in. Dit materiaal werd aanvankelijk uitsluitend voor fiscale doeleinden bijeengebracht. De toenemende belangstelling voor directe belastingen – veelal geheven in de vorm van grondbelastingen – maakte het samenstellen van op naam gestelde kohieren noodzakelijk. De invoering van een hoofdgeld leidde tot het al dan niet regelmatig opstellen van inwonerslijsten.⁴

In de 18e eeuw veranderde het verzamelde statistische materiaal echter van karakter, vooral omdat de Kameralisten beschrijvend materiaal nodig meenden te hebben voor de ontwikkeling van hun ideeën over sociaal-economische politiek. De Duitse hoogleraren Conring (1606-1681) en Schmeitzel (1679-1747) identificeerden de statistiek met een staatkundige beschrijving ten dienste van regering en onderwijs. Hun statistiek was bijna zuiver beschrijvend en bevatte vrijwel geen tabellen. Onder invloed van de Göttinger hoogleraar Achenwall (1719-1772) kwam echter spoedig de z.g. Tabellen-Statistiek op. Ook hier was het doel aan de hand van massale waarnemingen een grondslag te vinden voor het te voeren beleid.⁵

Ook voor het Franse bewind ging het er bij het opstellen van statistieken in zeer vele gevallen om die kennis te verwerven, die noodzakelijk was om een efficiënt beleid te kunnen voeren. Herhaaldelijk werd dat in de toelichtingen ook zo gesteld. In een van de eerste verzoeken om inlichtingen over de toestand van de landbouw heette het: „Ces renseignemens donnaient l'aperçu de la récolte de l'année et décidaient sur les mesures à prendre pour suppléer aux ressources qui produit la sol de la France, et à prévenir les funestes effets de la dissette des grains,

³ J. Cuvelier, *Les dénombremens des foyers en Brabant, (xive-xviiè siècle)*, Bruxelles 1912.

⁴ Vgl. o.a. A. M. van der Woude en H. J. van Xanten, *Het hoofdgeld en de bevolking van de Meijerij van 's Hertogenbosch omstreeks 1700*, in *A.A.G. Bijdragen* 13, Wageningen 1966, p. 27 sqs.

⁵ C. A. Verrijn Stuart, *Inleiding tot de beoefening der Statistiek, Deel 1*, Haarlem 1910, p. 75-77.

ou d'une cherté imprévue dans leur prix".⁶ Ook in latere jaren liet de overheid duidelijk blijken, dat het verzamelen van statistisch materiaal de grondslag vormde van de sociale en economische politiek. In 1802 schreef de prefect, dat hij beslist moest weten hoe groot de opbrengst van de oogst was, om maatregelen te kunnen voorstellen.⁷ In 1806 sprak hij van de „intentions liberales et généreux du gouvernement”.⁸ Inmiddels gebruikte men het statistisch materiaal echter ook nog voor fiscale doeleinden. Deze tweeslachtigheid leidde tot een heftig verzet van de bevolking tegen alle statistische enquêtes. Herhaaldelijk moesten de prefecten aan de minister melden, dat zij door de tegenstand van de bevolking niet in staat waren om de inlichtingen te verstrekken, die gevraagd werden. De commissaris van het Directoire Exécutif bij de departementale administratie in Maastricht, Girard, drukte zich in 1796 zeer duidelijk uit, toen hij schreef „Tous les recensemens des bestiaux, des grains etc., qui se sont faits par le passé, étaient destinés à servir de base aux réquisitions qui ont ruiné ce pays, et quoique l'on puisse dire aujourd'hui à ses habitans, il est impossible de leur persuader, que l'opération actuelle ne tende qu'à procurer au gouvernement les connaissances nécessaires pour administrer sagement”.⁹ Dergelijke klachten hoorde men tot het eind van de Franse tijd. In 1812 schreef de arrondissementscommissaris van Hasselt nog, dat het publiek de pogingen, om de oogstopbrengsten te kennen, uitsluitend zag als een „nouvelle chanel pour l'augmentation des contributions!”¹⁰ Deze voortdurende tegenwerking van het publiek en van de lagere ambtenaren bij het verzamelen van statistisch materiaal doet ernstig afbreuk aan de waarde van de cijfers. Men mag niet verhelelen – en de contemporaine schrijvers deden dat nimmer – dat door tal van plaatselijke autoriteiten regelmatig onjuiste gegevens werden opgegeven, om te voorkomen dat de belastingen werden verhoogd. De waarde van de Franse statistieken is mede daarom dikwijls in twijfel getrokken. Men kan er echter niet mee volstaan de uitkomsten in twijfel te trekken, nog minder mag men lichtvaardig de betrouw-

⁶ R.A.L., F.A. 2512. Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Centrale Administratie van het Departement Meuse-Inférieure, d.d. 18 Prairial an IV, 7 juni 1796.

⁷ R.A.L., A.F. 2512, Brief van de prefect aan de gemeentebesturen, d.d. 20 fructidor an X, 7 september 1802.

⁸ R.A.L., F.A. 2809, de prefect van het departement Meuse-Inférieure aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 24 juni 1806.

⁹ R.A.L., F.A. 4366, Girard aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 9 vendémiaire an V, 30 september 1796.

¹⁰ R.A.L., F.A. 2510 De arrondissementscommissaris aan de prefect, d.d. 8 december 1812.

baarheid van het materiaal betwijfelen, om zich het werk te besparen haar te bestuderen. Evenals de tijdgenoten dient men de statistieken kritisch te gebruiken en na te gaan in hoeverre zij betrouwbaar zijn en in hoeverre dat niet het geval is.

Het is best mogelijk, dat men dan tot dezelfde conclusie komt, als de Franse administratie, die stelde dat de gegevens nooit beschouwd mogen worden als toevalligheden, berustend op eenvoudige veronderstellingen. De cijfers waren – meende men – zo zeker mogelijk.¹¹

De toetsing van de gegevens dient op twee manieren te gebeuren. Vooreerst moet worden nagegaan hoe de gegevens tot stand zijn gekomen en of men geprobeerd heeft het gevaar van vervalsingen te omzeilen en vervolgens dient via externe tekstcritiek te worden nagegaan of de uitkomsten enige waarschijnlijkheid vertonen, wanneer men ze vergelijkt met de gegevens die uit andere bronnen bekend zijn. Het is immers hoogst onwaarschijnlijk, dat de vervalsingen systematisch gebeurden. Daarvoor was de administratieve kwaliteit vooral van de plattelandsbesturen te gering.

Het Franse bestuur nam herhaaldelijk maatregelen, om het invullen van de tabellen zo nauwkeurig mogelijk te doen geschieden. Vooreerst zocht men specialisten aan, om op bepaalde vragen antwoorden te geven. Deze konden wel geen volstrekt zekere absolute getallen produceren, maar de gegevens die men van hen kreeg, kon men gebruiken, om vast te stellen, of de onderlinge verhoudingen tussen de cijfers juist waren. Zo werden enquêtes betreffende de landbouw regelmatig voorgelegd aan een groep 'verlichte herenboeren'. Deze kenden niet de totale opbrengst van heel het departement, maar wel de yeald-ratio's en enige andere verhoudingen tussen de cijfers. Op die manier kreeg men een behoorlijke controlemogelijkheid.¹² Vervolgens werden onjuist ingevulde tabellen geretourneerd met nauwkeurige aanwijzingen om het beter te doen.¹³ Er werden speciale commissarissen benoemd om de plaatsen te bezoeken, die geen behoorlijke gegevens hadden verstrekt. De commissie diende dan zelf ter plaatse een onderzoek in te stellen en op die basis de vragen te beantwoor-

¹¹ R.A.L., F.A. 2512, De onderprefect van Maastricht aan de prefect Roggeri, d.d. 11 september 1812.

¹² R.A.L., F.A. 2514, De prefect aan de Minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 8 pluviose an VIII, 28 januari 1800.

¹³ t.a.p., de prefect aan de municipaliteit van Eysden, d.d. 3 nivôse an VIII, 24 december 1799.

den.¹⁴ Regelmatig stuurde men ook de onderprefecten van de arrondissementen op dienstreis, om nalatige burgemeesters te gaan aansporen en om eventueel zelf het samenstellen van de statistieken ter hand te nemen.¹⁵

Het treft bijzonder gelukkig dat men juist voor de statistiek van 1806, die hierachter gepubliceerd wordt, een combinatie van dit soort maatregelen aantreft. In 1805 had de Parijse regering besloten om alle deelstatistieken, die men tot nu toe had verzameld, in gemoderniseerde en uitgebreide vorm te laten samenvatten, om zo een overzicht te krijgen van het sociale en economische leven in Frankrijk. Van alle departementen diende een 'Statistique Général' te worden samengesteld, waarin hoofdstukken moesten voorkomen over topografie, bevolking, landbouw en handel en nijverheid. Bovendien moest er een hoofdstuk komen over de z.g. 'Etat des Citoyens', waarin gegevens over justitie, sociale zorg, werkgelegenheid, loonpeil en onderwijs moesten worden verwerkt.¹⁶ De samenstelling van een dergelijke Statistiek voor het Nedermaasdepartement werd door de prefect georganiseerd volgens de hierboven beschreven beginselen. Voor het hoofdstuk over de topografie vroeg hij inlichtingen aan enige deskundigen, die elk een paragraaf voor hun rekening dienden te nemen. Een inleidende beschrijving moest komen van de hand van de waterstaatkundige ingenieur F. A. Cavenne, die in 1802 al een statistiek van het Nedermaasdepartement het licht had doen zien.¹⁷ De rechtsgeleerde Van Heylerhoff diende een overzicht van de rechtstoestanden tijdens het Ancien Régime te verzorgen en de chemicus Minckeleers werd gevraagd voor een paragraaf met bijzonderheden, die grotendeels van geologische aard waren. De overige hoofdstukken dienden in de eerste plaats door de plaatselijke administratie verzorgd te worden. Er werden uitvoerige vragenlijsten samengesteld, die behalve aan de gemeentebesturen ook aan de administraties van de cantons en de arrondissementen werden toegezonden. Tegelijkertijd gingen een aantal van deze vragenlijsten naar deskundigen en instellingen, die op bepaalde gebieden werkzaam waren. De leden van de 'Société d'Agri-

¹⁴ t.a.p., Besluit van de Centrale Administratie van het departement, d.d. 29 nivôse an VIII, 21 januari 1800.

¹⁵ R.A.L., F.A. 2509, de sous-prefect van Roermond aan de prefect Roggieri, d.d. 16 januari 1812.

¹⁶ R.A.L., F.A. 2822, Aanwijzing voor het samenstellen van een Statistique Général de la France, z.d.

¹⁷ F. A. Cavenne, Statistique du département de la Meuse Inférieure, Paris, Imprimerie des Sourds-Muets, an X, 131 p.

culture¹⁸ kregen een copie van het inlichtingenformulier betreffende de landbouw. De Chambres Consultatives de Manufactures, Fabriques, Arts et Métiers¹⁹ te Maastricht, Vaals en Venlo werden om informatie betreffende handel en nijverheid verzocht.²⁰ Op deze wijze hoopte men langs verschillende wegen materiaal te krijgen en daardoor vergelijkingen te kunnen maken.

Helaas kon deze fraaie opzet slechts ten dele gerealiseerd worden, omdat er betrekkelijk weinig antwoorden werden ontvangen. Voor het inleidend hoofdstuk kwam vrij veel materiaal bijeen, maar voor de rest werden alleen afgeronde antwoorden ontvangen betreffende het canton Oirsbeek²¹ en het arrondissement Roermond. Natuurlijk zou men nu kunnen veronderstellen dat de ambtenaren in Oirsbeek en Roermond uitsluitend met hun werk klaar waren gekomen, omdat zij de tabellen haastig en slordig hadden ingevuld, maar het zorgvuldige commentaar in het Roermondse overzicht doet anders vermoeden. In dat commentaar duidt de onder-prefect, Liger, vele van de problemen aan, die hij bij de samenstelling van de tabellen ondervonden had. Herhaaldelijk betoogde hij dat het niet mogelijk was om een vergelijking te maken tussen de jaren 1789 en 1805/06, zoals werd gevraagd, maar dat hij moest volstaan met een vergelijking tussen an XII en an XIII,²² de enige jaren waarover hij cijfers beschikbaar had. Deze uiteenzettingen van Liger betekenen echter niet, dat zijn onderzoek betrouwbaar was. Hoogstens kan men eruit opmaken, dat hij zijn best gedaan heeft, om zoveel mogelijk materiaal te verzamelen. Om een beter inzicht te krijgen in de waarde van de gevonden cijfers is het noodzakelijk de gegevens te vergelijken met materiaal, dat uit andere bronnen bekend is. Om praktische overwegingen willen wij de externe controle slechts toepassen op twee groepen cijfers: de totalen der bevolking en de gegevens over de landbouw,²³ omdat

¹⁸ Zie hierover: J. F. R. Philips, J. G. M. Jansen en Th. J. A. H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914*, Assen 1965, p. 47-53.

¹⁹ Voorlopers van de Kamers van Koophandel.

²⁰ R.A.L., F. A. 2821. Brieven van de prefect aan de leden van de Société d'Agriculture en de Chambres Consultatives de Manufactures d.d. 30 juni 1806.

²¹ Thans verloren.

²² An XII liep van 24 september 1803 tot 22 september 1804,

An XIII van 23 september 1804 tot 22 september 1805.

²³ J. F. R. Philips, *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. VIII, Maastricht 1963, p. 99-158 en J. F. R. Philips, J. C. G. M. Jansen en Th. J. A. H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, Assen 1965, p. 1-109.

alleen voor de demografie en de landbouw voldoende uitgewerkt vergelijkingsmateriaal beschikbaar is.²³

De bevolkingscijfers, die in Tableau 1²⁴ worden opgegeven kan men vergelijken met de telling die op 1 januari 1806 is gehouden²⁵ en met de godsdiensttelling van 1809,²⁶ alsmede met de tellingen van 1796 en 1811 die wat verder van de teldatum van onze statistiek gelegen zijn. Het spreekt vanzelf, dat de bevolking van de gemeenten op vijf verschillende teldata een afwijkend totaal te zien zal geven, maar het is onwaarschijnlijk, dat de verschillen zeer aanzienlijk zijn, omdat de teldata toch vrij dicht bij elkaar liggen.

De eerste conclusie, die men uit dit cijfermateriaal dient te trekken en die men zeer positief dient te waarderen, is wel dat de opstellers van de statistiek van het arrondissement nimmer de bevolkingscijfers van de voorgaande telling hebben overgenomen, ook al was die dan amper een half jaar oud. Een verdere analyse kan wel het best plaats hebben aan de hand van een cijfermatige opstelling, zoals die voor een twintigtal gemeenten hieronder volgt.

In een betrekkelijk groot aantal gevallen (A) blijkt het cijfer niet sterk af te wijken van wat men zou verwachten, wanneer men de uitkomst vergelijkt met de omliggende jaren. Er zijn echter ook een zestal gevallen (B), waarbij het in medio 1806 opgegeven bevolkingscijfer duidelijk lager is dan het gemiddelde van de omliggende jaren. Het is typisch, dat dit verschijnsel zich vooral voordoet in enkele Maasdorpen. Mogelijk hangt dit samen met de tijdelijke afwezigheid van een deel der bevolking door seizoenarbeid. De tellingen zijn immers tussen 15 juni en 1 okt. 1806 gehouden, d.w.z. juist in de periode, waarin seizoenarbeid zich voordoet. Hoewel het verschijnsel verklaarbaar is, wijst het echter toch op een methodische fout bij de tellingen, omdat blijkt dat de teldatum een beslissende invloed krijgt, wanneer men alleen de feitelijk aanwezige bevolking telt. De gemiddelde afwijking, die hierdoor ontstaat is echter niet veel groter dan 8%, wat voor een telling uit het pre-statistische tijdperk als bijzonder gunstig mag worden aangemerkt.

De negatieve druk op de bevolking door de trek van seizoenarbeiders

²³ Zie noot 23 op blz. 80.

²⁴ Pag. 108-125.

²⁵ R.A.L., F.A. 1067, Recensement Général de la population au 1er janvier 1806.

²⁶ R.A.L., F.A. 1068. Ook gepubliceerd door J. A. de Kok, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, Assen 1964, p. 448-462.

Bevolking in enige Midden-Limburgse gemeenten tussen 1796 en 1811.

Naam	01-01		medio		
	1796	1806	1806	1809	1811
A. Thorn	1109	1030	1100	1154	— ²⁸
Ittervoort	314 ²⁹	525 ²⁷	622	633	— ²⁸
Neeritter	953	956	1016	1015	— ²⁸
Roermond	4232	4289	4243	4191	— ²⁸
Venlo	4395	5021	4921	5019	— ²⁸
Stramproy	1016	1154	1149	1146	— ²⁸
Swalmen	1204	1393 ²⁹	1232	1212	1112
Nederweert	3793	2884 ²⁹	3688	3553	3689
Grathem	379	482 ²⁹	385	409	383
B. Ohé en Laak	412	448	425	463	460
Roosteren	601	547	512	585	591
Nieuwstad	394 ²⁹	627	575	609	614
Belfeld	291 ²⁹	351	322	346	323
Wessem	953	941	827	1027	1027
Stevensweert	839	880	740	869	817
C. Roggel	1205	1299	1355	1341	— ²⁸
Weert	4553	5200	5454	5203	— ²⁸
Horn	542	871 ²⁹	693	607	596
D. Posterholt	470 ²⁹	745	650	324 ²⁹	696
E. Montfort	356 ²⁹	586	1245	607	616

wordt enigermate gecompenseerd door opvallend hoge uitkomsten in een drietal andere gemeenten – Roggel, Weert en Horn. Hier is wellicht geteld tijdens een oogstcampagne, zodat een deel van de seizoenarbeiders, die elders afwezig waren, hier toevallig opduiken. De compensatie die op deze wijze verkregen wordt, zal zeker niet volledig zijn, omdat veel seizoenarbeiders in de 19e eeuw veel verder weggetrokken en hun werk buiten het arrondissement verrichten.

Een tweetal gemeenten vraagt om speciale aandacht. In Posterholt heeft men kennelijk de statistische onderzoeken van de Franse regering nimmer au sérieux genomen. De opgaven, die het gemeentebestuur er verstrekke, waren kennelijk dikwijls niet meer, dan een slag in de lucht. Vergeleken met een bevolking van 602 inwoners in 1794

²⁷ Niet bij Philips.

²⁸ Geen opgave bekend.

²⁹ Uitkomsten onwaarschijnlijk. Zie Philips, o.c., p. 128-129.

op basis van de laatste capitatielijst en van 700 inwoners in 1815,³⁰ is de opgave van medio 1806 waarschijnlijk lang niet de meest dwaze uit de serie.

Duidelijk onjuist is het cijfer van Montfort. Hier moet wel van een vergissing of verschrijving sprake zijn.

In het algemeen krijgt men uit de vergelijking de indruk, dat de cijfers consciencius bijeengebracht zijn, waarbij mogelijk een methodische fout is ingeslopen doordat de seizoenarbeiders in een toevallige verblijfplaats werden geteld. Evenals bij de andere tellingen uit de Franse tijd dient men zich ook hier niet blind te staren op de absolute cijfers, maar dient men de gegevens te analyseren in hun samenhang met andere tellingen, waarbij het van het grootste belang is de gevolgde telmethode nauwkeurig vast te stellen. De gemiddelde onnauwkeurighedsgraad kan voor de telling van medio 1806 worden gesteld op 5 à 8%, hetgeen zeer bevredigend is. Het aantal plaatsen, dat apert onjuiste gegevens opgaf is bovendien geringer, dan bij de meeste andere tellingen uit dezelfde tijd. Een totaalcijfer voor de bevolking van het arrondissement van 74394 in 1806 lijkt eveneens aanvaardbaar in het licht van een totaal van 75159 inwoners als resultaat van de telling van 1809.³¹

De uitkomsten van de landbouwstatistiek kan men op diverse punten vergelijken met gegevens die van elders bekend zijn. De yeald-ratio's stemmen exact overeen met de cijfers, die voor het arrondissement voor het oogstjaar 1807 werden opgegeven.³² Zij passen vrij redelijk in het schema, dat eerder in 1806 door Liger werd opgegeven als rendement van de akkerbouw voor zijn arrondissement.³³

Het grondgebruik in 1806 laat zich vergelijken met dat van 1812.³⁴ Een beteling van 83,9% van de vergelijkbare beteelde oppervlakte³⁵ met grana is zeer wel aanvaardbaar. Hetzelfde geldt wel voor het aandeel van aardappels, koolzaad en voedergewassen. Opvallend is echter het grote aandeel van rogge (64,2%) en de geringe belangstelling voor haver en boekweit, die ieder slechts $\pm 7,5\%$ van de bodem zouden hebben ingenomen. Hoewel het bijzonder moeilijk is alleenstaande

³⁰ Liger dateerde zijn rapport op 8 oktober 1806. De gegevens werden van juli tot september verzameld.

³¹ E. Roebroek, *Het land van Montfort*, Assen 1967, p. 81.

³² De Kok o.c., p. 462.

³³ Het lijkt erop dat men dezelfde cijfers meermalen gebruikt heeft.

³⁴ *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, o.c., p. 79.

³⁵ t.a.p., p. 63.

jaren met elkaar te vergelijken en hoewel vaststaat, dat zich op de grotere bedrijven in deze tijd zodanige verschuivingen in het grondgebruik voordeden,³⁶ dat rogge een overwegend deel van de bodeming innemen, roepen deze uitkomsten beslist vraagtekens op. Dit te meer, omdat er voor de voeding van paarden een vrij constante hoeveelheid haver nodig was. Voor de cijfers van Liger pleit echter, dat hij slechts weinig tarwe opvoert (1,3%). Dit produkt kon immers alleen in de langs de Maas gelegen delen van de cantons Maaseik en Roermond met enig succes geteeld worden. Bovendien geeft hij een zeer acceptabel beeld van de gerstteelt, die alleen in de enigszins verstedelijkte cantons Maaseik, Roermond en Venlo van belang was, omdat daar brouwerijen aanwezig waren. Alles bijeen kan men vaststellen, dat de landbouwtelling zeker niet volgens een vooropgezet schema is uitgevoerd en dat zij voor een groot aantal produkten een hoge mate van waarschijnlijkheid biedt. Vergelijking van de veestapel is niet mogelijk doordat men niet over voldoende vergelijkingsmateriaal beschikt.

De vergelijking van de cijfers doet ons instemmen met een contemporaine conclusie: Hoewel in deze statistiek zeker geen volledig exact materiaal wordt geleverd, dient men de cijfers toch met groot vertrouwen te bezien. Zij zijn zo nauwkeurig mogelijk.³⁷ Deze overwegingen mogen ons besluit om deze zeer uitvoerige bron in extenso uit te geven schragen. Een nauwkeuriger en betrouwbaarder overzicht van de sociaal-economische toestand in Midden-Limburg in de eerste jaren van de 19e eeuw kan ook achteraf niet worden samengesteld. Immers, met welke methoden men de sociaal-economische toestand rond de eeuwwisseling ook benadert, men zal steeds van gegevens uit eigentijdse bronnen gebruik moeten maken. Het staat te bezien, of die gegevens betrouwbaarder zijn dan de hierachter afgedrukte. Het is echter wel zeker, dat geen enkele andere bron een zo volledige doorsnede zal geven van het maatschappelijk gebeuren in het begin van de 19e eeuw. Geen enkel andere bron brengt zoveel gegevens over bevolking, landbouw, nijverheid, onderwijs, armenzorg, criminaliteit, openbare financiën en lonen op eenzelfde tijdstip

³⁶ In 1812 werd slechts het bodemgebruik ten behoeve van 12 produkten geteld. Uiteraard zijn hier alleen die produkten in de vergelijking betrokken.

³⁷ Zie J. C. G. M. Jansen, Landbouw rond Maastricht, hfd. 2, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XIV*, Assen 1968.

³⁸ R.A.L., F.A. 3512. De onderprefect van Maastricht aan de prefect, d.d. 11 september 1912.

bijeen als deze. Bovendien treft men hier voor de verdeling van de bodem in grond, die in cultuur gebracht werd en woeste gronden, de cijfers aan van datgene, wat op de Tranchotkaart zo duidelijk te zien is. Hoewel het uiteraard te betreuren valt, dat een dergelijke statistiek slechts voor een betrekkelijk klein deel van Limburg bestaat, is het ons inziens ten volle gerechtvaardigd, haar uit te geven. Men zou haar zelfs een aanbeveling uit 1806 zelf kunnen meegeven. Kort na het verschijnen van de Roermondse statistiek noemde de Maastrichtse collega haar 'de basis van elk sociaal-economisch onderzoek'.

STATISTIQUE DE L'ARRONDISSEMENT DE RUREMONDE

Cet arrondissement a été formé par la réunion des territoires de la ci-devant Gueldre Autrichienne; d'une portion du pays de Liège, dont la souveraineté était indivise entre les Etats et le Prince Evêque; d'autres portions dépendantes du Chapitre de St. Lambert de Liège; du Chapitre de Thorn; d'une partie de la Gueldre Hollandaise; et de quelques autres portions formant une enclave particulière sur la rive droite de la Meuse, et qui avaient été cédés aux Etats généraux de la Hollande par le traité des Barrières.¹

Il est borné au nord par la Gueldre Prussienne et à l'est par le pays de Juliers, qui forment aujourd'hui les Sous-préfectures de Cleves et de Creveldt, dépendantes du Département de la Roer; au midi par les arrondissements de Maastricht et de Hasselt, qui composent avec celui de Ruremonde le Département de la Meuse Inférieure; et à l'ouest par la Campine hollandaise.²

La circonscription de cet arrondissement ne permet pas d'établir avec exactitude l'étendue ni les dimensions de sa superficie, parce qu'il renferme dans son enclave plusieurs communes qui dépendent du Département de la Roer,³ mais en calculant les distances à partir de ses extrémités les plus éloignées, on peut compter huit myriamètres de l'Est à l'Ouest et cinq du Nord au Sud.

L'irrégularité de cette circonscription est extrêmement préjudiciable aux habitants de la Meuse Inférieure et même à ceux de la Roer. Elle

¹ Details in tabel 1, kolom 2, pag. 108-125.

² Ms. geeft hier 'au midi par les arrondissements de Maastricht; et à l'ouest de Hasselt, qui composent avec celui de Ruremonde le departement de la Meuse Inférieure; et par la Campine Hollandaise'. Vergelijk voor de staatkundige situatie: E. M. Th. W. Nuyens, De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839, Maastricht 1956.

³ Tegelen, Melick-Herkenbosch, Susteren, Grevenbicht en Born behoorden tot het departement van de Roer. Neerglabbeek vormde een enclave van het arrondissement Maastricht.

entrave journellement tous les genres de service. Elle contrarie le logement des gens de guerre dans les forts passages de troupes, par le refus, que font les communes des localités respectives et particulièrement celles de la Roer, d'y contribuer mutuellement, parceque les ordres émanent de fonctionnaires qui leur paraissent étrangers; la confection et l'entretien des chemins; l'abus en cette partie est tel, que les voyageurs, les voitures publiques, les transports de fonds à la caisse générale du Département et les convois militaires éprouvent de fréquent obstacles par le refus que font quelques maires, notamment celui de Susteren de réparer les ponts.

Elle perpétue les difficultés qui s'étaient élevées sous l'ancien ordre de choses entre deux seigneurs voisins, relativement au cours d'eau qui sépare les communes de Susteren et de Buchten. Elle contrarie la circonscription des cantons et des arrondissements de perception, et l'exercice des justices de paix, par des conflits de territoire; le placement et la résidence des brigades de gendarmerie.

L'administration forestière et celle des droits réunis ont également à s'en plaindre.

Enfin elle est tellement vicieuse, que la commune de Melick, située à $2\frac{1}{2}$ kilomètres de Ruremonde, dépend pour le temporel et le spirituel d'Aix-la-Chapelle, dont elle est éloignée de plus de cinq myriamètres.

Toutes ces difficultés seraient levées si l'on retablissait la circonscription qui avait été établie par le Décret que le Comité de Division présenta en l'an quatre,⁴ dont quelques intérêts particuliers qui paraissaient encore prévaloir empêchèrent l'exécution.

Il est cependant de l'évidence la plus complète qu'une rectification de limites faisant cesser la promiscuité du territoire, qui oblige de parcourir successivement à plusieurs reprises les deux Départemens pour se rendre de Venlo à Maestricht, faciliter les moyens de rétablir dans ce pays une communication intéressante.

Sous tous les rapports, et d'autant plus nécessaire, que la Meuse étant d'un passage très difficile pendant quatre mois de l'année, et quelques fois même impracticable, le pont de Maestricht deviendrait une ressource bien précieuse, si la continuité du territoire rendait à l'autorité locale les moyens de surveiller cette partie de la communication de Paris avec Wesel, qu'il est si facile d'entretenir en bon état avec le gravier produit par la Meuse, qui la prolonge à une distance très rapprochée.

⁴ Decreet van 11 frimaire an IV (2 dec. 1795). Het Comité de Division bestond uit de volksrepresentanten Perès en Portiez (de l'Oise).

Ces avantages paraîtront peut être plus sensibles par l'inspection de la carte qui forme le nr. 1er des pièces justificatives de ce mémoire,⁵ et qui avait été dressée pour mettre M.M. les Préfets des deux Départemens à portée de se concerter sur les moyens de se faire les cessions que les convenances respectives sollicitent et qui peuvent se concilier avec tous les intérêts.⁶

L'arrondissement est arrosé

1. par la Meuse qui le traverse dans la direction du Sud au Nord et le coupe en deux parties, et qui baignant les murs de Maeseyk, Stevensweert, Ruremonde et Venloo, peut devenir de la plus grande utilité pour le commerce, dont elle favorise les transports en charbon de terre, chaux, vins et autres productions importées pour la consommation du pays ou conduites dans la Hollande. Le débouché des denrées locales et le commerce de plusieurs Départemens avec la Hollande y trouvent aussi leur avantage. Elle forme d'ailleurs une ligne de défense dans laquelle chacun des quatre postes ci-dessus peut entrer utilement, comme place d'armes ou comme entrepot d'approvisionnement, dont la communication des canaux de jonction faciliterait le service.

2. par la Roer qui en traverse une partie et vient se jeter dans la Meuse à Ruremonde.

La navigation de cette rivière ou d'un canal parallèle deviendrait d'une utilité bien intéressante pour le débouché des houilles et des fers du Département de la Roer.⁷

3. par la Swalm qui en traverse également une partie.

4. par la Neer dont la source se rapprochant du cours des Deux Nethes, peut utilement concourir à l'établissement du canal de communication de la Meuse avec l'Escaut.

5. par la Dommel et l'Aa qui traversent un de ses cantons pour se rendre sur le territoire Hollandais.

Et par plusieurs autres petites rivières ou ruisseaux-désignés dans la langue du pays sous le nom de Beek.

De toutes ces rivières la Meuse seule est navigable, mais le terrain qui forme ses rives, a si peu de liaison, qu'il cède facilement à l'effort des grandes eaux qui les détrament, et que chaque crue les entame.

Il en résulte des changemens très fréquens dans le lit de la rivière qui

⁵ De in Ms. voorkomende kaart is een zeer ruwe schets. Zij is daarom vervangen door een op schaal getekende kaart (pag. 107).

⁶ Op 5 nov. 1807 vroeg de Minister van Binnenlandse Zaken te Parijs advies aan de prefecten der betrokken departementen. Van een correctie kwam echter niets.

⁷ Gedoeld wordt op het toen in aanbouw zijnde Grand Canal du Nord.

s'étend à droite ou à gauche, suivant l'impulsion que l'eau recoit, et cause par suite un préjudice très réel au propriétaire riverain, que la crainte de ces changemens dans des dépenses de construction souvent au dessus de sa portée, et a la navigation qu'ils entravent par des bancs de sable et des alluvions.

Ces inconveniens nécessitent l'établissement d'un batisage et d'une surveillance éclairée qui fit exécuter les réglemens de police et dirigea les constructions des particuliers afin d'empêcher les impiétemens que l'on se permet très souvent sous le prétexte de conserver sa propriété.

L'Arrondissement est en outre coupé par une infinité de marais et d'amas d'eau qui se forment dans les bruyères par les pluies et surtout par l'extraction des tourbes, dont l'excavation sur un sol aquatique convertit annuellement en petits lacs une quantité considérable de terrain.

Toutes ces rivières, ces ruisseaux, ces d'amas d'eaux entretiennent l'humidité dans le pays, qui est en général sablonneux; ils en tempèrent l'aridité et favorisent la production en formant des irrigations naturelles. Le sol est trop plat pour que l'on puisse donner plus de rapidité à leur cours et former des étangs avec les eaux stagnantes; mais ils fournissent beaucoup de poisson et ils attirent une quantité considerable de gibier aquatique. Les autres espèces de gibier y abondent et seraient d'une ressource très utile, si le braconnage ne les détruisait pas dès les premiers nomens où la chasse s'ouvre chaque année, et si la portion des habitans à qui l'on ne pourrait interdire cet amusement, connaissait assez ses véritables intérêts pour ne pas en abuser.

Chacun des cours d'eau fait tourner une quantité de moulins proportionné aux besoins du pays, mais leur usage se réduit à la mouture des grains pour les convertir en farine ou en extraire de l'huile. Le défaut de pente, dont il vient d'être parlé, ne leur procurant pas assez de chute les meuniers ne se conforment pas toujours aussi exactement qu'il le devrait aux réglemens qui fixent la tenue des points d'eau; mais il est aisé de les ramener à l'exécution de cette partie de la police rurale en l'ajoutant aux attributions qui viennent d'être confiés aux commissaires établis pour la surveillance des chemins vicinaux.

Il n'existe aucune route dans l'arrondissement, quoique dans tous les tems il y ait été établi trois lignes de poste, dont l'une forme la communication du Nord de l'Allemagne avec Paris, par Wesel, Venlo, Ruremonde, Maeseyk et Maestricht; l'autre abrège même cette communication en se dirigeant de Ruremonde par la Campine sur Diest,

et dont la troisième conduit de Liege à Bois-le-Duc par Maestricht. Chacune de ces lignes se dirige sur des chemins de terre qu'il est facile d'entretenir à peu de frais par les moyens employés pour les chemins vicinaux et sans qu'ils soient à charge au gouvernement; mais il serait nécessaire que leur tracé fut surveillé par les ingénieurs des ponts et chaussées qui se concerteraient avec M.M. les commissaires aux chemins de chaque canton, sur les moyens de les tenir en bon état.

Les ponts existans⁸ sur tous les chemins ne sont pour la plupart que des arceaux construits en planches et souvent même avec des fascines. L'économie qui fait adopter ce moyen paraît malentendue, parce que si la dépense de construction est plus modique il faut la répéter plus souvent. Le bassin de la Meuse forme des cotés sur chaque rive. La superficie des plateaux est parsémée de monticules qui ne sont que des dunes de sable, couvertes d'une herbe rare et mal venante. Il serait difficile d'en tirer quelque produit, à moins de les planter en sapins.

Le climat est sain et tempéré. Tous les détails sur cet article sont les mêmes que pour le surplus du Département. Les maladies les plus ordinaires sont la pulmonie et la phtisie, les fièvres nerveales et catharales: Elles ont pour cause le vent du nord, dont l'âpreté se poste sur la poitrine et interrupte la transpiration.

Les substances minerales sont extrêmement rares dans l'arrondissement. On n'y trouve pas une seule pierre qui soit indigène. La brique y supplée pour la construction et le gravier de la Meuse pour les pavés.

La végétation ne commence qu'en Avril, souvent même en Mai, et la floraison en Juin. La température contrarie souvent les commencemens de leurs progrès; mais elle cause plus d'inquiétude que de mal réel. L'espérance renaît presque toujours à mesure que la saison s'avance, et se réalise d'une manière satisfaisante à l'instant de la récolte.

Il ne croit pas de plantes particulières au pays. Toutes les espèces sont les mêmes que celles du climat de la Belgique.

L'arrondissement est divisé en sept cantons qui composent un total de soixante neuf communes, dont le tableau ci-joint sous no. 1er⁹ présente les détails circonsciés.¹⁰

⁸ De kanselarijen in het departement van de Nedermaas laten zeer vaak bij meervoudsvormen van bijvoeglijke naamwoorden en sommige zelfstandige naamwoorden de letter *t* wegvallen.

⁹ Ms spreekt van tableau 2.

¹⁰ Zie pag. 108-125.

Sa population s'élève à 73,194¹¹ individus. Il serait difficile d'établir une comparaison exacte des naissances, mariages, divorces et décès de l'année 1789 avec ceux de l'an 9, ni même avec les années postérieures, parceque differens obstacles ont contrarié la tenue des registres de l'état, dont le relevé pour l'an 13 fournit les détails ci-après.

Naissances	Vend.	Brum.	Frim.	Niv.	Pluv.	Vent.	Germ.	Flor.	Prair.	Mess.	Therm.	Fruct.	Tot.
Mâles	77	77	89	85	96	123	102	108	70	40	70	72	1009
Fémelles	76	71	84	73	93	99	98	90	63	49	51	69	916
Enfans Naturels	4	6	1	3	7	7	5	3	12	3	3	6	60
Enfans Abandonnés													
Totaux	157	154	174	161	196	229	205	201	145	92	124	147	1985
Mariages													
En premiers nœces	24	22	10	25	50	21	11	104	27	13	13	15	335
En 2me hommes	10	8	4	4	10	3		13	6	2	4	2	66
femmes	4	4	2	7	4	4		4	1	2	4	1	37
Totaux	38	34	16	36	64	28	11	121	34	17	21	18	438
Décès	102	102	110	156	181	151	161	171	110	81	79	74	1478
Divorces													

Cette population commence à devenir utile depuis huit jusqu'à quinze ans : à cet âge les pères de famille soigneux emploient les garçons de la garde du bétail, les filles aux détails du ménage et aux ouvrages qui conviennent à leur sexe ; les garçons et les filles à la recolte des pommes de terre et des légumes dont la culture se fait en grand pour la nourriture des bestiaux ; à cueillir les mauvaises herbes dans les champs, et à tous les travaux proportionnés à leurs forces. La vigueur de l'âge s'acquiet de 18 à 25 ans. Elle commence à décliner à 50. La vieillesse se manifeste à 60. Mais une bonne constitution soutenue par une vie sage, prolonge les forces jusqu'à 70 ans, et la salubrité du pays y conserve même un assez bon nombre d'octogénaires des deux sexes qui sont encore en état de rendre des services.

¹¹ Telling van de cijfers in tabel 1 geeft een totaal van 74394.

Une très grande partie des états demandés par la circulaire du 23 Juin 1806 No. 182, ayant été directement adressée par les maires à la préfecture, le Sous-Préfet n'a pas les moyens de fournir des détails sur le nombre actuel des propriétaires de bien fonds, chef de famille, des propriétaires vivant uniquement du produit de leurs biens, des rentiers, des habitans employés ou soldés par l'état, autres que les militaires, des hommes de toute espèce vivant d'un travail soit mécanique soit industriel, des gens de peine, des domestiques et des mendians; sur les changemens survenus depuis 1789 jusqu' à nos jours, dans le nombre des propriétaires et rentiers, sur les causes de ces changemens et sur les proportions dans lesquelles ils ont eu lieu.

Ces renseignemens entreront vraisemblablement dans le travail général du Département.

Le Sous-Préfet est encore forcé de rappeler ce qu'il a précédemment observé sur l'impossibilité où il se trouve d'établir des comparaisons sur aucune partie de l'administration entre 1789 et l'an 9.

C'est à cette dernière époque qu'il est entré en activité; mais à son arrivée dans le pays, les habitans pénétrés de tous les sentimens qui sont dûs au restaurateur de la France, ne dissimulaient pas la différence qu'ils mettaient entre sa personne et le gouvernement. Il était facile de découvrir leur arrière-pensée et l'espérance d'un nouvel ordre de choses.

Ce n'est qu'à dater du rétablissement de la monarchie que la confiance a paru renaître et que toutes les branches du service se sont successivement organisées.

Les contrariétés n'ont cependant pas cessé dès cette heureuse époque, mais elles s'affaiblissent tous les jours.

L'administration des établissemens de bienfaisance a éprouvé une désorganisation, dont les effets sont devenus plus sensibles par la perte d'une très grande partie des revenus qui leur étaient affectés, et par le scrupule qui s'opposait à ce que l'on ne profitât des indemnités que la loi du 4 Ventose an 9 mettait à leur disposition.¹² Cependant le service s'est soutenu et chaque jour il s'améliore.

Il n'existe que deux hospices dans l'arrondissement. Les détails qui leur sont relatifs se trouvent dans le tableau ci-après.

Les hospices de Ruremonde et de Venloo ne sont, par le vice de leur constitution, que des lieux de refuge pour un certain nombre d'individus que l'on y a met à demeure. Mais il vient d'être pris des mesures

¹² 23 februari 1801. Loi qui affecte des rentes et des domaines nationaux aux besoins des hospices. Bulletin des Lois, IIIe série, t 2, no. 73.

pour établir dans celui de Ruremonde des salles de chacune quinze lits pour les malades des deux sexes, et il en sera pris de pareilles pour Venloo.

Désignation de la commune	Fondations	Population habituelles	Revenu restant après la déduction des suppression	Revenu actuel	Augmentation provenant des découvertes
Ruremonde	Vieillards	7			
	Vieilles femmes	18			
	Orphelins	58			
	Orphelines	41			
	Attachés au service	8			
	Total	132	11583	25183	13600
Venlo	Orphelins	30			
	Vieillards	22			
	Insensés	3			
	Attachés au service	2			
		Total	73¹³	9382	11380

En exécution de l'arrêté de la Préfecture du 12 Prairial an 10,¹⁵ il a été établi dans chacun des sept cantons de l'arrondissement un bureau central et dans chaque commune un bureau auxiliaire, pour la distribution des secours à domicile. Tout ce qui concerne ces établissemens est détaillé dans les 11e et 12e colonnes du tableau No. 1, à la fin du présent.¹⁶

La fraude contre les réglemens qui prohibent l'importation des denrées coloniales ou des marchandises anglaises, et l'exportation des grains, est la cause la plus commune des délits qui se commettent dans l'arrondissement. Le voisinage du territoire Hollandais, qui le touche sur une frontière de cinq à six myriamètres, donne des facilités qui ne sont contrariées par aucune barrière suffisante pour en limiter les excès.

¹³ Telfout. Moet zijn 57.

¹⁴ Telfout. Moet zijn 1998.

¹⁵ 1 juni 1802.

¹⁶ pag. 108-125.

Il serait à désirer que l'on pût lui opposer des obstacles plus réels que le petit fossé creusé dans le sable où la ligne de jalonnemens qui forment le tracé de la limite entre les territoires de France et d'Hollande depuis Ruremonde jusqu'à Anvers.

Mais le Sous-Préfet craindrait de se jeter dans une digression étrangère à son sujet s'il développait les convenances qui sollicitent la Meuse pour limite sur toute la frontière du Nord et l'utilité qui en résulterait pour les deux états.

Les brigandages et les menaces d'incendie, dont l'habitude se contracte facilement par l'exercice de la fraude, et les rixes qui s'élèvent dans les estaminets, principalement les jours de kermesses, sont encore d'autres causes fréquentes des délits dont la repression est soumise à la police correctionnelle du tribunal d'arrondissement.

Les tableaux ci-après établissent le travail de l'ordre judiciaire pendant le cours des années 12 et 13, choisies point de comparaison, et l'état des maisons de détention qui se réduisent, pour l'arrondissement, à la Maison d'Arrêt établie près le tribunal de Ruremonde.

Les difficultés qui se sont élevées sur l'établissement de l'instruction publique ne sont pas encore surmontées. Elles résultent principalement de la situation pénible dans laquelle se trouvent presque toutes les communes, dont la dette énorme excède les moyens qu'elles ont pour se libérer.

Procès civils	An 12	CAUSES		Jugemens
		pendantes au 1 ^{er} du mois	survenues pendant le mois	
	Vendémiaire	81	7	
	Brumaire	88	8	4
	Frimaire	92	20	13
	Nivôse	99	6	20
	Pluviôse	85	6	2
	Ventôse	89	20	10
	Germinal	99	8	10
	Floréal	97	8	6
	Prairial	99	9	12
	Messidor	96	8	1
	Thermidor	103	14	9
	Fructidor	108	13	11

Procès crimi- nels et correc- tionnels	An 12	
	Nombre des causes soumises au jury d'accusation	Nombre des jugemens rendus en police correctionnelle
Vendémiaire	1	1
Brumaire	1	9
Frimaire		3
Nivôse		5
Pluviôse	1	14
Ventôse		11
Germinal	1	7
Floréal	1	8
Prairial	3	13
Messidor	1	15
Thermidor		19
Fructidor		13
Totaux	9	118

Procès civils	An 13	CAUSES		Jugemens
		pendantes au 1er du mois	survenues pendant le mois	
Vendémiaire		110	4	7
Brumaire		107	17	8
Frimaire		116	18	6
Nivôse		128	5	15
Pluviôse		118	12	9
Ventôse		121	9	10
Germinal		120	9	5
Floréal		124	13	8
Prairial		129	8	6
Messidor		131	7	11
Thermidor		127	17	7
Fructidor		137	8	8

Procès criminels et correc- tionnels	An 13	Nombre des causes soumises au jury d'accusation	Nombre des jugemens rendus en police correctionnelle
	Vendémiaire		8
	Brumaire		9
	Frimaire	2	4
	Nivôse	3	6
	Pluviôse		19
	Ventôse		8
	Germinal	1	16
	Floréal		14
	Prairial		13
	Messidor		15
	Thermidor	1	8
	Fructidor		12
	Totaux	7	132

Détenus	An 12	Nombre	An 13	Nombre
	Vendémiaire	18	Vendémiaire	17
	Brumaire	33	Brumaire	6
	Frimaire	3	Frimaire	25
	Nivôse	14	Nivôse	44
	Pluviôse	22	Pluviôse	29
	Ventôse	35	Ventôse	29
	Germinal	22	Germinal	33
	Floréal	31	Floréal	29
	Prairial	29	Prairial	21
	Messidor	20	Messidor	19
	Thermidor	10	Thermidor	7
	Fructidor	17	Fructidor	5
	Total	254	Total	264

Ce défaut absolu ne laisse aucune somme disponible pour payer à l'instruction, pas même pour fournir à des encouragemens à des particuliers qui voudraient former des entreprises pour leur compte personnel. Elle a été jusqu'à ce jour abandonnée à des maitres d'école, qui pour la majeure partie ne sont en état que de montrer à lire, quelques uns à écrire et de donner les premiers élémens de l'arithmétique. La quinzième colonne du tableau Nr. 1 présente le peu de détails, qu'il est possible de fournir sur cet article dans l'arrondissement.¹⁷

Le gouvernement a cependant eu la bonté d'accorder l'ancien local du collège de Ruremonde, pour y établir une école secondaire. Mais ce n'est encore qu'une pierre d'attente dont il ne sera possible de tirer parti, que lorsque la commune qui doit plus de 500,000 f. et qui possède à peine pour 120,000 f. de propriétés, aura trouvé les moyens de satisfaire ses créanciers et d'établir le niveau entre sa recette et sa dépense.

Venloo qui est moins chargée de dettes et qui a fait plus d'efforts, commence à se trouver en mesure et fait espérer que son école secondaire entrera en exercice à l'ouverture de l'année classique.

S'il est difficile de pourvoir aux besoins moraux dans l'arrondissement, on y trouve du moins plus facilement de quoi satisfaire les besoins physiques.

La consommation du pain est peu considérable, parce qu'on y supplée avec des légumes, des pommes de terre et des galetes de sarrazin. L'usage le plus habituel est celui du pain noir avec du seigle.

Le kilogramme de pain de seigle vaut de prix moyen	f	0.18
id	blanc	„ 0.24
id.	viande	„ 0.60
Le litre	de vin	„ 1,—
id.	de bière	„ 0.15
Le stère.....	de bois	„ 10,—
Le kilogramme	de houille	„ 0.12
Les 5 kilogrammes	de chandelles	
Le litre	d'huile à bruler	
La journée de travail est dans les villes, prix moyen		„ 1,—
	dans la campagne	„ 0.75
La dépense journalière est 1er classe par tête		„ 0.75
	2me	„ 1.25
	3me	„ 1.50
	4me	„ 2,—
	5me	„ 3,—

¹⁷ pag. 108-125.

Mais à ces différentes évaluations il faut ajouter au moins un tiers en sus pour tout ce qui est étranger au pays parce qu'il n'a pas les mêmes facilités que l'indigène, et parce qu'on lui fait payer tout plus cher.

Le pays produit tout ce qui est nécessaire à la vie et peut à la rigueur se passer des objets qui ne sont pas de son cru.

Les habitans vivent dans une aisance proportionnée à leur état. Les moeurs sont douces et tranquilles, les esprits portés aux idées religieuses, qui sont souvent outrées et presque toujours plutôt dirigées vers le rite et les cérémonies qu'améliorées par la morale.

L'idiome du pays est le flamand; mais l'usage de la langue française, qui l'ancien gouvernement de Bruxelles avait adopté pour la rédaction de tous actes, y devient chaque jour plus commun.

L'arrondissement étant composé de plusieurs territoires différens, il a paru plus commode d'indiquer dans le No. 1 à l'article de chaque commune la souveraineté dont chacune d'elles relevait avant la réunion.¹⁸

Tous les soins, toutes les spéculations des habitans se tournent du coté de l'agriculture. L'habitude et la facilité de faire vivre chaque ménage avec le produit de la terre qu'il fait valoir, propagent les moeurs agricoles qui deviennent héréditaires dans les familles et qui exercent la plus heureuse influence dans tout l'arrondissement.

	Hect.	Ares	Cent.	
Son périmètre	57946.	48.	66	} 57,946.48.66.
Dont en terres cultivées et prairies	38627.	24.	33	
En bruyeres	14486.	62.	16	
En rivières, ruisseaux ou marais et				
tourbières	4027.	29.	05	
En chemins	805.	33.	22	

Le terrain quoique maigre en apparence, et qui se compose assez généralement d'un fond de sable mêlé d'argile, est productif. On emploie pour le cultiver:

En charrues traînées par une ou deux chevaux	2870 charrues
traînées par un boeuf	500 „
total	3370 charrues

Les productions sont principalement le seigle, un peu de froment, beaucoup d'orge et de sarrasin, de l'avoine, du colza, de la navette,

¹⁸ pag. 108-125.

des fevelottes, vèscs, navets et trefles, des légumes de toute espèce, et en général tout ce qui peut nourrir les hommes et surtout le bétail, dont en prend un soin particulier.

L'usage des jachères n'est suivi que dans les parties de la campine ou le terrain est le plus ingrat et où l'insuffisance des engrais ne permet pas de l'améliorer.

Partout ailleurs les terres sont remises en culture immédiatement après la recolte, et il est très ordinaire de voir sur une même pièce la production qui vient d'être recoltée et la charrue qui travaille pour préparer une nouvelle semaille.

Cette utile metode, dont l'exécution n'est subordonnée qu'aux combinaisons de l'expérience et aux calculs de celui qui fait valoir, varie la culture à l'infini, et s'oppose à ce que l'on puisse désigner avec précision quelle est la quantité de terrain qui est annuellement employé à chaque espèce.

Les tableaux No. 2, 3 et 4 dressés sous les yeux, et d'après l'avis d'un comité composé de douze personnes, choisis parmi tout ce qu'il y a de plus notable dans l'arrondissement, dont le Sous-Préfet s'est entouré, présente les renseignements les plus exacts qu'il ait pu se procurer.

La quantité considérable de terres incultes qui existent dans l'arrondissement lui a fait sentir la nécessité de faire un examen réfléchi sur l'utilité des défrichemens et sur les moyens qui pourraient les seconder ou les contrarier.

Les terrains communaux sont les seuls dans l'arrondissement dont la culture soit négligée, aucun des particuliers ne laissant des non valeurs sur sa propriété. Mais on ne doit espérer de parvenir à défricher le terrain communal, qu'autant qu'il sera mis à la disposition des particuliers par des concessions dont la durée leur garantie une jouissance suffisante pour les indemniser de leurs avances.

Ces aliénations momentanées auraient d'ailleurs le double avantage de favoriser l'agriculture et de procurer aux communes un revenu qui pourrait rétablir le niveau entre leur recette et leur dépense.

Le succès que l'on doit en attendre est cependant subordonné à deux considérations décisives et sur lesquelles on ne peut trop appuyer.

Le pays recolte infiniment plus qu'il ne peut consommer. Son territoire ne produit que dans la proportion des engrais qu'il recoit.

Il résulte de ces deux vérités démontrés par l'expérience, que l'habitant n'a intérêt d'augmenter sa culture qu'autant qu'il peut être sûr d'obtenir le débouché de ses récoltes et que cette culture, dans son

état actuel, comme dans tous les degrés d'amélioration dont elle est susceptible ne deviendra réellement productive que par les engrais qu'elle pourra se procurer.

L'importation ou l'exportation combinées sur le cours du commerce et sur l'exécution des réglemens établissent la balance qui doit concilier l'intérêt du consommateur avec celui du cultivateur.

L'exécution de ces deux moyens, réuni aux ressources qui résultent de la brasserie et de la distillation, avait pendant plusieurs années encouragé les défrichemens. Mais on ne peut pas se dissimuler qu'ils éprouvent actuellement un ralentissement très sensible, et que déjà des parties de terre qui avaient été mises en culture sont rentrées dans leur ancien état d'abandon.

C'est par le rapprochement des époques que l'on peut reconnaître la cause de ces changemens.

Il y a environ quarante ans le procédé de la distillation était à peine connu dans l'arrondissement et dans toute la contrée qui l'environne. Quelques hommes industrieux suivirent l'exemple qui leur était donné par les Hollandais et formèrent les premiers établissemens qui ont existé dans le pays. Ils eurent aussi des imitateurs qui concoururent avec ceux à l'établissement des chaudières. Mais l'émulation qui était devenue très active a cessé tout-à-coup et le nombre des distillations a diminué dans les proportions que le tableau ci-après établit.

Le droit sur les distillations est de 40cs. par hectolitre de vin et par hectolitre de substance mise en fermentation. Cependant l'expérience justifie que pour faire un hectolitre d'eau de vie de grains il faut de

19 à 22 hectolitres de substances (terme moyen)	20 hect.	f. cs.
Dont le droit à	40 cs.	8.00
Et que l'on tire la même quantité d'eau de vie avec 5 à 6 hecto- litres de vin (terme moyen)	5½ hect.	2.20
Dont le droit à	40 cs.	
	<hr/>	
Différence		5 f 80cs.

Une différence aussi réelle dont le désavantage pèse sur la denrée qui a le moins de valeur réelle, est si préjudiciable à la distillation des grains qu'elle ne peut plus soutenir la concurrence avec celle des vins, sans que le cultivateur fasse des sacrifices pour conserver les moyens d'alimenter son bétail et d'augmenter ses engrais.

Ces sacrifices étant trop considérables pour que tous ceux qui étaient dans l'usage de distiller puissent les supporter beaucoup de chaudières

	Distillations existantes	Nombre des chaudières ou alambics	Consommation annuelle en grains quintaux	Produit annuelle en genièvre hectolitre	Produit annuelle en marcs tonnes	Nourriture		Prix ordinaire	Prix actuel
						qui en résulte	pour le bétail		
En l'an 10	87	114	42,681	8,992	342,200	684	456		
En 1806	52	65							par litre de genièvre
Déficit	35	59 ¹⁹							porcs

Le surplus des colonnes ne peut pas être exactement calculé parcequ'indépendamment de ce déficit dans la nombre des établissemens il en est encore survenu dans le produit des distillations en liqueur et en marcs par la diminution du volume des alambics et par l'inter-ruption du travail qui était précédemment suivi pendant tout le cours de l'année, et qui n'a plus lieu que pendant quelques mois.

On peut évaluer à plus de deux tiers la diminution de la fabrique du genièvre et au quart celle sur les brasseries, dont la consommation est pareillement diminuée.

Cette diminution résulte de l'inégalité des proportions qui fixe la perception sur les distillations et de la qualité du droit sur le produit des brasseries.

¹⁹ Telfout. Moet zijn 49.

ont été abandonnées. Leur cessation d'activité a diminué les moyens de nourriture du bétail pour qui les substances graminées ne suffisent pas, et qui n'a pas, dans ce pays où l'on consomme très peu de pain, la ressource des sous qui lui procuront ailleurs la substance farineuse.

Il en (est²⁰) résulté une diminution considérable, sur le nombre du bétail et particulièrement sur celui des élèves, sur la masse des engrais et par suite sur la culture des terres.

L'abandon de celles qui avaient été remises en culture ne donne pas d'espérance sur le succès des défrichemens ultérieurs tant que le découragement qui s'est répandu sur la distillation subsistera.

Tous ces inconvéniens cesseraient indubitablement si la perception était modifiée par une diminution, qui rapprochant les proportions entre la distillation des grains et celle du vin, établirait la taxe sur le pied de 15 centimes par hectolitre de substance.

Il serait également à désirer pour l'arrondissement et vraisemblablement pour tout l'empire que l'on peut²¹ substituer aux visites domiciliaires et à l'exercice journalier chez le débitant de bière une perception directe à l'instant de la fabrique dans l'atelier de brasseur.

Ce mode moins compliqué tournerait au profit de la perception dont il rendrait la recette plus avantageuse et plus assurée et diminuant les causes qui contrarient la consommation et surtout la complication des détails confiées aux employés, dont la vigilance moins surchargée eviendrait nécessairement plus efficace.

Mais, en général, c'est principalement sur les petites distilleries que l'on doit attirer toute la protection du gouvernement, en lui démontrant que chaque portion de grains mise en distillation, devenant un germe de reproduction; l'intérêt de l'agriculture, d'accord avec celui de la perception, exigerait que chaque cultivateur eut sa chaudière pour convertir en marc, par le procédé de la brasserie et de la distillation, la quantité des grains de sa récolte, dont il a besoin pour s'en procurer de nouvelles en multipliant ses engrais.

Les distilleries considérées sous ce rapport et comme moyens d'engrais, sont pour l'arrondissement le seul moyen de maintenir tout ce qui a été défriché et de rendre à l'agriculture les portions du terrain communal qui peuvent utilement être mises en valeur.

La culture du bois entre essentiellement dans les moyens de défriche-

²⁰ invoeging.

²¹ Ms: put.

ment parce que tout le terrain inculte n'est pas également susceptible des autres genres de production.

Le sapin offre des ressources que l'on peut employer avec succès, mais en ne l'adoptant que pour les terrains les plus ingrats. Il en est beaucoup d'autres sur lesquels on pourrait propager les différentes espèces de peupliers, le tremble, le frêne, le hêtre, l'orme et le chêne, en faisant un choix du sol qui peut convenir à ces deux dernières espèces. Les arbres fruitiers y réussissent aussi, lorsqu'on sait les approprier à la température du climat.

Il a paru plus convenable de suivre la méthode analytique des tableaux, pour présenter le surplus des détails qui sont demandés sur l'agriculture. On a tâché de rassembler dans ceux qui sont joints au présent mémoire sous les Nr. 2, 3, 4, et 5, tout ce qui a été possible de se procurer d'intéressant, pour cette localité, surtout relativement au règne animal et végétal.

L'impossibilité de trouver des 'données'²² précises dans un arrondissement composé de parties trop hétérogènes, pour que l'on ait pu y établir jusqu'à ce jour d'autres relations que celles de l'administration, et dont les habitans paraissent craindre qu'on ne tourne contre leurs intérêts tous les renseignemens qu'ils pourraient fournir, ne permet pas de garantir l'exactitude de ceux qui sont présentés, et prescrit l'obligation de ne les donner que comme des aperçus dans lesquels on s'est néanmoins rapproché de la précision le plus qu'il a été possible.

L'industrie manufacturière a disparu de ce pays pendant les troubles qui s'élevèrent sous le règne de Philippe Deux et depuis cette époque elle n'a éprouvé aucune espèce d'amélioration.

Le peu de commerce qui se fait dans l'arrondissement est réduit à celui des consommations et du débouché des denrées. Les manufactures ou fabriques y sont extrêmement rares et peu importantes. A peine pourrait on compter sur toute la superficie dix négocians, parmi lesquels on doit distinguer: à Venloo la maison Linssen, qui raffine des sucres et fabrique des pipes, des rubans de velours, des plumes et de la cire à cacheter, dans la même ville une fabrique d'épingles; à Ruremonde la maison Burghoff, qui fait un commerce assez étendu sur les vins et l'épicerie, et qui sous une commandité fait valoir trois moulins, dont deux sont spécialement employés à l'extraction de l'huile et au débit du bois de teinture. La même commandité prépare l'établissement d'une papeterie; à Nedercruchten et Wegberg de petites

²² invoeging.

fabriques d'épingles et de rubannerie en velours; à Weert quelques fabricans de bonneterie; à Nederweert un moulin à scier le bois.

Mais l'ensemble de ces établissemens ne fournit pas des détails assez intéressans pour entrer dans le chapitre 5 du programme que Mr le Préfet de ce Département à transmis.

La même disette se répand sur toutes les autres parties qui composent ce chapitre. Comment trouver des matériaux de statistique dans un pays où il n'y a ni manufactures ni fabriques, ni forges, ni usines, ni commerce, ni industrie, qui ne peut déboucher que l'excédent de ses productions agricoles; où le minéral est si pauvre, qu'il ne fournit pas même des pierres pour les besoins les plus ordinaires, qui n'a démarchés que pour le légume et la vollaille, des foires qu'à l'occasion des kermesses; où l'instruction se borne aux leçons du maître d'école et du cathéchiste; où les revenus publics sont absorbés par l'abus de l'emprunt qui a multiplié la dette communale dans une progression excessive, et dont l'habitant, opiniatre dans sa routine, se refuse à tous les moyens de sortir de cette pénurie, parcequ'ils pourraient lui occasionner quelques déboursés.

Malgré toute la vérité de ce tableau l'arrondissement n'en est pas moins susceptible de trouver sa place dans la classe des meilleurs pays de l'empire.

L'abondance de ses ressources agricoles peut aisément suppléer aux autres moyens qui lui manquent. Il produit tout ce qui est nécessaire à la vie. Les brasseries et les distilleries le dédommagent des privations qu'il partage avec les autres contrées, dont la température ne permet pas de cultiver la vigne. Une honnête aisance règne dans toutes les classes de ses habitans. Le manoeuvrier peut vivre de son travail; l'artisan de sa profession, dans laquelle il met assez généralement une industrie satisfaisante. On y trouverait très peu de pauvres. S'il était possible d'en extirper la fainéantise que le génie monarchal a trop longtemps encouragée.

C'est donc sur l'agriculture que toutes les vues d'amélioration doivent se diriger et tous les encouragemens se porter.

Sous l'ancien ordre de choses c'était elle qui payait à toutes les charges publiques, et formait notamment le gage de tous les emprunts. Une assemblée générale de la magistrature et des adhérités de chaque localité fixait tous les ans la somme qui devait être percue, par mesure de terre, au profit de la commune, pour acquitter les subsides dus au souverain, payer les intérêts de la dette communale et pourvoir aux autres besoins.

En reprenant de cet ancien usage ce qu'il est possible de concilier avec le mode actuel de perception, l'agriculture fournirait des moyens régénérateurs pour toutes les branches du service, que l'abus des emprunts et la progression excessive de la dette communale ont paralysés; et l'on doit observer à cet égard que la suppression des dîmes qui a prouvé des soulagemens très avantageux pour la contribution foncière, laisse une latitude dont il est facile de profiter sans occasionner de surcharge.

Le premier pas à faire pour mettre les communes à portée de frayer à tous leurs besoins paraît être le retablisement du niveau de leur recette avec leur dépense.

Le second article comprend essentiellement l'acquit des dettes, celui de la dépense administrative, la réparation et l'entretien des chemins et des édifices publics, le supplément des fraix du culte, afin de soustraire ses ministres au désagrement de recevoir à titre d'aumône le produit des cotisations volontaires, qui éprouvent des fortes contradictions et dont les paroissiens ne s'acquittent pas avec toute la délicatesse qui conviendrait pour maintenir la dignité du sacerdoce; l'instruction de la jeunesse, en donnant aux écoles de village un caractère d'école primaire, qui puisse les rattachier à celui des écoles secondaires, ouvrir à leurs élèves la carrière des lycées, propager la langue nationale et substituer une éducation plus conforme aux moeurs actuelles que les subtilités scholastiques de l'ancienne école Louvain dont on ressent encore aujourd'hui l'influence.

La recette trouverait les moyens de pourvoir à ces différens genres de besoin.

1. Dans la liquidation de la dette communale, qui est en général trop considérable pour qu'on puisse la rembourser, et sur laquelle il ne paraît possible de faire justice à chaque créancier que par la réunion des arrérages accumulés avec son capital, dont il serait fait masse et dont on lui assurerait pour l'avenir le paiement régulier des intérêts à $2\frac{1}{2}$ ou trois pour cent, qui était le taux commun à l'époque où il a contracté.

2. Dans le défrichement du terrain communal, encouragé par des aliénations à rentes.

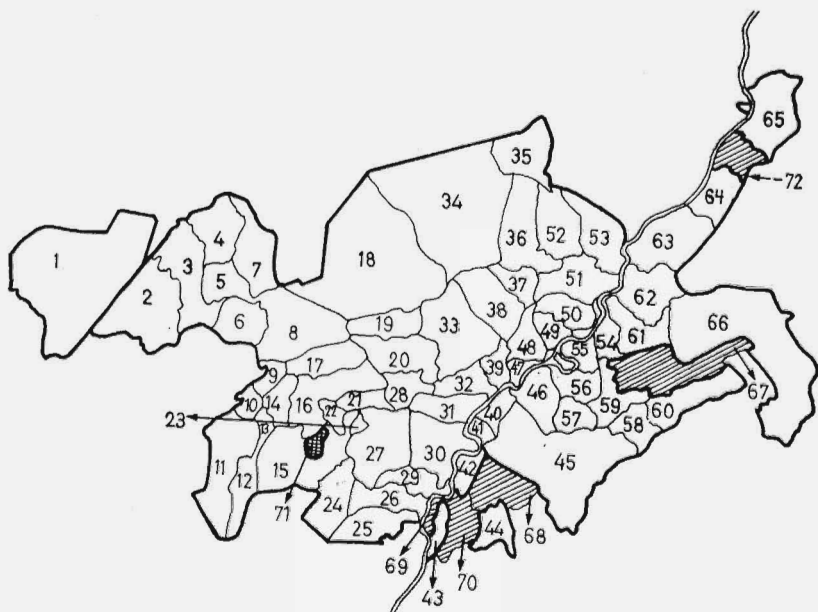
3. Dans le produit des taxes qui sont déjà établies pour la pâture et l'extraction des tourbes et gazons sur la portion du terrain communal, que les besoins de l'agriculture prescrivant de laisser en réserve, et qui ne serait pas d'ailleurs dans le cas d'être mis en culture.

4. En accordant à chaque commune la facultée proposée par l'art. 68

de la loi du 24 Avril 1806,²³ d'imposer jusqu'à concurrence de quatre centimes de sa contribution foncière, qui lui procureraient une partie des ressources qu'elle tirait de son ancien mode de perception.

La réunion de ces moyens et de ceux qu'une sage administration peut suggerer, ferait cesser une grande partie des causes qui contrariaient l'exécution des vues bienfaisantes du gouvernement.

²³ Loi relative au budget de l'Etat pour l'an xiv et 1806. Bulletin des Lois, Série iv, t 4, p. 443-460.

1 Lommel	25 Dilsen	49 Beegden
2 Overpelt	26 Rotem	50 Horn
3 Neerpelt	27 Neeroeteren	51 Haelen
4 Achel	28 Kinrooi	52 Roggel
5 St. Huibrechts Lille	29 Elen	53 Neer
6 Kaulille	30 Maaseik	54 Roermond
7 Hamont	31 Ophoven	55 Herten
8 Bocholt	32 Kessenich	56 Linne
9 Reppel	33 Hunsel	57 Montfort
10 Ellikom	34 Nederweert	58 Posterholt
11 Meeuwen	35 Meijel	59 St. Odilienberg
12 Wijshagen	36 Heijthuisen	60 Vlodrop
13 Wijshagen	37 Baexem	61 Maasniel
14 Gerdingen	38 Grathem	62 Swalmen
15 Gruitrode	39 Thorn	63 Beesel
16 Bree	40 Stevensweert	64 Belfeld
17 Beek	41 Ohé en Laak	65 Venlo
18 Weert	42 Roosteren	66 Nieder Krüchten
19 Stramproij	43 Obbicht	67 Melick en
Herkenbosch (Roerdep.)
20 Molenbeersel	44 Nieuwstadt	68 Susteren id.
21 Tongerlo	45 Echt	69 Grevenbicht id.
22 Opijter	46 Maasbracht	70 Born id.
23 Maaseik	47 Wessem	71 Neerglabbeek (arr. Maastr.)
24 Opoeteren	48 Heel	72 Tegelen (Roerdep.)

No. 1. TABLEAU STATISTIQUE DE L'ARRONDISSEMENT

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance		Population	Arrond. ^t de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
		Administrative	Réligieuse				
Achel	Etats de Liège	Canton d'Achel	Succursale, chef lieu du canton	715	Achel	Ruisseau sans nom qui tombe dans la Dommel	1 moulin à farine
Caulille	id.	id.	id.	520	id.	id.	1 moulin à farine
Hamont	id.	id.	Cure primaire	1,171	id.	Sources de l'Aa (rivière)	1 moulin à farine
Lill St. Hubert	id.	id.	Succursale	530	id.	Ruisseau sans nom	
Luyksgestel	id.	id.	id.	674	id.		1 moulin à farine
Neerpelt	id.	id.	id.	1,221	id.	Dommel (rivière)	1 moulin à farine
Overpelt	id.	id.	id.	1,258	id.	id.	1 moulin à farine
Bockholt	id.	Canton de Brée	id.	1,132	Brée	Beek ou ruisseau	1 moulin à farine 2 à huile 1 à foulon
Beek	id.	id.	Chapelle auxiliaire	610	id.	Schoubeek ou ruisseau	1 Moulin à farine 2 à huile 1 foulon

Observations: il a été laissé en blanc dans les colonnes 13 et 15 les articles des communes qui n'ont

Minière ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- ment de bienfaisance	Population habituelle de l'éta- blissement	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
		1 Bureau central 1 Bureau auxiliaire	individus 15	417.00	1 Eglise 1 fabri- que		1 Maitre d'école
		1 Bureau auxiliaire	5	54.00	1 Eglise 1 fabri- que		id.
		id.	64	230.00	id.	246.00	id.
		id.	10	175.00	id.		id.
		id.	12	200.00	id.	410.00	id.
		id.	40	180.00	id.		id.
		id.	55	318.00	id.		id.
		id.	13	349.45	id.	219.13	id.
		id.	11	327.43	id.	397.85	id.

pas encore totalisé le revenu de leur bureau auxiliaire ou celui de leur fabrique.

Désignation des communes	Ancienne dépendances pour la souveraineté	Nouvelle dépendance administrative	dépendance religieuse	Population	Arrond. ^t de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
Brée	Etats de Liège	Canton de Brée	Cure primaire, Chef lieu du Canton	1375	Brée	plusieurs beek ou ruisseaux	1 moulin à farine
Elicom	id.	id.	Chapelle auxiliaire	170	Meuwen	Aa (beek) ou ruisseau	2 Moulins à farine
Gerdingen	id.	id.	Succursale	350	Brée	beek ou ruisseau	1 Moulin à farine
Gruytrode	id.	id.	id.	693	Meuwen	Source de l'Itter, (ruisseau)	1 Moulin à farine
Meuwen	id.	id.	Succursale	787	Meuwen	Itter (ruisseau)	2 moulins à farine 2 moulins à huile
Opitter	id.	id.	Chapelle auxiliaire	384	id.	id.	1 moulin à farine 1 à huile
Reppel	id.	id.	id.	220	id.	Aa (beek) ou ruisseau	1 moulin à farine 2 à huile 1 à écorces
Tongerloo	id.	id.	Succursale	617	id.	id.	1 moulin à farine, 1 à huile
Wyshagen	id.	id.	Chapelle auxiliaire	229	id.	id.	
Dilsen	id.	Canton de Maeseyk	Succursale	898	Rothem	Meuse	1 Moulin à farine

Minière carrière, ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- ment de bienfaisance	Population habituelle de l'éta- blissement	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
	3 Poteries	1 Bureau Central 1 Bureau auxiliaire	45	672.34	id.	520.64	1 maître d'école
		Bureau auxiliaire	5	72.40	id.		id.
		id.	7	138.58	id.	101.51	id.
tourbière		id.	7		id.	36.51	id.
tourbière		Bureau auxiliaire	5	157.24	1 Eglise 1 fabri- que	117.46	id.
id.		id.	3	79.13	id.		id.
id.		id.	4	44.30	id.		id.
id.		id.	7	511.11	id.		id.
id.		id.	2	10.95	id.		id.
		id.	15	492.00	id.	442.00	id.

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance administrative	dépendance religieuse	Population	Arrond. de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
Echt	Etats généraux de Hollande. Amanie de Montfort	Canton de Maeseyk	Sucursale	2589	Echt	2 beek ou ruisseaux	3 Moulins à farine
Eelen	Etats de Liège	id.	id.	450	Rothem	Meuse	
Ittervoort	Chapitre de Thorn	id.	id.	622	Neeritter	beek ou ruisseau	2 Moulins à farine
Kessenich	Etats d'Empire	id.	id.	757	Kessenich	Meuse	1 moulin à farine
Maeseyk	Etats de Liège	Chef lieu du Canton	Cure primaire	3298	Maeseyk	id.	2 Moulins à farine 1 à huile
Neeritter	Chapitre de St. Lambert de Liège	id.	id.	1016	Neeritter	beek ou ruisseau	1 moulin à farine
Neeroeteren	Etats de Liège et Chapitre de Thorn. tout indivis	id.	id.	917	Rothem	Asch (beek) ou ruisseau	2 Moulins à farine 1 à huile
Nieuwstad	Etats généraux de Hollande. Amanie de Montfort	id.	id.	575	Echt	5 beek ou ruisseaux	1 moulin à farine
Obbicht et Papenhoven	id.	id.	id.	529	id.	Meuse	1 Moulin à farine 1 à papier

Minière, carrière, ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- ment de bienfaisance	Population habituelle de l'éta- blissement	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
		Bureau auxiliaire	41	1296.70	1 Eglise 1 fabri- que		1 Maître d'école
		id.	10	386.00	id.		id.
tourbière		id.	12	266.00	id.	238.00	id.
tourbière		id.	36	318.00	id.		id.
		Bureau central Bureau auxiliaire	169	4210.00	id.	2370.40	id.
tourbière		Bureau auxiliaire	65	1768.50	id.	224.10	id.
		id.	16	504.00	id.		id.
		id.	32	3143.00	id.		id.
		id.	14	148.00	id.		id.

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance		Population	Arrond. ^t de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
		administrative	religieuse				
Ohé et Laak	Etats généraux de la hollande	Canton de Maseyk	Chapelle Auxiliaire	425	Echt	Meuse	1 Moulin à farine
Ophoven	Prince Evêque de Liège. Comte de Horn	id.	Succursale	1328	Kessenich	id.	2 Moulins à farine
Opoeteren	Etat de Liège	id.	id.	550	Rothem	Asch (beek) ou ruisseau	1 Moulin à farine 1 à huile
Posterholt	Etats généraux de hollande. Amanie de Montfort	id.	id.	650	Odilienberg Canton de Ruremonde	1 beek ou ruisseau	1 Moulin à farine
Roosteren	id.	id.	id.	512	Echt	Meuse	
Rothem	Etats de Liège	id.	id.	539	Rothem	Meuse	1 Moulin à farine
Stevensweert ¹	Etats généraux de hollande	id.	id.	740	Echt	id.	
Thorn	Chapitre immédiat. Etat d'Empire	id.	id.	1100	Kessenich	beek ou ruisseau	1 Moulin à farine
Elmpt	Guedre austrichienne	Canton de Neder-cruchten	id.	1224	Neder-Cruchten	La Swalm rivière. 1 beek ou ruisseau	1 Moulin à farine

¹ Stevensweert: Cette commune est située dans un fort, construit sur la rive droite de la Meuse

Minière carrière, ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- ment de bienfaisance	Population habituelle de l'éta- blissement	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
		Bureau auxiliaire	4		1 Eglise 1 fabrique		1 Maître d'école
		id.	16	211.30	id.		id.
		id.	25	273.66	id.		id.
		id.	15	181.15	id.		id.
		id.	7	719.00	id.		id.
		id.	19	452.00	id.		id.
		id.	44	711.70	id.		id.
		id.	44	1014.48	id.		id.
tourbière		id.	45	217.00	id.		id.

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance administrative	dépendance religieuse	Population	Arrond. de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
Neder-Cruchten	Gueldre autrichienne	Chef lieu du Canton	Cure primaire	3366	Neder-Cruchten	La Swalm rivière 1 beek ou ruisseau	2 Moulins à farine 1 à huile
Wegberg	id.	Canton de Neder-cruchten	Succursale dont l'église est sur le Département de la Roer.	1994	Wegberg	beek qui forme les sources de la Swalm	2 Moulins à farine 1 à huile
Beegden	Prince Evêque de Liège. Comte de Horn	Canton de Ruremonde	Succursale	530	Heel	Meuse	1 Moulin à farine
Buggenum	id.	id.	id.	476	Buggenum	id.	1 Moulin à farine
Grathem	Chapitre de Thorn. Prince Evêque de Liège. Comte de Horn	id.	id.	385	Heel	beek ou ruisseau	1 Moulin à farine
Haelen	Prince Evêque de Liège. Comte de Horn	id.	id.	575	Buggenum	Aa beek ou ruisseau	2 Moulins à farine 1 à huile
Heel	Chapitre de St. Lambert de Liège	id.	id.	430	Heel	Meuse	
Herten	Gueldre autrichienne	id.	id.	633	Odilienberg	id.	1 Moulin à farine

Minière carrière ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- ment de bienfaisance	Population habituelle de l'éta- blissement	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
tourbière	Rubanne- rie	Bureau central Bureau auxiliaire	105	320.00	1 Eglise 1 fabri- que		1 maitre d'école
id.	Rubanne- rie et Epinglerie	Bureau auxiliaire			id.		id.
		id.	5	143.16	id.		id.
		id.	6	683.90	id.		id.
		id.	7	188.62	id.		id.
		id.	9	107.92	id.	367.37	id.
		id.	17	372.00	id.		id.
		id.	5	127.00	id.	47.20	id.

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance		Population	Arrond. de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
		administrative	religieuse				
Horn	Prince Evêque de Liège. Chef lieu du Comté.	Canton de Ruremonde	Succursale	693	Buggenum	Meuse	
Hunsel	Etats de Liège	id.	id.	564	Heel	beek ou ruisseau	
Linne	Etats généraux de hollande. (Amanie de Montfort)	id.	id.	613	Maesbracht	Meuse	1 Moulin à farine
Maesbracht	id.	id.	id.	953	Maesbracht	Meuse 1 beek ou ruisseau	
Maesniel	Gueldre autrichienne	id.	id.	1149	Swalmen	Meuse 1 bras de la roer. 2 beek ou ruisseaux	
Montfort	Etats généraux de hollande. Amanie de Montfort	id.	id.	1245	Maesbracht	2 beek ou ruisseaux	
Neer	Prince Evêque de Liège. Comte de Horn	id.	id.	1229	Buggenum	Meuse	1 Moulin à farine. 2 à huile dont un tourné par un cheval

Minière carrière ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- sments de bienfaisance	Population habituelle des éta- blissements	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
		Bureau auxiliaire	10	224.00	1 Eglise 1 fabrique		1 Maitre d'école
		id.	16		id.		id.
		id.	16	149.87	id.		id.
		id.			id.		id.
		id.	17	275.37	id.		id.
		id.	13	281.36	id.		id.
		id.	35	678.53	id.		id.

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance		Population	Arrond. ^t de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
		administrative	religieuse				
Nunhem	Prince Evêque de Liège. Comte de Horn	Canton de Ruremonde	Chapelle auxiliaire	142	Buggenum	Meuse 1 beek ou ruisseau	2 Moulins à farine 1 à huile
Odiliënberg	Etats généraux de Hollande	id.	Succursale	629	Odiliënberg	Roer 2 beek ou ruisseaux	
Pol et Panheel	Etat d'Empire	id.		245	Heel	Meuse	2 Moulins à farine
Ruremonde	Gueldre autrichienne	chef lieu du canton	Cure primaire	4243	Ruremonde	Meuse et Roer	2 Moulins à farine 1 à huile 1 à écorse à débiter le bois de teinture
Swalmen	id.	Canton de Ruremonde	Succursale	1232	Swalmen	Meuse et Swalm	1 Moulin à farine 1 à huile
Vlodrop	Etats généraux de Hollande. (Amanie de Montfort)	id.	id.	708	Odiliënberg	Roer	1 Moulin à farine
Wessem	Gueldre autrichienne	id.	id.	827	Heel	Meuse 1 beek ou ruisseau	

Observations Ruremonde: Les détails sur l'hospice sont insérés dans les renseignements généraux

Minière ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- ment de bienfaisance	Population habituelle de l'éta- blissement	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
		Bureau auxiliaire	3	403.00	1 Eglise 1 fabri- que		1 maitre d'école
		id.	13	142.18	id.		id.
		id.	réuni au bureau auxiliaire de Heel				id.
	Rubanne- rie de velours, et projet de papeterie	Hospice bureau central. bureau auxiliaire	205	3000.00	1 Eglise 1 fabri- que	3288.75	3 maitres d'école. Projet d'école secondaire qui ne se réalise pas faute de fonds
		Bureau auxiliaire	21	607.60	id.		1 Maitre d'école
		id.	22	403.19	id.		id.
		id.	26	860.00	id.		id.

sur la statistique.

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance		Population	Arrond. de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
		administrative	religieuse				
Beesel	Etats généraux de Hollande	Canton de Venloo	Succursale	1050	Swalmen	Meuse 1 beek ou ruisseau	2 Moulins à farine
Belfeldt	id.	id.	id.	322	id.	id.	
Venloo	id.	Chef lieu du canton	Cure primaire	4921	Venloo	Meuse	5 Moulins à farine 2 à farine et à huile
Baexem	Chapitre de Thorn	Canton de Weert	Succursale	467	Heithuysen	1 beek ou ruisseau	1 Moulin à farine
Heithuysen	Prince Evêque de Liège. Comte de Thorn	id.	id.	1154	id.	id.	2 Moulins à farine et à huile tourné par un cheval
Meyel	Gueldre autrichienne	id.	id.	720	id.	Marais	1 Moulin à farine
Nederweert	Gueldre autrichienne	id.	id.	3688	Nederweert	1 beek ou ruisseau	2 Moulins à farine 1 à scier le bois
Roggel	Prince Evêque de Liège. Comte de Horn	id.	id.	1335	Heithuysen	id.	1 Moulin à farine

Venlo: Les détails sur l'hospice sont insérés dans les renseignements généraux sur la statistique. Cette ville est fortifiée; elle a un Etat Major de place.

Il y a aussi un temple et un hospice protestans.

Minière ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- sments de bienfaisance	Population habituelle des éta- blissemens	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
		Bureau auxiliaire	30	135.00	1 Eglise 1 fabri- que		1 Maitre d'école
		id.	20	116.00	id.		id.
	Raffinerie, epinglerie, bonneterie, fabrique de cire à cacheter et plumes	Hospice bureau central, bureau auxiliaire	221	7356.84	id.		id.
		Bureau auxiliaire			id.		id.
		id.	17	235.00	id.		id.
tourbière		id.	20	91.00	id.		id.
tourbière		id.	26	802.00	id.		id.
		id.	16	494.00	id.		id.

Désignation des communes	Ancienne dépendance pour la souveraineté	Nouvelle dépendance		Population	Arrond. [†] de perception	Rivière ou ruisseau	Usines ou moulins
		administrative	religieuse				
Stamproy	Chapitre de Thorn	Canton de Weert	Succursale	1149	Neeritter	1 beek ou ruisseau	3 Moulins à farine dont un à huile
Weert	Gueldre autrichienne	Chef-lieu du canton	Cure primaire	5454	Weert	id. et des fossés	3 Moulins à farine dont 2 sont aussi à huile

Minière carrière ou tourbière	Manufac- tures ou fabriques	Etablis- sments de bienfaisance	Population habituelle des éta- blissemens	Revenus	Eglises et fabriques	Revenus	Instruction publique
		Bureau auxiliaire	27	830.00	1 Eglise 1 fabri- que	240.90	1 Maître d'école
tourbière	Rubanne- rie, bonnete- rie, flanelles	Bureau central bureau auxiliaire	16	149.87	id.		id.

No. 2. PREMIER TABLEAU D'INFORMATIONS RURALES

Dénombrement des animaux et produit du règne animal.

An 13 = 1806

Désignation des espèces	Quantité		Race et quantité	Produits Obtenus		Emploi au consommation	
	an 12	an 13		an 12	an 13	an 12	an 13
Etalons	244		Partie race du pays et partie achetée à l'âge de 18 mois en hollande et sur la rive gauche du Rhin	200		La partie achetée hors du pays y est nourrie jusqu' à ce qu'elle ait atteint la force de l'âge, époque à laquelle elle est vendue et depaissée pour être, comme le surplus employé au labour et autres travaux Ils sont très fort et propres à l'attelage	
Jumens	1,517						
Chevaux	1,517						
Hongres							
Poulins et pouliches	172						
<hr/>							
Mulets Anes Anesses							
Bêtes à cornes	Taureaux	103	Race du Pays, petite, mais bonne	11 à 12000 Veaux		On consomme dans le pays environ 1000 vaches et 9400 veaux	
	Vaches	12,480					
	Veaux	2,410					
	Boeufs	500					
<hr/>							
	Buffles						
Bêtes à laine	Du pays	17,050	de trois sortes, savoir forte race, race médiocre et merinos	8625		2875 Moutons ou agneaux vont à la boucherie	
	Métis	189					
	Merinos	11					

Valeur de l'individu au d'un
poids donné
an 12

OBSERVATIONS

an 13

Ceux de labour	250 f	Les variations par année, sur les 2 ^e , 3 ^e , 5 ^e , 6 ^e , 7 ^e , 8 ^e , 9 ^e , et 10 ^e Colonnes sont en général si peu sensibles, qu'il est difficile de les désigner.
Ceux d'élite de	360	Sur les 244 chevaux entiers désignés comme étalons, dix seulement sont exclusivement employés à ce service.
à	400	
Les poulains d'un an	100	Le surplus travaille comme les autres individus de l'espèce et ne couvre les jumens que par occasion et à la pâture.
Les vieux chevaux sans valeur		

Il y en a si peu dans l'arrondissement, que cet article y est absolument nul.

Les taureaux de	125 f	Les 9/10 des veaux sont tirés et consommés dans le pays. Le surplus s'élève pour remplacer les mères, que l'on mène à la boucherie. Le lait et le beurre est journellement consommée dans le ménage ou vendu au marché.
à	130	
Les vaches et genisses de	110	
à	120	
Veaux	24	
Boeufs Vieux de	60	
à	70	

Le Mouton de deux ans vaut de	15 f	Le tiers du produit des moutons est consommée dans le pays. Le surplus est conduit à Coblenz ou à Paris.
à	16	
D'un an de	16	
à	17	
L'Agneau de	7	
à	8	

Désignation des espèces	Quantité		Race et quantité	Produits	Obtenus	Emploi au consommation	
	an 12	an 13		an 12	an 13	an 12	an 13
Porcs	12,333		Race ordinaire et du pays. Bonne espèce.	30,832		Consommés dans le pays	
Chèvres	70		Race ordinaire et du pays. Bonne espèce.	50		Le lait de la chèvre se consomme dans le pays.	
Lapins domestiques							
Ruches d'abeilles	6,900						
Vers à Soie							
Volailles	Poules	49,332	id.	98664		Consommé dans le pays.	
	Poulets	98,664					
	Pigeons	3,450					
	Canards	1,380					
	Oies	345					
	Oeufs	2,466,600					
Laine	superfine			kilo-gramme		Consommé en grande partie dans le pays pour le besoin du ménage. Le surplus envoyé dans les Départements de l'Ourte et de la Roer.	
	Metisse			77			
	Commune			376	42631		
Soie							
Poil de Lapin.							

Valeur de l'individu d'un poids donné		OBSERVATIONS
an 12	an 13	
La truie et le porc de	50	Cet animal formant une des principales bases de la nourriture, n'est pas assez valeureux et ne suffit pas pour la consommation. Il faut en acheter dans la Westphalie.
à	60	
Les petits de	4	
à	6	
De 9 à	12	

Cet article est sensiblement diminué et n'a pas produit depuis quelques années, parce que le sarrasin, dont la fleur est leur meilleure nourriture, a manqué.

La température ne permet pas d'en élever.

Poule	75 ^c .
Poulets la paire	75 à 90 ^c .
Canards	50 à 100 ^{cs} .
Oies	2.00 à 2 ^f . 50 ^c .
pigeonneaux	40 à 50 ^{es} la paire
Le Cent d'oeufs	2.75
Le myriagramme	35

Point de produit de ce genre dans l'arrondissement.

Il serait difficile de désigner ce genre de produit, qui ne peut se tirer, ainsi que celui du lièvre, que des peaux vendues aux chapeliers et marchands coureurs.

Désignation des espèces	Quantité		Race et quantité	Produits an 12	Obtenus an 13	Emploi au consommation	
	an 12	an 13				an 12	an 13
Cuir				10488			consommés
Viande				26643			dans le pays
Suifs				1311			
Cire				200			id.
Miel							
Beurre							
Fromage				54080			

Valeur de l'individu au d'un poids donné		OBSERVATIONS
an 12	an 13	
38 à 40 le myriagramme		
12 à 13. id. Celle qui est salée.		Le suif n'est pas vendu, il est employé comme graisse pour les alimens et pour la chandelle.
8 à 9		Ces articles manquent depuis plusieurs années par les causes indiqués a l'article ruche.
10 à 12		Beurre: consommé dans le pays Il ne s'en fait pas dans l'arrondissement.

Emploi et produit des Terres

Désignation des espèces	Nombres d'ares employés		Quantité de semen- ce par hectare	Quantité moyenne de produit brut par hectare	Somme du produit pour le département		Emploi ou co- sommation dans le département	
	an 12	an 13			an 12	an 13	an 12	an 13
	hectares		Decalitres	hectolitres	f	f	hecto- litres	
Froment	477		16	10 à 11	28620	26831	3,577	
Seigle	23,712		15	11 à 12	757,496	650,792	170,727	
Avoine	2,389		23 à 24	24 à 25	82,122	64,584	29,862	
Orge	1,488		12 à 13	21 à 22	82,640	75,781	24,492	
Maïs ou bled de turquie								
Sarrasin	2,891		8	22 à 23	26,612	29,062	15,493	
Luzerne Sainfoin Trefle	896		1½ myria- gramme	13 à 14 myriag.	2,953	2,723	2,148	
Prairies arrosée artifi- ciellement naturelles sans arrose- ments	1435				91,392	91,392		
Pommes de terre	2,791		16 hectol.	85 à 90 hectol.	158,992	158,992	251,190 hectol.	
Topinambours Rutapaga ou navets de Suède Turneps								
Navets	936		1½ Myr.	6 voitures				
Carottes	929		2/5 id.	8 id.				

Valeur de la substance
pour un poids donné

OBSERVATIONS

an 12	an 13	
f	f	
16.00	15.00.....	Les 3e et 9e colonnes sont restées en blanc, parce que les variations entre les années 12 et 13 ne sont pas sensibles.
11.00	9.50	
5.50	6.00	
10.00	9.00.....	Ce genre de produit ne se cultive pas dans l'arrondissement.
10.00	9.00.....	Cet article qui se consomme en entier dans l'arrondissement n'a rendu que sa semence en l'an 12 et l'an 13.
7.00	7.50.....	Ces deux articles ne se cultivent pas dans l'arrondissement. Le produit de cet article, déduction faite de ce qui est nécessaire pour la semence est vendu et transporté hors du pays. Il serait difficile de désigner la consommation en nature dans l'arrondissement, et non plus le produit du même genre, parce que la quantité des prairies est vairée à l'infini.
Le Hectare	Le Hectare	
80.00	80	
1.50 le hectol.	1.50..... le hectol.	Le produit de la pomme de terre est entier consommé dans l'arrondissement.
.....	} Ces trois espèces ne sont pas cultivées dans l'arrondissement.
.....	
.....	
.....	} Ces trois autres qui sont en entier consommés pour les besoins du menage ou pour ceux de l'étable, ne fournissent aucun produit numérique.
.....	
.....	

Désignation des espèces	Nombres d'ares employés		Quantité de semence par hectare	Quantité moyenne de produit brut par hectare	Somme du produit pour le département		Emploi ou co- sommation da- le départeme	
	an 12	an 13			an 12	an 13	an 12	an 13
Choux fourrages	780		1½ id.					
Chanvre	50		1¾ hectol.	15 à 16 Myr.	2,200		800 myr.	
Lin	886		2 id.	40 id.	32,790		131,760 id.	
Colsa	70		2/3 id.	70	368		490	
Navette	448		3/4 id.	45 à 50	54,800		22,400	
Oillette								
Arachide								
Garance								
Gande								
Pastel								
Rubarbe								
Houblon	6							
Terres en friche	14,486							
Défrichemens	2,000							
Marais à dessécher								
Dessèchemens								
Jachères	442							
Bois et forêts	2956							

Valeur de la substance
donné

OBSERVATIONS

an 12 an 13

Le myr.

Le myr.

12.00

12.00

4.00

4.00

Ces deux articles sont employés au filage, à la corderie et à faire de la toile, qui se débite dans l'arrondissement, et dont une petite quantité se vend dans les environs.

3.00

3.00

2.40

2.40

Consommés dans l'arrondissement pour la lumière et pour apaisonner les alimens.

Ces six articles ne sont pas cultivé dans l'arrondissement.

Cet article doit être regardé nul par la modicité de sa culture.

Les détails relatifs à ces trois articles sont consignés dans les renseignements généraux de statistique: article, défrichemens et distilleries.

Un tiers de ce genre est employé à la culture spurie, fourrage précieux pour le bétail, qu'il nourrit pendant quelques mois de l'année.

On ne peut pas considérer comme massives les parties de bois qui se trouvent dans l'arrondissement. Ce ne sont que des bouqueteaux d'une très petite consistance. Il y a très peu de futaies. La près que totalité n'est que des taillis assez mal venans. Il serait cependant possible d'améliorer cette partie, et l'on en trouve la preuve dans la quantité assez considérable d'arbres de toute espèce qui sont ou plantés sur des chainties ou épars sur chaque domaine, et qui poussent vigoureusement. Dans l'état actuel ce genre de produit est d'un faible rapport. Il est employé aux constructions des batimens et en très petite quantité au chauffage.

Désignation des espèces	Nombres d'ares employés		Quantité de semen- ce par hectare	Quantité moyenne de produit brut par hectare	Somme du produit pour le département		Emploi ou con- sommation dans le département	
	an 12	an 13			an 12	an 13	an 12	an 13
Chataigniers								
Oliviers								
Muriers								
Plantations d'arbres								
Pépinières								
Vigne.....								
Cedre.....								
Poiré								
Bierre.....								
Eau de vie de grains								
de vin								
Forestiers		60						

Valeur de la substance
donné

OBSERVATIONS

an 12

an 13

.....
Le châtaignier, le murier, ni l'olivier n'y sont pas cultivés.
.....
.....

.....
Ces trois articles ne sont pas cultivés dans l'arrondissement.
.....
.....

.....
Il serait difficile de présenter avec précision des détails précis
d'une article qui ne sont que de consommation dans l'arron-
dissement et qui ont d'ailleurs éprouvés des variations dont
il a été rendu compte dans les renseignemens généraux de
statistique.
.....

.....
Cet article est peu important dans l'arrondissement, ou il
n'est pas fabriqué et ou il se réduit à une faible consommation
de ce qui y est importé.
.....
.....

Désignation des espèces	Nombre d'ares employés an 12 an 13	Quantité de semence par hectare	Quantité moyenne du produit brut par hectare	Somme du produit pour le département	
				an 12	an 13
à manger					
Huile					
à brûler					
Fruits					
Légumes secs					
Charbons de terre					
Charbons de bois					
Bois à brûler					
Bois de construction					

No. 4. Détails sur la culture, le prix d'achat et de loier par hectare, et la durée des baux

Prix d'achat par hectare de	1. ^{re} classe		de 1400	à
	2. ^e		de 700	à
	3. ^e		de 240	à
Prix de baux par hectare	1. ^{re} classe	Seigle	50	Décalitres
		Orge	50	
	2. ^e	Seigle	21	
		Orge	21	
	3. ^e	Seigle	6	
		Sarrasin	6	

Emploi ou consommation dans le département

Valeur de la substance pour un poids donné

OBSERVATIONS

an 12 an 13

an 12 an 13

miriagrammes

25,16

Tout est consommé dans le pays et ne fournit aucun produit numérique.

Cet article doit être considéré comme nul pour la modicité de son produit.

Ne peut être considéré que comme aliment consommé dans chaque ménage.

Pas une seule mine dans l'arrondissement tout ce qui se consomme est importé des départements de l'Ourte et de la Roer.

Ces deux articles ne fournissent aucun détail, parce que leur produit est trop modique.

Il en est de même sur ce dernier article. Chaque propriétaire faisant couper des arbres que sa propriété produit, à mesure qu'il en a besoin, pour construire ou pour réparer.

1500 f 800 300	Labours	Durée des baux 4, 8, 6 ou 12 ans Une charrue à deux chevaux Laboure par journée $\frac{1}{2}$ Hectare
	Dépense	Le loyer de chaque cheval à 2 f. 4 Nourriture à 75 ^{cs} 1.50 5.50
		Journée du Laboureur de 50 à 60 Nourriture 50 1.10 6.60
		Trois labours pour mettre en culture compris le hersage 19.80 Il faut en outre employer tous les 3 ans par hectare 40 voitures d'engrais à 1f 50 c 60.00

No. 5. CONTRIBUTIONS DE L'ARRONDISSEMENT POUR L'AN 1807

I. Contributions directes.

	<i>Foncière</i>	<i>Personel et mobilier</i>	Total
Principal	176.535.00	54.150.00	
10 centimes pour fraix de la guerre	17.653.60		
2 centimes pour fonds de non valeur	3.530.70	1.083.00	
6.20 centimes pour les traitements fixes	10.945.17	3.357.30	
9.80 centimes pour les dépenses variable du département et des arrondissements	17.300.43	5.306.70	
3 centimes pour supplement des fraix de lutte	5.295.95	1.624.50	
Total	231.260.85	65.521.50	296.781.35
 <i>Portes et fenêtres</i>			
Principal	30.771.16		
10 centimes pour fraix de confection et roles dé grevemens et non valeur	3.077.12		33.848.28
 <i>Patentes</i>			
Principal	23.417.95		
5 centimes pour fonds de non valeur	1.171.10		24.589.05
Total des contributions directes de l'arrondissement			355.219.68
 II Contributions indirectes			
<i>Regie du douane et de l'enregistrement</i>			151.520.61
<i>Regie des droits réunis</i>			123.352.20
<i>Administrations des douanes impériales</i>			813.009.39
Total des contributions indirectes			1.087.882.20
Total général des contributions directes et indirectes de l'arrondissement			1.443.101.88

No. 6.

Grains restants des années précédentes	Les récolte de l'an 1806 est				Produit de la récolte de 1806 en				
	Quantité restante	bonne vaise	médiocre	mau- froment	seigle	maïs sarrazin	orge taigne	cha- avoine	Con- Excé- dent
37,194 Froment	400	au des- sous	hectolitres	5,376	246,532	43,008	28,224	49,280	les 3/5 les 2/5
Seigle	67,236	en froment							
Avoine		médiocre							
		en seigle,							
		orge et							
		avoine							
Orge	4678	au dessus							
Sarrazin		en							
Mais		sarrazin							
Chataigner									

Observations:

- Départemens où se transporte l'excédent? Aix-la-Chapelle (Roer) Maestricht (Meuse inf.^{re}) Liège (Ourte).
- Départemens qui concourent à remplir le déficit? Aucun. L'Arondissement recueille toujours plus qu'il ne consomme. Le produit de la récolte courante quoique médiocre, avec ce qui resté des années précédentes, forme un excédent considérable.
- Combien la consommation évaluée par tête? En Seigle 3 hect.
En froment ne peut être évaluée parce que la consommation ne s'en fait que pour les kermesses et les jours de gala; Mais par aperçu et en masse la moitié du produit.
- Proportion du produit entre la sémence et la récolte? Cet article est détaillé pour chaque genre de culture, dans les 4e et 5e colonnes du tableau No. 3. qui est le 2e des informations rurales (emploi et produit des terres).
Fait et arrêté au sous-préfecture à Ruremonde le 8 octobre 1806. Le sous-préfect. A. Liger.

OVERZICHT VAN IN HET
DEUTSCHES ZENTRALARCHIV
IN MERSEBURG (D.D.R.)
BERUSTENDE ARCHIVALIA,
VAN BELANG VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG, WAARUIT MICROFILMS
ZIJN VERVAARDIGD TEN BEHOEVE
VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM

INLEIDING

In 1713 werd bij de vrede van Utrecht het Overkwartier van Gelder verdeeld onder Oostenrijk, Pruisen en de Staten-Generaal. Pruisen kreeg bij die gelegenheid behalve de omgeving van de stad Geldern ook het Ambt Kessel. Dit laatste gebied sloot aan bij het thans Nederlandse deel van het hertogdom Kleve, met name Middelaar, Gennep, Ottersum en Heyen. Het Pruisische bewind over een deel van Noord-Limburg heeft geduurd tot 1796, toen deze gebieden ondergebracht werden in het Departement van de Roer.

De intensieve bemoeienissen van de centrale regering van Pruisen met alle gebieden, die tot het bezit van de koning van Pruisen behoorden, maakten het waarschijnlijk, dat de archieven van de Kriegs- und Domänenkammer in Berlijn vele interessante dokumenten over de Limburgse geschiedenis bevatten. Die indruk wordt bevestigd door een aantal opmerkingen in de uit 1927 stammende inventaris van het Geheimes Staatsarchiv te Berlijn. De betreffende akten waren echter tot nu toe bijzonder moeilijk te raadplegen, omdat grote delen van het Geheimes Staatsarchiv tijdens de tweede wereldoorlog in zoutmijnen in het Harzgebergte waren opgeborgen, waar zij na de oorlog door de Russische bezettingsmacht zijn gevonden. Later werden zij overgedragen aan de regering van de D.D.R., die vanwege ruimtegebrek een deel van deze archivalia in Merseburg onderbracht. Daar bevindt zich thans vrijwel het gehele oude archief van Pruisen voor de hervorming in 1812, waaronder het z.g. Generaldirektorium. De vooroorlogse inventaris vermeldt, dat dokumenten betreffende de huidige Nederlandse gebieden in Noord-Limburg en de Gelderse achterhoek gevonden kunnen worden in de afdeling Geldern en

Kleve van het General-Direktorium. Bij een bezoek, dat ik in augustus 1969 samen met Drs J. L. Saes aan Merseburg bracht, kon echter worden vastgesteld, dat ook in talrijke andere afdelingen van het Generaldirektorium dokumenten betreffende deze streken zijn opgeborgen. Tijdens dat bezoek konden worden geraadpleegd de General Finanz-Kontrolle; het General Kassen-Departement; het General Zoll- und Accisendepartement; de Oranische Erbschaft; de General Forstverwaltung en de z.g. Repositur 34, waarin vrij onsamenhangende stukken zijn ondergebracht, die meestal territoriale geschillen betreffen.

Uit de hierboven genoemde archieffondsen konden acten op microfilm worden overgenomen. De enorme omvang van de fondsen dwong echter tot een scherpe selectie. De selectie werd met enige uitzonderingen zo gemaakt, dat slechts die dokumenten werden gefilmd, die gespecificeerde gegevens bevatten, zodat de rol van de thans Nederlandse gemeenten nauwkeurig kon worden bepaald. Algemene overzichten betreffende geheel Kleve en Pruisisch Gelder werden derhalve niet overgenomen. De enige uitzondering daarop vormen enkele dokumenten, die de bevoegdheden van de in Geldern werkzame bestuurscolleges regelden. Dergelijke dokumenten zijn bijzonder waardevol, omdat men daaraan indikaties kan ontleen over de wijze, waarop het bestuur op nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau werd verricht en derhalve waar men bepaalde retroacta moet zoeken, in Merseburg, in Düsseldorf of in Maastricht.

Hierachter is van het gefotokopieerde materiaal een lijst opgenomen, waarin voor Geldern, het General Zoll- und Accisendepartement en het Limburgse deel van de Holländische Güter een volledige inventaris in verkorte vorm is opgenomen. Van het Clevesche Provinzial Departement en de Oranische Erbschaft zijn de inventarissen in microfilm volledig op ons instituut aanwezig, zodat een samenvatting daarvan op deze plaats overbodig is. Met een sterretje zijn de gekopieerde nummers aangeduid.

DRS J. C. G. M. JANSEN

GENERAL DIREKTORIUM GELDERN

Titel I *Generalia*

1. Verordening voor Regimentskwartiermeesters	1738
2. Verordening over betaling uit de Regimentskas	1744
4. Benoeming van een nieuwe agent te Amsterdam	1750
5. Benoeming van beambten	1764
6. Betaling van Chargen - Jura	1762
8. Raden, in een bepaalde provincie werkzaam,
mogen daar niet geboren zijn	1768

Titel VI *Generalia*

* 1. Instructie voor de Gelderse Commissie	1723/1748
2. Circulaires voor het Gelderse „Landes Administrations-Collegium”	1724/1769
* 3. Acta in Den Haag, Arnhem, Brussel en Roermond over Gelderse aangelegenheden	1726/1766
* 9. Acta generalia wegens de ingestuurde tabellen	1748/1769
25. Acta generalia betreffende door de Cleefse, Meurse, Marckse en Gelderse Administratie genomen maatregelen	1787

Titel VII *Geldrische Commission und deren Bediente*

10. Verzoek van de Geheime Raad Saint-Paul, een onderzoek in te stellen naar de tegen hem uitgebrachte beschuldigingen	1726
11. Benoeming van Von Werner als geheimer Rath	1729
12. Benoeming van Schmalz als geheimer Rath	1731/1733
17. Directie van General-Major von Kröcher en Minister van Staat Von Rochow bij de Gelderse Commissie	1738/1749

- * 22a. Nieuwe Instructie voor de Gelderse Commissie 1748
 29. Benoeming van Hans Christoph van Goldbeck tot directeur van het Geldersche Landesadministrationskollegium 1783/1803

Titel VIII *Landes-Administrations Collegium*

1. Acta betreffende de algemene verpachting der domeininkomsten in Gelder vol I 1765/1768
 2. Bestuur van de landsheerlijke domeinen vol. II 1769
 3. idem vol. III 1769/70
 4. idem vol. IV 1770
 5. idem vol. V 1770/89
 6. Instructies voor de ambtenaren van het Landesadministrationscollegium 1770

Titel IX *Geistliche Bedienungen*

1. Het loon van de predikant te Viersen 1737

Titel XIII *Drosten und Amtsmänner*

1. De drosten in Gelder en hun betaling 1723/1740

Titel XV *Magistratsbediente*

1. Het recht om deel te nemen aan verkiezingen voor de magistraat 1747/1767

Titel XX *Justiz-Collegium*

7. Reglement betreffende de jurisdictie der rechterlijke instanties 1752

Titel XXI *Collegium Medicum*

1. Acta betreffende de oprichting van een Collegium Medicum 1726/1754
 * 3. Acta generalia betreffende Gezondheidszorg 1739/1772
 7. Acta betreffende inrichting van een Collegium Medicum 1765/1768

Titel XXIII *Commerciën-Sachen*

1. Acta generalia betreffende handel en nijverheid 1738/1767

Titel xxiv *Colonisten-Sachen*

3.	Acta betreffende Zwitserse families, die zich in Gelder willen vestigen, om er fabrieken te vestigen	1766/1767
* 5.	Acta betreffende bevolkingstoename in het hertogdom Gelder en vestiging van vreemdelingen	1768/1787
* 9.	Acta betreffende sinds 1763-1777 gevestigde kolonisten en Pruisische staatsburgers	1777/1786

Titel xxv *Concessions-Sachen*

1.	Verbod tot het maken van Genadekruisjes	1700

Titel xxvi *Credit-Sachen*

* 4.	Regeling van de Gelderse staatsschulden	1764/5
* 5.	Overzichten van Gelderse Staatsschulden	1764/69
* 10.	Acta Generalia betreffende de afwikkeling van Gelderse staatsschulden	1764/71

Titel xxviii *Feuer-Sachen*

1.	Acta betreffende wering van Brandgevaar in Gelder	1722/23
* 3.	Schouw van stookplaatsen	1742/63
5.	Brandschade aan molens	1765/68
* 6.	Oprichting van een brandverzekering I	1765/92
	idem II	1787/92
8.	Voorstellen, om de strodaken vuurvast te maken	1769/70
9.	Concessieverleningen aan schoorsteenvegers	1743/71

Titel xxx *Aufhebung der Gemeinheiten*

* 4.	Verkoop en verdeling van overtollige gemene gronden I	1764/68
* 5.	idem II	1768/76
* 6.	idem III	1787/89

Titel xxxi *Getraute, Geborene und Gestorbene*

* 1.	Tabellen van huwelijken, geboorten en overlijden vol I	1731/64
* 2.	idem vol. II	1764/93

Titel xxxia *Grund- und Lagerbücher*

1. *Legger van grondbezit der stad Geldern, zonder jaar.*

Titel xxxiii *Invasionssachen*

5. Weer in bezitneming van Geldern door Pruisen
na de vrede van 1763 1763

Titel xxxiv *Juden-Sachen*

- * 1. Acta betreffende Joodse aangelegenheden 1730/81
* 2. Edict tegen bedelende Joden 1780/81

Titel xxxva *Edicten-Sachen*

- * 5. Invoering van gemeenschappelijke bakovens in
de dorpen 1790

Titel xxxvi *Land-Stände*

- * 1. Vasallen-tabelle Vol I 1723/41
* 2. idem II 1743/54
3. idem III 1763/82
3a. idem IV 1783/94
7. Algemene bepalingen betreffende vazallen en
adellijke goederen 1746/67
13. Kwalificering der Gelderse Adel I 1766/74
idem II 1787/89

Titel xxxviii *Muhlen-Sachen*

- * 5. Bouw van een windmolen in plaats van twee de-
solate watermolens te Broekhuizen 1786/90

Titel xxxix *Maas-stroom*

- * 3. Voorstellen om de Fossa Eugenia bevaarbaar
te maken I 1757/64
* 4. idem II 1764
* 5. idem III 1764/66
6. Opruiming van een waterwerk tussen Blienbeck
en Afferden 1773/77

Titel xl *Militaria*

7. Algemene verordeningen over de werving van
soldaten 1734/67

21.	Inrichting van kazernes	1789/90
22.	Voorstel tot recrutering van Weselse regimenten	1788/90
	I	
23.	idem II	1790/1802
23a.	idem III	1803/06
28.	Oprichting van invaliden-compagnie	1792
32.	Belegering van Geldern	1703
33.	Blokkade van Geldern	1706/09
Titel XLII <i>Neuanbauende</i>		
*	2. Ontginning van heidegronden	1725/1741
*	4. Landbouw op woeste stukken ten plattelande	1749/67
	5. Ontginning van stuifzandgebieden	1766/68
Titel XLIII <i>Pretentionen der Generalstaaten</i>		
1.	Pretenties van de Staten-Generaal in Geldern I	1717/24
2.	idem II	1725/52
3.	idem III	1753/64
5.	idem (specialia)	1737/38
Titel XLIV <i>Schuldensachen</i>		
1.	Schulden van de Maarschalk de Bieberstein I	1720/28
2.	idem II	1728/34
3.	idem III	1734/39
4.	idem (specialia)	1732
Titel XLIX <i>Wegebesserungssachen</i>		
*	3. Wegen-reglement	1764
	4. Invoering van een enger wagenspoor	1765/68
	4a. Onderhoud van hoofdwegen en landstraten	1764/87
Titel LIV <i>Credit-Sachen</i>		
1.	Schulden der Gelderse steden	1723/66
Titel LVII <i>Jahrmärkte</i>		
1.	Invoering van 2 vrije jaarmarkten in Stralen	1730
2.	Vee- en korenmarkt te Kevelaar	1730
Titel LIX <i>Innungssachen</i>		
2.	„Professionisten” in de steden mogen geen landbouw bedrijven	1765

- * 4. Voorstellen tot opheffing van gilden, broeder-
schappen en schutterijen 1780
- 5. Invaliden mogen zich vrij als kapper vestigen 1781

Titel LXI *Polizei-Sachen*

- * 1. Introductie van Berlijnse maten 1724/25

Titel LXII *Retablissementssachen*

- 1. Wederopbouw van Geldern na het springen van
een kruittoren I 1735/36
- 2. idem II 1736/37
- 3. idem III 1737/55
- 4. Bebouwing van woeste gronden in Gelder 1722/75

Titel LXIII *Geldern*

Titel LXIV *Cammerei-Sachen, Geldern*

- 1. Invoering der accijnzen in Gelderse steden 1723/32

Titel LXVII *Strahlen*

Titel LXVIII *Wachtendonck*

Titel LXXIVA *Dienstwesen*

- * 1. Herendiensten in het hertogdom Gelder 1748/54

Titel LXXVII *Mublensachen*

- 2. Vestiging van een olie- en rosmolen te Rayen 1729/34
- 6. Het gemaal te Swolgen en Broekhuizen 1739/41
- 11. Verlegging van de Kevelaarse molenrechten naar
Schraveln 1738/87

Titel LXXVIIA *Remissions-Sachen*

- 13. Afschaffing van allerlei schadelijke misbruiken en
bepalingen ten aanzien van de remissen 1768/87

Titel LXXVIII *Vorspann-Sachen*

- 1. Verordeningen over het „Vorspannwesen” 1723/48

Titel LXXIX *Amt Broekhuizen*

- * 1. Verkoop van de heerlijkheid Broekhuizen door
von Armstedt 1744/51

Titel LXXX *Amt Crieckenbeck*

Titel LXXXI *Amt Geldern*

Titel LXXXIIa *Mörsische Pfandschafft*

Titel LXXXII *Eigenbehörige des Amts Geldern*

Titel LXXXIII *Amt Kessel*

1. Schuld van 5 malden rogge jaarlijks door de
rechtsdrager te Broekhuizen aan het ambt Kessel
te voldoen 1725
- * 2. Novale tienden te Maasbree
- * 5. Meting en verdeling der tiendbare landerijen te
Helden 1734/5
6. Acta betreffende allerlei oude tienden 1739/53
8. Het klooster St. Elisabeth te Horn en de novale
tienden te Maasbree 1745/46
9. Belening van de helft van Baarlo 1746/64
- * 11. Voorstel tot lossing der heerlijkheid Baarlo 1749/53
- * 12. Het vroegere veer te Blerick 1751/64
15. De heerlijkheid Helden draagt het tekort op de
rekening der domeinen 1755
16. Verpachting van enige kleine tienden aan de
pastoor van Wanssum 1784/85

Titel LXXXIV *Geistliche Sachen*

1. Processie te Kevelaar 1735
2. Woning voor de evangelische predikant te Gel-
dern 1741/42
3. Sabbathviering 1752/54
4. Subsidie voor de predikant te Geldern 1746
8. Verbod tot aanvaarding van erfenissen door
kloosterlingen 1770
9. Kloosters mogen alleen personen boven 25 jaar
opnemen 1777

10. Jezuïten-goederen	1774/76
11. Opheffing van het Munsterstift te Roermond I	1783/86
12a. Verkoop van de stifts-goederen II	1786/97
13. Inkomsten en goederen van opgeheven kloosters	1783/84
14. Verkoop van kloostergoederen	1782/85
15. Verbod in Geldern buitenlandse priesters toe te laten	1788/92
17. Bezittingen van Franse geestelijken in Geldern	1797/98

Titel LXXXV *Kirchen und Schulsachen*

1. Theologische studies van Rooms-Katholieken	1770/84
---	---------

Titel LXXXVI *Justiz-Sachen*

2. Verordeningen betreffende procesvoering	1749/70
8a. Orde van processen tussen grondheren en onderdanen	1779/80
12a. „Cammer-Justizwesen” in Geldern	1782
14. Gedrukte bepalingen omtrent procesvoering in Gelder	1786
15. Toestand en verbetering der gevangnissen	1787/94

Titel LXXXVII *Jurisdictions-Streitigkeit*

1. Aanpassing van de reglementen van 1721 en 1749 over justitiecolleges	1720/69
2. Conflict tussen de Gelderse Commissie en de justitie ter plaatse over jurisdictie	1728/86
6. Acta betreffende inbreuk op de reglementen door de Justitie	1767/79
10. Het jus compascuum op de Gelderse heide	1773

Titel LXXXIX *Lebenssachen*

1. Verlening van consenten en octrooien voor lenen	1732/72
2. Opheffing van de „Lehns-Nexus” in Geldern	1766/82
3. Varia	1751
4. Copie van een toestemming in leenrechten te Broekhuizenvorst	1785

Titel xc *Postsachen*

* 1. Verpachting der Berlijnse post	1765
-------------------------------------	------

Titel xca *Salz-Sachen*

- * 1. Verzoek om jaarlijks voor 5000 Rthl. buitenlands zout te mogen kopen 1775/76

Titel xci *Domänensachen*

1. Inrichting van een rekenkamer 1717
 2. Reglement over erfgoederen 1716/65
 4. Turfsteken in domeinen en cijnsplichtige weiden 1734/93
 7. Meting van domeinen en tiendgoederen 1765
 * 8. Graan-affaires in de domeinen 1764/65
 * 13. Acta betreffende Gelderse Domeinen en hun regeling 1704/14

Titel xcia *Domänen Schulden*

1. Aflossing vol I 1719/23
 2. idem vol II 1723/24
 3. idem vol III 1724/27
 4. idem vol IV 1730/44
 5. Nauwkeurig overzicht van de tijdens de laatste oorlog aangegane schulden 1764/65
 6. Schulddeleging door Frederik Willem I 16e-18e eeuw
 7. De kanselarij-president te Venlo en Afferden en de domeinen 16e-18e eeuw

Titel xcii *Domänen Reluities*

1. Aflossing van Gelderse domeinenschulden
 Vol I 1721/26
 2. idem Vol II 1726/51
 2a. idem Vol III 1781/91
 3. Afkoop van de verpanding der jurisdictie in het Amt Geldern door de Markies van Hoensbroek 1726/55
 4. Verpande Jurisdicties en domeinen in het Gelderse 1765/69

Titel xciii *Domänen Acquisitionen*

1. Acten betreffende Erkelenz 1728
 2. Acten betreffende Petersheim en Stein 1730
 3. Aankoop van Lottum (voorstel) 1731/55
 4. Aankoop van Daelenbroek (voorstel) 1736/49
 5. Aankoop van Meyel (voorstel) 1737

Titel xciv <i>Domänen - Erb - Verpachtungen</i>	
1. Erfpacht van de koninklijke molens e.d.	1764/87
Titel xcix <i>Cassen-Sachen</i>	
4. Generalia over „Cassen-sachen”	1739/87
Titel cvi <i>Land - rentei - Etats</i>	
* 1. Financieel overzicht van de Gelderse en Meurse domeinen	1723/24
* 11. idem	1733/34
* 21. idem	1743/44
* 31. idem	1769/70
Titel cviii <i>Subsidien und Contributions Sachen</i>	
6. Meting van Sevelen	1726/27
* 13. Reglement op het hoofgeld	1740/88
Titel cx <i>Subsidien Kassen-Etats</i>	
* 1. Berichten van de Gelderse landdagen	1713/18
* 2. Subsidies der „Cassen Etats”	1713/28
* 3. Bijeenroeping der Standen	1723
* 4. idem	1723/25
* 5. Handelingen der landdag	1730/37
* 6. idem	1738/46
* 7. idem	1746/56
* 8. idem	1757/65
* 9. idem	1766/67
* 10. idem	1768/75
* 11. idem	1774/85
* 13. idem	1786/94
14. Overzicht van subsidies en domeininkomsten	1785/86
15. Benoeming van een president der domeinen	1787/96
16. Begroting der subsidies	1786/87
* 17. idem	1787/1793
* 18. idem	1753/4; 64/5; 73/4; 83/4; 84/5
Titel cxiv <i>Beschreibung des Herzogtums</i>	
* 2. Historische und Geographische Beschreibung von Geldern	1737

3.	Manuscript over de toestand in de Oostenrijkse Nederlanden	1780
7.	Acta betreffende het gedrukt provisionele reglement de anno	1718
8.	Het maken van een topografische beschrijving	1793/94
Titel cxxiv <i>Maas-Zoll und Licent-Sachen</i>		
1.	Opheffing van de middelaarse tol	1718/19
9.	Tolvrijheidsprivilege van Wageningen uit 1416	1737
12.	Schuld van 80.000 Reichsthaler	1737/40
Titel cxxvii <i>Grenzen</i>		
2.	Acta betreffende de grenzen tussen Pruissisch Gelder en de Staten-Generaal I	1730/64
3.	idem II	1765/78
* 4.	Strijd over de grens tussen de Pruisen in Helden en de Luikenaren bij Neer	1723/66
5.	Grensconflicten tussen Sevelen en Hoerstgen	1725/90
6.	Grensconflicten tussen Süchteln en Lobberich	1733/67
7.	Grensconflicten tussen Middelaar en Mook	1735/36
9.	Grensconflicten tussen Krieckenbeck en Wankum	1738/66
15.	Grensconflicten tussen Lobberich en Süchteln	1789
16.	Grensconflicten tussen Antoniusberg en Kempen	1743/66
Titel cxxviii <i>Bürger Tabellen</i>		
2.	Kooplieden, kunstenaars en handwerkers in de Gelderse steden	1749/68

GENERAL-DIRECTORIUM.
GENERAL FINANZ KONTROLLE. REPOSITUR 5

Titel LVIII *Sachen die nicht zum Ressort der Finanzkontrolle gehören*

- * 1. Algemene tabel van het aantal personen in de
Pruissische landen 1764/83

GENERAL-DIRECTORIUM.
GENERAL-KASSEN-DEPARTEMENT. REPOSITUR 4

Titel 83 *Orangischen Successions Casse*

- * 1. Rekeningen 1707
* 2. idem
* 3. idem
* 4. idem
* 5. idem
* 6. idem
* 7. idem
* 8. idem
* 9. idem
* 10. idem
* 11. idem
* 12. idem
* 13. idem
* 14. idem -1769

REPOSITUR 64
ORANISCHE ERBSCHAFT 1

- * Inventaris.
* ongenummerd. Geldern-Generalia 1742/51.

GENERAL-DIRECTORIUM
GENERAL ACCISE
UND ZOLLDEPARTEMENT,
B XII PROVINZ CLEVE, MARK,
MOERS UND GELDERN

Titel II. *Generalia*

1. Acta betreffende het Cleve-Markse Licent- en tolwezen	1687/1711
2. De Tollen en Licent-kantoren te Lobith, Emmerich, Rees, Wesel, Orsoy und Ruhrort	
3. Introductie van de accijnsen te Cleve	1713/15
4. Accijns-verordening van de stad Cleve 13 Februari 1714	
5. Introductie der accijnsen in Wesel	1714/32
6. Nota collegii cum decisio Regis	1716
7. Invoering der accijnsen in Mark	1716
8. Rijntollen	1699/1720
9. Revisie van de Rijntollen	1720
10. Tolovereenkomst tussen Pruissen, Keulen en de Pfalz	1737
11. Kapitaal staande op de Lobithse tol sinds 1574	1741
12. Zoutaccijnsen in Cleve en Mark	1750/65
* 13. Plan om accijnsen te gaan heffen op granen, levensmiddelen en koopmansgoederen	
14. Begroting en uitkomsten der accijnsheffing van 1 juni tot 31 december 1763	1763
15. Berichten van de „Clevische Cammer” over de ontwikkeling van tollén en licenten op de Rijn gedurende de laatste 20 jaar	1754/56
16. Rijntol 1764/65 (organisatie)	1764/65
17. Verhoging en verlaging van tarieven	1764/67
18. De in verval geraakte accijnsheffing	1765/1766

19.	Acta over verbetering van het „Cammerral- und Finanzwesen” in Cleve	1777/1778
20.	Inrichting van de accijnsheffingen in de Mark	1777
* 21.	Acta betreffende verbetering van de organisatie der accijnsen in de steden van het hertogdom Cleve	1777
22.	Ruzie met Keulen	1786/1796
* 23.	Handboek van het tol- en licentwezen in Cleve, Meurs en Gelder	eind 18e eeuw
24.	Verbetering van de accijnsheffing	1791
25.	Acta betreffende de vaart op de Rijn	1801
26.	Acta betreffende de opheffing der Rijntollen 2 delen	1803/1804
27.	Tolaangelegenheden links van de Rijn 4 delen (II-V)	1794-1801
28.	Tolheffing op de Rijn, Rijnscheepvaart en Tolinkomsten op de Rijn 6 delen (III-VIII)	1792-1805

Titel III. *Accise-Fixation und Wiederaufhebung*

* 1.	„Accisen-Fixa” in Cleve-Mark I	1732/1734
	Begroting van de opbrengst der „accisen-fixa” in Cleve, Mark en Moers van geestelijken, schoolmeesters en kerkelijke bedienaren 4 Bde 1747-1765	1747/1765
2.	Opheffing van accijns-afkoop tegen vaste bedragen in Cleve en Mark 2 delen	1777/1785
3.	Idem in de steden van het graafschap Mark I-II	1777/1781

Titel IV *Accise-Freiheiten*

1. Acta betreffende accijnsvrijdom voor geestelijken en onderwijzers in Moers Crefeld
2. idem Mark 4 delen
3. idem Cleve I 1768-1787
II 1788-1798
4. Acta betreffende vrijdom van mijnarbeiders in de Mark van bijdragen in de „Accise-Fixations und Tabacksfabricationsgeldern”
5. Acta betreffende de geestelijken en onderwijzers, wier accijnsvrijheid niet mag worden aangetast

Titel v *Bauten und Reparaturen*

1. Bouw in Wesel	1768/1805
2. idem Emmerich	1773/1801
3. idem Duisburg	1774/1801

Titel vi *Cassen- und Rechnungssachen*

1. Tol en licentrekeningen van Cleve-Mark	1679/1711
2. Revisie van tol- en licentrekeningen	1679/1716
3. Bewijsstukken voor inkomsten en uitgaven	1714/1718
* 4. Recapitulatie van alle in de Cleefse steden geïnde accijnsen	1717/1718
5. Zaken betreffende Cleefse accijnsrekeningen	1723/1742
* 6. Extracten uit Cleefse accijnsrekeningen	1723/1748
7. Zes-jaarlijkse gemiddelden van kleine accijns-
uitgaven in Cleve-Mark voor corps de garde en
dergelijke	1739/1740
8. Revisie der Rekeningen	1740/43
9. Overdracht van accijns-, tol-, licent en sluisin-
komsten in Cleve en Mark	1764/67
10. Overzicht van de goederen, die aangegeven zijn
voor tol en accijns
(Noordelijk deel van de Mark)	1781/1787
11. idem over de jaren 1781-1786
(Zuidelijk deel van de Mark)	1781/87

Titel vii *Etats-Sachen*

1. Salarissen van accijnsheffers en buitengewone
begrotingen in Cleve en Mark	1737/1739
* 2. Cleve, Markse en Moerse accijnsbegrotingen	1740
* 3. Begrotingen der „Acciseämter” in het hertogdom
Kleve 3 delen	1740/54
* 4. De 6-jarige „Fraktionstabellen” van inkomsten
en uitgaven der accijnsen in de steden van Cleve,
Mark en Moers	1733/38
* 5. Overzicht van de inkomsten en uitgaven van de
„Accise-Ämter” in Cleve, de Mark en Moers	1764/65
* 6. Acta betreffende het voorgaande	
* 7. Acta betreffende de „Accise-Ämter” begrotingen
van het hertogdom Cleve en het graafschap Mark	1766/67

- * 8. Belasting-begrotingen der steden in Cleve 1767
- 9. Staten der accijnsvergoedingen voor geestelijken, onderwijzers en kloosters in Cleve 2 delen 1777/93

Titel VIII *Handelssachen*

- 1. Verbod tot invoer van buitenlands aardewerk 1800/01
- 2. Handel van Embden 1803/04

Titel IX *Officianten-Sachen*

- 1. Tolgaarders en licentiners in Cleve, Moers en Geldern 1777
- 2. Vrijdom van inkwartiering voor tolgaarders 1787/1801
- 3. Instructies voor tol- en licentbeambten in de provincies Cleve, Meurs en Geldern 1787/91

Titel X *Politische Sachen*

- 1. Afstand van Cleve aan Frankrijk 1806

Titel XI *Rheinschiaffbrt*

- 1. Moeilijkheden tussen Cleve en Keulen 1773/77
- 2. Weselse beurtschippers bij Lobith 1805

Titel XII *Tarif-Sachen*

- * 1. Tarieven der accijnsen in Cleve en Mark * I 1723/27
 - * II 1727/29
 - III 1730/32
 - IV 1732/33
- * 2. Acta betreffende het Cleefse accijnstarief 1748
- * 3. Revisie en gelijkschakeling van de tarieven van de accijnsen in Cleve en Mark
 - * I 1748/50
 - * II 1754/55
 - * III 1755/65
 - * IV 1765/66
- 4. Tarieven in Moers en Crefeld
- 5. Tarieven in Mark (exclusief Soest)
- 6. Tarief in Soest
- 7. Tarief in de steden van de Mark

GENERAL DIRECTORIUM HOLLÄNDISCHE GÜTER

Titel xiv *Amt Montfort*

	1. Poging om de onderbanken Odiliënberg en Linne te verenigen	1723
	2. Ontginning van het turfgebied de Boortmoer onder Montfort en het Reygersbroek	1724/1767
	4. Bemoeienissen van het Roermondse Seminarie en het Kapittel aldaar met de jurisdictie in Montfort	1733
*	5. Acta betreffende de schatting in Montfort	1738/1767
	6. Betaling van beambten en rechters in Montfort	1740
	7. Betaling der Jura bij de verheffing van Montfort	1740
	8. Acta betreffende de hoofdvaart uit het stift Thorn naar het hoedgerecht te Echt, waarover in het Barrière-Tractaat art. xviii anders bepaald is	1743
	9. Poging van de Gelderse Commissie om voor de Montfortse domeinen een Franse Sauve-Garde te krijgen	1744
*	10. Toestemming aan drost Rijks om een stuk woeste grond, groot 2½ morgen, de Kalderhoeve of Kaele Reuf genaamd, te ontginnen	1746
	19. Acta betreffende de te Echt in het Ambt Montfort gelegen Raevenhof en zijn erfpacht	1729/1750
	20. Acta betreffende het met Johan Schoolmeester gesloten erfpachtscontract vanwege een stuk land te Roosteren	1737/1764
	21. Acten betreffende Franse sauve-gardes voor Montfort	1746

Titel xv *Differenzen mit Holland*

1. Acten betreffende de geschillen met Holland over Montfortse aangelegenheden met den Staten-

	Generaal vol I	1722/1734
	2. idem vol II	1736/1756
	3. idem vol III	1757/1768
	5. Acta wegens een vonnis van het hof te Venlo tegen de Montfortse landschrijver van Damm	1728
*	7. Protest tegen het hof te Venlo, dat aan de inwoners van Vlodrop heeft toegestaan 600 morgen uit de gemeint te verkopen	1731
*	8. Protest tegen het hof te Venlo, dat de gemeentenen te Maasbracht een broek, genaamd het „Smaele Meer” in eigendom heeft gegeven, hoewel het domeingoed is	1731/1732
	9. Schade, toegebracht aan de Stevenweertse visserij	1742

Titel XVI *Montfortse Domeinhoeven*

	1. Stukken betreffende de afgebrande Sapshof en daarom aan de pachter verleende Remissen	1725/1734
	2. Stukken over twee weiden in Beesel, die ter verbetering van het domein „In gen Sand” aangekocht zijn	1725/1729
	3. Acten betreffende de Veestapel bij de Montfortse domeinhoeven	1733
	4. Aankoop van de hoeve de „Waard” en vereniging daarvan met de Lillaerts-goederen	1733/1734
	5. Acten over de hoeven Vrijmersum, Steenhuis en Dasselraai	1723/1767

Titel XVII *Mühlensachen in Montfort*

	1. Acta over de Halbecher molen	1724
	2. De ingezetenen te Echt protesteren bij de Staten-Generaal tegen de molenaar te Echt, omdat er een Koren- en Molenwaag is ingericht	1740/1741
	3. De molenaar in Wolfshaag (Jülich) heeft de recognitie ad 20 gld. voor het gemaal in de kerspelen Vlodrop, Posterholt en Odiliënberg geweigerd	1735/1764
	4. Verzoek van Overste de Colignon om in Beesel een molen te mogen bouwen	1760
	5. Verpachting van de molen te Echt	1763/1764
*	6. Het hof te Venlo heeft tot schade van de Koning	

- toestemming gegeven om in het Montfortse een molen te bouwen 1729/1730
- * 7. Acta in verband met het aan enige ingezetenen van Beesel gegeven privilege om een oliemolen te bouwen 1730/1731

Titel XVIII *Zehnte und Cinsen in Montfort*

1. Acten wegens de jaarlijkse rente van het klooster Mariënsande uit de grote Venrayse tiende 1724
- * 2. Het terugvinden van een stuk van 30 morgen, dat tot de Vlodropse tienden behoorde, maar lange tijd verloren was 1744
- * 4. De Raap- en Spurriezadtienden te Venray 1747/1765
- * 6. Tiendvrije landerijen te Venray en hun opheffing 1752
7. Pretensies van de graaf van Dalenbroek op Schrievershof
9. Stukken betreffende een erfpacht van 5 malder tarwe, 5 malder gerst en 80 gulden 2½ stuiver, die de magistraat te Roermond uit de Kiggenverden en de Waag te Linne aan de Montfortse domeinen moet betalen 1723-1727
10. Meting van de tiend-landerijen te Venray in ruil voor tiendgoederen 1727

Titel XIX *Zollsachen*

3. Stukken betreffende de tol te Stevensweert 1740-1769

Titel XX *Verkoop van Montfort*

1. Verkoop van de in het Hollandse deel van het Overkwartier gelegen Montfortse goederen
- Vol I 1767/1768
- Vol II 1769 jan-mei
- Vol III 1769 mei-dec.

GENERAL-DIRECTORIUM CLEVESCHEN PROVINZIAL DEPARTEMENT

* *Inventar*

Titel CXXXVI *Tabellen-Sachen*

Sect. I *Generalia*

Titel CXXXVI *Tabellen Sachen* Sect. II - Städten

- * 1. Historische tabellen over de toestand der Kleefse steden over 1793, 1800 en 1801 1794/1805

Titel CXXXVI Sect. III *Tabellen vom platten Lande*

- * 1. Historische tabellen over 1791, 1792 en 1793, Bd. 1 1792/1997
idem 1800, Bd. 2 1801/1805

Titel CLXI *Juden-Sachen*

- * 1. De handel der Joden in oude kleren 1723
2. Bijdragen der Joden in de z.g. „Schutz-Rekruten“ en Kalendar-Geldern I 1728/1733
II 1734/1735
* 3. Aanteekeningen over het algemeen Jodenprivilege, voornamelijk vanwege het slachten 1730/1750
4. Acta betreffende het „General-Judenprivilegium“ 1730/1803
* 5. Tabel der werkelijk in Kleve en Marck wonende Joden 1731/1732
6. Order om de Joden, die zich op het platteland bevinden, terstond te verwijderen 1751/1755
* 7. Tabellen der „Schutz-Juden“ * Bd. 1 1748/1750
* „ 2 1750/1755
* „ 3 1755/1766
* „ 4 1770/1777
* „ 5 1778/1787
* „ 6 1788/1793
„ 7 1794/1800

LITERATUUROVERZICHT

GESCHIEDENIS VAN DE ARBEIDERSORGANISATIES IN LIMBURG

INLEIDING

De sociale organisaties in en buiten ons gewest verkeren in een periode van sterke evolutie, waarbij in bepaalde gevallen sprake is van naamsverandering, fusie en opheffing.

Dit maakt het voor de toekomstige historische onderzoeker niet gemakkelijk zijn weg te vinden temidden van de veelheid van Limburgse sociale organisaties, die door hun vaak uiterst belangrijk werk op diverse terreinen van de samenleving ongetwijfeld de volle aandacht van een historisch onderzoek verdienen.

Om zulk een onderzoekingswerk te vergemakkelijken is in de volgende bladzijden getracht een overzicht samen te stellen van de publicaties, welke betrekking hebben op de geschiedenis van deze organisaties. Gezien het grote aantal van zulke geschriften beperkt dit overzicht zich thans tot de Limburgse arbeidersorganisaties, in het vertrouwen dat de sociale organisaties van de overige bevolkingsgroepen een volgende keer aan de beurt zullen komen.

De aandacht gaat in dit overzicht niet op de eerste plaats uit naar de meer algemeen bekende geschriften, maar veel meer naar het niet te verwaarlozen „kleingood” van publicaties in brochurevorm, die zo gemakkelijk over het hoofd worden gezien. Wij denken hierbij met name aan de vele kleine geschriften, welke bij gelegenheid van een jubileum werden samengesteld als historisch overzicht van een plaatselijke vereniging.

De kwaliteit van deze publicaties is verschillend. In sommige gevallen bestaan zij alleen uit een bijdrage van de burgemeester, de pastoor en van andere prominenten ter plaatse in de vorm van een gelukwens aan het adres van de jubilerende vereniging, waarin de waardering voor en de invloed van de vereniging in de plaatselijke samenleving tot uiting komt, vaak gevolgd door een lijst van de bestuursleden in de loop der jaren, al dan niet van foto's voorzien. Vele advertenties van

de ondernemingen ter plaatse vullen dan de overige bladzijden, uit de opbrengst waarvan de uitgave bekostigd werd.

Meestal echter wordt in deze gelegenheids geschriften ook een – nu eens minder dan een meer geslaagde – poging gewaagd om een historisch overzicht te geven van het wel en wee der vereniging in de loop der jaren. Niet zelden treft men daarin waardevolle gegevens aan omtrent de sociaal-economische ontwikkeling ter plaatse en omtrent de problemen, die daarmee samenhangen. Hoe onvolledig ook richten zij dikwijls de aandacht op bepaalde gebeurtenissen en details, die voor historisch onderzoek van betekenis zijn. Een vaak terugkerend thema vormt de aanvankelijke huiver, die plaatselijke autoriteiten en werkgevers toonden tijdens de beginperiode der betrokken verenigingen, met name ten aanzien van het ook in de praktijk erkennen van het theoretisch aanvaarde verenigingsrecht van de arbeidersbevolking. Dezelfde huiver viel waar te nemen bij de intrede van kandidaten van de arbeidersorganisaties in openbare lichamen als gemeenteraad, kerkbestuur, provinciale staten enz. Een sprekend voorbeeld hiervan was de gang van zaken rond de verkiezing in 1916¹ van het – in Nederland – eerste lid van de provinciale staten uit arbeiderskringen.

Er ging meestal veel strijd aan vooraf, vergezeld van en ontstaan door wantrouwen tegen de nieuwe groeiende sociale groeperingen, hetgeen mede samenhang met het slechts geleidelijk afnemend overwicht van vertegenwoordigers van de burgerlijke en agrarische sector.

Dat de bijdrage der arbeiders in de besturen van diverse voor alle bevolkingsgroepen bestemde instituties geleidelijk steeds meer als waardevol werd ervaren, was in het bijzonder te danken aan de intense activiteit der arbeidersorganisaties om hun leden en vooral hun kader een goede vorming en ontwikkeling te geven.

Deze geschriften bevatten vervolgens niet zelden een concretisering van de algemene geschiedenis der arbeidersorganisaties in Limburg als geheel en geven soms ook belangrijke aanduidingen voor de plaatselijke ontwikkeling op diverse terreinen.

Tenslotte moet worden opgemerkt, dat in deze geschriften veelvuldig sprake is van de werkzaamheden van dochterinstellingen van de Limburgse arbeidersorganisaties als: coöperatie, ziekteverzekering, jeugdbeweging enz., alsmede de activiteit van de plaatselijke afdelingen van vakorganisaties.

¹ cfr. P. Remigius Dieteren o.f.m., De Hertog van Limburg, Jos. Maenen veertig jaar lid van Gedeputeerde Staten van Limburg, in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. VIII, Maastricht 1963, blz. 79-98.

Deze feiten mogen aannemelijk maken, dat voor de geschiedschrijving van de Limburgse arbeidersorganisaties dit „kleinged” niet verwaarloosd mag worden.

In de hieronder volgende opsomming – in alfabetische volgorde van de betreffende gemeente – zijn de publicaties op dit terrein opgenomen, welke in de bibliotheek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg worden bewaard. Deze lijst heeft niet de pretentie van volledigheid. Aanvullingen zullen dankbaar worden aanvaard.

Voorzover bij de publicaties annotaties zijn gemaakt, hebben deze de bedoeling attent te maken op de in het betreffende geschrift voorkomende gegevens, welke ofwel voor de plaats zelf de aandacht verdienen dan wel van algemene betekenis zijn.

Uitvoeriger notities bedoelen slechts – vooral betreffende de periode vóór 1910 (het jaar van de oprichting van de Limburgse R.K. Werkliedenbond) – een voorlopig inzicht te geven in de structuur van de plaatselijke organisatie en van haar ingroei in nationale verbanden. De lezer moet dan ook deze annotaties niet beschouwen als een korte samenvatting van de geschiedenis der arbeidersorganisaties. Zij hebben enkel de bedoeling de onderzoeker behulpzaam te zijn bij het zoeken naar de oorsprong van bestaande organisaties en naar aanknopingspunten met het verleden. De activiteiten, ledentallen, betekenis, invloed enz. van de genoemde organisaties blijven derhalve geheel buiten beschouwing. Deze en andere gegevens vindt men in de vermelde publicaties zelf, die ook de weg wijzen naar jaarverslagen enz. van de betrokken organisatie en van de provinciale of landelijke centrales waartoe zij behoort.

Daaraan voorafgaande worden onder het hoofd „Algemene literatuur” de voornaamste studies genoemd, die van belang zijn om de plaatselijke organisaties te zien binnen het geheel van de Limburgse arbeidersorganisaties en in het kader van de betreffende landelijke centrale organisaties, waarvan zij deel uitmaken. Wij beperken ons tot de voornaamste, omdat de verwijzingen in deze studies voldoende gegevens bieden omtrent andere publicaties. Tevens zijn daarbij vermeld enkele studies, die de weg kunnen wijzen naar de internationale relaties van de Nederlandse en Limburgse arbeidersorganisaties. Dit is voor beiden niet overbodig, temeer omdat het juist hier gaat om een nog slechts zeer bescheiden ontgonnen terrein. De aanduidingen – maar ook nauwelijks meer – voor de buitenlandse invloed op de Nederlandse sociale organisaties zijn veelvuldig. Men denke hierbij slechts aan de omstandigheid, dat een niet onbelangrijk aantal van de

onder toezicht van Mr P. J. M. Aalberse gepubliceerde reeks „Politieke en Sociale Studieën” van de uitgevervennootschap Futura te Leiden, vertalingen zijn van in het buitenland verschenen studies over sociale problemen. Voor Limburg is deze invloed – vooral van Duitse zijde – nog duidelijker aanwijsbaar. Zeer groot in aantal zijn bijvoorbeeld de door het Sociaal Historisch Centrum in onze provincie aange troffen en in zijn bibliotheek verzamelde Duitse geschriften over sociale problemen uit de periode van vóór de eerste wereldoorlog. Kennelijk werden deze publicaties in onze streken destijds veelvuldig gelezen. Bovendien zijn sommige plaatselijke verenigingen in Zuid-Limburg van Duitse origine of op voorbeeld van Duitse organisaties tot stand gekomen, hetgeen volkomen begrijpelijk is voor een periode, tijdens welke honderden Limburgers in Duitsland werkzaam waren. Er is echter meer. De historische versnippering van de Limburgse provincie- en bisdomgrenzen vóór de „aansluiting” bij Nederland in 1839, was uiteraard een belangrijke verklarende factor van het feit, dat Limburg in de vorige eeuw mentaal veel meer georiënteerd was op België en Duitsland, met name op Luik en Aken, dan op Noord-Nederland. Dit droeg er niet weinig toe bij, dat ook op sociaal gebied de opvattingen in Limburg sterk beïnvloed werden vanuit het buitenland. Het is een van de grote verdiensten van figuren als Henri Hermans, Jhr Ch. Ruys de Beerenbrouck, Dr H. A. Poels en anderen, dat zij doelbewust de katholieke Limburgse arbeidersorganisaties in het nationale gareel leerden lopen. Dat desondanks soms hevige tegenstellingen tussen „Noord” en „Zuid” niet achterwege bleven, hangt voor een groot deel samen met hun persoonlijke inzichten omtrent de opbouw van de arbeidersbeweging in ons land en met de toestanden in Limburg, waarmee zij direct te maken hadden. Dat de protestant-christelijke en socialistische arbeidersorganisaties deze „gespletenheid” in veel mindere mate kenden, is vooral te verklaren uit de omstandigheid, dat zij vanaf hun ontstaan onder rechtstreekse invloed van hun landelijke centrale organisaties stonden.

I ALGEMENE LITERATUUR

Dr. S. H. Scholl, 150 Jaar Katholieke Arbeidersbeweging in West-Europa, 1789-1939, met medewerking van E. Coornaert, A. Gambasin, J. N. Garcia-Nieto e.a., met ill. van F. Masereel. Hilversum, 1961. 551 blz., Bibl.

Deze omvangrijke bundel studies over de katholieke arbeidersbeweging in de afzonderlijke landen van West-Europa door diverse auteurs bevat onder meer een bijdrage van Prof. Dr. P. H. Winkelman over de Nederlandse katholieke arbeidersbeweging (blz. 307-354). Daaraan gaat vooraf een uiteenzetting omtrent de houding van het Vaticaan ten aanzien van de „sociale kwestie”. We missen in dit grote werk een behandeling van de onderlinge beïnvloeding van ideeën en activiteiten der katholieke arbeidersorganisaties in de diverse landen. De auteurs zien over het algemeen slechts hun eigen land en dit moet een gemiste kans genoemd worden. Dit geldt, althans wat België betreft, niet voor de volgende studie.

Dr. S. H. Scholl, 150 Jaar Katholieke Arbeidersbeweging in België, 3 delen, met medewerking van G. de Broeck, P. Gérin, Th. Luyckx e.a., met ill. van F. Masereel, uitvoerige bibliografie en personenregister. Brussel, 1963-1966, 1182 blz.

Dit bijna 1200 bladzijden tellende boekwerk kwam tot stand onder leiding van de op 52-jarige leeftijd overleden, uit Brunssum afkomstige Premonstratenser koorheer Scholl. Aan dit werk gingen waardevolle studies vooraf over de katholieke arbeidersorganisaties in verscheidene delen van België, (o.a. in Gent, Turnhout en West-Vlaanderen), alle van zijn hand.

In samenwerking met deskundige medewerkers werkte hij zijn visie op de geschiedenis van de Belgische katholieke arbeidersbeweging in dit laatste werk uitvoerig uit. Deze studie tracht een brede synthese te ontwerpen van de Belgische katholieke arbeidersorganisaties vanaf de Franse revolutie tot aan de jongste wereldoorlog. Een geschiedenis van gedachtenstromingen en van feiten. De poging tot synthese blijkt duidelijk uit het in ieder deel terugkerend schema voor de behandeling van iedere periode. Elk deel valt uiteen in drie hoofdstukken, respectievelijk behandelend het economische en culturele leven, vervolgens de verhouding van Kerk en Staat, d.w.z. de houding van het Belgische episcopaat, de groei van de politieke democratie en de stand van de sociale wetgeving, om te besluiten met een hoofdstuk „Werkstakingen en organisaties”, waarin de negatieve en positieve middelen worden besproken, die meestal door de arbeiders zelf werden aangewend om verbetering in hun toestand te bereiken. Tevens wordt daarin behandeld de ontwikkeling van het organisatieleven der arbeiders in de betrokken periode, waarbij ook wordt uiteengezet, welke buitenlandse invloeden hier werkzaam waren. In de twee laatste delen wordt nog een afzonderlijke bespreking gewijd aan de internationale contacten en organisaties.

Het eerste deel bespreekt de periode 1789-1886, welke de auteur bestempelt als de periode van het sociaal-katholicisme, d.w.z. „de paternalistische, caritatief en religieus

geïnspireerde actie van sociaal voelende elementen uit de katholieke burgerij ten voordele van de arbeiders" (dl. I, blz. 8).

Na 1886 werden in het katholieke kamp duidelijk nieuwe geluiden hoorbaar, die politiek en sociaal een andere richting bepleitten. Zij wilden de oplossing van het arbeidersvraagstuk niet langer alleen zoeken in liefdadigheid zonder tussenkomst van de burgerlijke overheid en in een herstel van de morele orde alleen, maar in een betere democratie op politiek-, sociaal- en economisch terrein en dit ten voordele van de arbeiders én van iedereen, derhalve ook van boeren en middenstanders. Vandaar dat deze periode wordt aangeduid als het tijdperk (1886-1914) van de christelijke democratie. Eerst na 1918 trad de Katholieke Arbeidersbeweging volkomen zelfstandig op het voorplan als gevolg van de groeiende verantwoordelijkheden van de leken en van de gelijkheidsgedachte. Dit derde deel kreeg als titel mee: de Katholieke Arbeidersbeweging 1914-1939.

Ook voor de geschiedenis van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging biedt dit werk zeer waardevolle gegevens en aanknopingspunten. Zo is onder meer bekend, dat de contacten van Mgr. Dr. H. Schaepman met België veelvuldig waren, zoals blijkt uit dit boek van Scholl alsook uit de biografie van Schaepman door Van Wely.²

W. Gottschalch, Fr. Karrenberg, Fr. J. Stegmann, Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland, herausg. H. Grebing, Band 3 Deutsches Handbuch der Politik. München-Wien, 1969, 757 S., met uitvoerige systematische en chronologische bibliografie, personen- en zakenregister.

De geschiedenis van sociale organisaties is een vrucht van het denken over sociale problemen. Dit boek onderwerpt juist het sociale denken zelf aan een diepgaand onderzoek, daarbij onderscheidend de sociale ideeën van het socialisme, het katholicisme en het protestantisme. Het liberalisme wordt niet als een geheel behandeld, maar dit antwoord op de sociale problematiek komt telkens uitvoerig ter sprake bij de kritiek op de liberale visie.

De auteurs geven een boeiend overzicht van wat schuil ging aan overtuigingen achter de sociale organisaties en haar activiteiten en laten zien hoe deze overtuigingen zelf varieerden bij confrontatie met nieuwe realiteiten in het maatschappelijk, economische en politieke leven. Een boek, dat aanmoedigt om over de landsgrenzen heen te zien, te vergelijken en de relativiteit van vele standpunten in de loop der decennia te ontdekken.

Hoewel de invloed van Duitse zijde op ons Nederlands organisatieleven aan geen twijfel onderhevig is, treft men desondanks ook in de Duitse literatuur nauwelijks enige aanduiding van de uitstraling van het sociale denken in Duitsland op de omliggende landen.

P. Gérin, Catholiques Liégeois et question sociale, 1833-1915. Bruxelles, 1959, 582 blz.

Dit proefschrift aan de Luikse universiteit is een bijzonder boeiende studie over de denkrichtingen en de activiteiten der Luikse katholieken in de periode 1833-1914.

² Jos. van Wely o.p., Schaepman. Levensverhaal. Bussum 1952, blz. 408 en vv.

Grote figuren uit de emancipatiestrijd der arbeidersbeweging en uit de Europese denkwereld over de „sociale kwestie” spelen in dit historisch overzicht een belangrijke rol, zoals Mgr. V. Doutreloux, de Professoren A. Pottier, G. Kurth, Ch. Périn en vele andere persoonlijkheden van internationale faam.

De tegenstellingen tussen de politieke groeperingen van conservatief en democratisch denkende katholieken leidden in Luik tot soms dramatische hoogtepunten in de tweede helft van de vorige eeuw en de periode tot aan de eerste wereldoorlog. De voor het sociale denken in West-Europa zo belangrijke „Luikse school” met Prof. A. Pottier als onbetwistbaar leider kreeg grote vermaardheid door haar pleiten voor staatsinterventie bij bepaalde arbeidersproblemen, en door haar verzet tegen de liberale opvatting van de vrijheid in het economisch leven. Haar hoogtepunt bereikte deze school op haar laatste congres te Luik in 1890. Na enkele jaren waren deze gedachten gemeengoed geworden in het katholieke sociale denken, hetgeen in niet geringe mate samenhang met de encycliek „Rerum Novarum” (1891) van Paus Leo XIII, die ten aanzien van enkele voorname punten de opvattingen van de Luikse school bijviel. Sindsdien trad zij als zodanig niet meer op de voorgrond. Het voor de hand liggend vermoeden van contacten tussen Luik en het nabije, in menig opzicht destijds sterk op Luik georiënteerde Maastricht, vindt in deze studie geen aanknopingspunten. Toch moeten deze contacten er geweest zijn. Dit zou men althans kunnen afleiden uit het feit, dat Prof. A. Pottier op 14 november 1892 te Maastricht een voordracht hield over het arbeidersvraagstuk, waarvan het toen te Maastricht verschijnend nieuwsblad een uitvoerig verslag afdruckte.³

P. Jostock, Die katholisch-soziale Bewegung der letzten 100 Jahre in Deutschland. Köln, 1959.

Deze studie in het reeds genoemde, door Scholl uitgegeven werk over de Katholieke Arbeidersbeweging in West-Europa 1789-1939 (blz. 103-154) biedt voor kenners van de historie der Nederlandse katholieke arbeidersorganisaties belangrijke gegevens. Zij verstrekt in het bijzonder inlichtingen, die voor een goed begrip van de strijd in ons land rond de vraag of interconfessionele vakorganisaties toelaatbaar en wenselijk waren, zeer belangwekkend zijn. Dit geldt tevens voor de vraag naar de plaats van de vakorganisatie in het geheel van de katholieke arbeidersorganisaties.

H. Imbusch, Arbeitsverhältnis und Arbeiterorganisationen im deutschen Bergbau. Eine geschichtliche Darstellung. Essen, 1908, 720 blz.

Uitvoerig schetst Imbusch de ontwikkeling van de Duitse mijnindustrie in de vorige eeuw, van de mijnwetgeving en van de diverse mijnwerkersorganisaties, met name van de in 1895 opgerichte Gewerkverein christlicher Bergarbeiter Deutschlands. Een vergelijking van de in dit boek beschreven ontwikkeling met vele soortgelijke gebeurtenissen en toestanden in de Limburgse mijnstreek is in vele opzichten leerrijk en verhelderend. Dit geldt eveneens ten aanzien van de bij de studie van Jostock vermelde punten. Voor de geschiedenis van het ontstaan en de eerste ontwikkeling van de verschillende Duitse

³ Courrier de la Meuse. Journal du Limbourg, nr. 266, 15 nov. 1892, blz. 2.

arbeidersorganisaties is het werk van Imbusch achteraf nog waardevoller geworden door zijn uitvoerig en letterlijk citeren uit vele belangrijke documenten, die tijdens de Nazi-periode verloren gingen.

Joseph Joos, Am Räderwerk der Zeit. Erinnerungen aus der katholischen und sozialen Bewegung und Politik. Augsburg, 1951, 181 blz., geïll.

Joos was tot aan het Nazi-regime een der leidende figuren in de Duitse katholieke arbeidersbeweging en in de daaraan verwante politieke partij, het Centrum. Hij had vele buitenlandse contacten, in Nederland zeer nauw met Dr. H. A. Poels. Hij is een van de weinige katholieke leiders op sociaal gebied, die het concentratiekamp overleefden. Voor ons land zijn waardevol de uit persoonlijke herinnering neergeschreven gegevens over de rol van Dr. Poels bij de opbouw van een internationale katholieke arbeidersbeweging.

Dr. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw; 2e dr. 's-Gravenhage, 1929, 299 blz.

Brugmans deed als eerste een zeer waardevolle poging om de toestand van de arbeiders in Nederland gedurende de vorige eeuw te beschrijven en in verband hiermee ook de eerste aanzetten tot arbeidersorganisatie tot circa 1870. Limburgse arbeidersorganisaties waren er in die periode nog niet. Brugmans verstrekt wel gegevens over de industriële ontwikkeling van Limburg, waar „ook afgezien van Regout's bedrijven zich het grootbedrijf spoediger heeft ontwikkeld dan elders” (blz. 27). Brugmans is van oordeel, dat ten aanzien van de arbeidersbeweging in Nederland toelichting nodig is, niet voor het feit, dat zij ontstond, maar dat zij zo laat ontstond. Hij stelt ook de vraag naar de samenhang van de grootindustrie en de opkomende arbeidersbeweging. Een vergelijking van de Limburgse gegevens uit de vorige eeuw met de gegevens en beschouwingen van Brugmans over de andere delen van ons land kan voor het beantwoorden van de door hem gestelde vragen ook voor Limburg van groot belang zijn en het historisch inzicht verdiepen betreffende het late optreden van arbeidersorganisaties in een gebied met een belangrijke grootindustrie.

M. Ruppert, De Nederlandse Vakbeweging, 2 dln., uitg. Volksuniversiteitsbibliotheek, tweede reeks, nr. 46-47. Haarlem, 1953, 420 blz.

Ruppert biedt in het eerste deel „De opkomst” een goed oriënterend overzicht niet alleen van de opkomst, maar ook van de verdere ontwikkeling van de gehele Nederlandse Vakbeweging tot 1950. De schrijver was destijds zelf voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond.

Het tweede deel „De opbouw en het werk” bespreekt een aantal onderwerpen, zoals de uitgangspunten en opvattingen van de afzonderlijke vakcentralen en tevens verschillende problemen, die voor iedere vakbeweging steeds aktueel zijn (verhouding van

leiding en leden, de geldmiddelen, het vraagstuk der ongeorganiseerden enz.), alsmede de diverse vormen van samenwerking tussen de vakcentrales onderling en van deze centrales met andere instanties.

De twee deeltjes van Ruppert's publicaties zijn bijzonder nuttig voor een eerste, objectieve kennismaking met de vakorganisatie in ons land.

Dr. L. G. J. Verberne, De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw, 2e. druk; geïll. Amsterdam, 1950, 195 blz.

In een betrekkelijk kort bestek worden behandeld de eerste aanzetten tot het ontstaan van de arbeidersorganisaties in ons land tot rond 1900 en zeer summier de ontwikkeling daarvan tot aan de eerste wereldoorlog. Wat Limburg betreft, komt alleen even de mijnwerkersorganisatie ter sprake.

C. J. Kuiper, Uit het rijk van de arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland, 3 dln. Utrecht, 1951-1953, 1567 blz.

De eerste twee delen zijn een herdruk van de reeds in 1925-1927 verschenen studies. Het derde deel is tijdens de jongste wereldoorlog samengesteld en behandelt vooral de periode na 1925.

De schrijver heeft persoonlijk een zeer belangrijke rol gespeeld in de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging vanaf haar eerste jaren en was derhalve als insider beter dan wie ook in staat om tot in details de geschiedenis der katholieke arbeidersorganisaties op schrift te stellen. Dat deze man met slechts een lagere-school-opleiding zich op zulk een evenwichtige en objectieve wijze van zijn taak heeft gekweten, verdient grote waardering.

Op vele plaatsen in zijn werk vindt men belangrijke gegevens over de katholieke arbeidersbeweging in Limburg. Voor de situëring van deze laatste organisaties in het nationale geheel is deze studie onmisbaar.

H. Amelink, Onder eigen banier. Beknopt overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der Christelijke Vakbeweging. Utrecht, 1940, 266 blz.

H. Amelink, Met ontplooide banieren. Utrecht, 1950, 474 blz.

Voor Limburg is het eerste boek van belang, in zoverre het inlichtingen verstrekt over de katholieke (vroeger interconfessionele) mijnwerkersbond en het aandeel van deze organisatie bij de totstandkoming van het Christelijk Nationaal Vakverbond in 1909. De aanvankelijk interconfessionele opzet van dit verbond bleek achteraf door de ontwikkeling van de Nederlandse vakbeweging niet te handhaven. Amelink, die zelf secretaris was van de door hem beschreven organisatie, beperkt zich vrijwel geheel tot de oprichtingsperiode van het Christelijk Nationaal Vakverbond.

Het tweede boek vormt een vervolg van de in 1940 verschenen publicatie „Onder eigen banier” en biedt een overzicht van de geschiedenis van het Christelijk Nationaal Vak-

verbond tot aan de jongste wereldoorlog. Het bevat o.m. de letterlijke tekst van een groot aantal documenten, die voor de ontwikkeling der arbeidersbeweging in ons land van groot belang zijn en die in het bijzonder verhelderend zijn voor de standpuntbepaling van het C.N.V. en de daarbij aangesloten vakorganisaties omtrent een aantal vraagstukken.

Over de geschiedenis van deze afzonderlijke organisaties wordt rechtstreeks weinig medegedeeld. Dit geldt ook ten aanzien van de Protestants-Christelijke Mijnwerkersbond. Deze bond komt slechts terloops ter sprake, met uitzondering van de mijnwerkersstaking in 1917 (blz. 64-66), die iets uitvoeriger wordt besproken.

Dr. Fr. de Jong Edz., Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen. Amsterdam, 1956, met register, 391 blz.

Het loffelijk initiatief van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen om zijn geschiedenis te doen boekstaven door een buitenstaander, tegelijk vakhistoricus, heeft een boeiende studie tot resultaat gehad. Al is de Jong van oordeel, dat de sociale geschiedenis in feite – al is haar werkterrein ruimer – is toegespitst op de historie der arbeidersbeweging (blz. VIII), toch volgt daaruit niet een benadering van zijn onderwerp vanuit zuiver intern-organisatorische verhoudingen. De auteur acht deze alleen van belang, indien zij passen in het geheel van de voortschrijdende democratisering en organisering van het Nederlandse volk. Het op 1 januari 1906 in werking getreden Nederlands Nationaal Vakverbond wordt in deze studie dan ook geplaatst tegen de brede achtergrond van de sociale, economische en politieke ontwikkeling in ons land. Het gevolg van deze opzet is o.m., dat de geschiedenis van de afzonderlijke bij het N.V.V. aangesloten vakorganisaties als zodanig weinig of niet ter sprake komen. De N.V.V.-vakorganisatie voor de mijnwerkers in Limburg lomt slechts éénmaal ter sprake en wel naar aanleiding van de staking van 1917 in de Limburgse mijnindustrie.

II LITERATUUR BETREFFENDE LIMBURG ALS GEHEEL

Dr. J. M. Gijsen, Joannes Augustinus Paredis 1795-1886 bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd; dl. 8 van de serie Maastrandse Monografieën. Assen, 1968, 476 blz., geïll.

De bestudering van Gijsen's uitstekende levensbeschrijving van Mgr. Paredis zal op vele situaties en feiten de aandacht vestigen en deze in het juiste verband van tijd en streek plaatsen, een onmisbare voorwaarde voor het begrijpen van het katholiek sociaal reveil en van de katholieke arbeidersorganisaties in Limburg, vooral wat betreft hun beginperiode.

De arbeidersorganisaties hebben in Limburg evenals overal elders haar voorgeschiedenis. Gijsen schildert het klimaat van leven, werken, denken en voelen in het algemeen maatschappelijk en godsdienstig leven, dat van beslissende betekenis was voor de reactie op nieuwe verschijnselen als industriële ontwikkeling en arbeidersorganisatie en evenzeer voor het denken zelf over de problemen, die met deze verschijnselen gepaard gingen.

Mgr. J. A. Paredis mag de exponent genoemd worden van het geloven en denken van het overgrote deel der Limburgers in de vorige eeuw, evenals zijn geestverwant en opvolger Mgr. F. A. H. Boermans, zodat men in ieder geval mag spreken van eenzelfde kerkelijk beleid van 1840 tot in het begin van deze eeuw.

Henri Hermans, Verslag over het tienjarig bestaan van de Limburgse R.K. Volksbond, 16 mei 1900-1910. Maastricht, 1910, 96 blz., geïll.

Het was een voortreffelijke gedachte van Henri Hermans, toen secretaris van de Limburgse R.K. Volksbond, bij het tienjarig bestaan van deze organisatie een beknopt historisch overzicht samen te stellen omtrent het ontstaan van de Volksbond in Limburg in 1900 en de ontwikkeling tot 1910, het jaar, waarin de omvorming tot stand kwam van deze in principe niet alleen arbeiders, maar ook kleine middenstanders en patroons omvattende organisatie tot de Limburgse R.K. Werkliedenbond, die uitsluitend opstond voor de arbeidersbevolking.

Henri Hermans, Handboek voor de moderne vakbeweging, met voorwoord van Dr. Alph. Ariëns. Maastricht, 1908, 377 blz.

Henri Hermans, Handboekje voor de R.K. Werkliedenverenigingen. Maastricht, 1913, 287 blz. Een tweede druk hiervan verscheen te Amsterdam in 1919, 255 blz.

Deze sterk op de praktijk afgestemde en in heel Nederland gretig gebruikte handboeken geven een uitstekend idee, wat van het kader der plaatselijke verenigingen werd verwacht en hoe zij bij het vervullen van hun taak werden geholpen. Hermans ontvouwt

in deze publicaties het programma van de arbeidersorganisaties, waardoor een overzicht van de vele initiatieven van deze organisaties en hun onderlinge samenhang vergemakkelijkt wordt.

Jac. Jacobs M.S.C., Het gouden boek der Katholieke Arbeidersbeweging in Limburg 1900-1950. Heerlen (1951), 312 blz., geïll.

Voor zijn vijftigjarige geschiedenis van de Limburgse katholieke arbeidersbeweging vormde voor Pater Jacobs het historisch overzicht van Henri Hermans een welkom uitgangspunt, dat hij met vele gegevens wist aan te vullen en te verrijken. In het eerste deel herneemt Jacobs de geschiedenis van de Limburgse R.K. Volksbond en laat daarin o.m. tot zijn recht komen de rol, welke in de beginjaren van de opkomende arbeidersorganisaties in Limburg – en daarbuiten – vervuld werd door personen als Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, pastoor-deken J. M. Souren, Henri Hermans, A. H. Vliegen e.a.

Het tweede deel bevat een beschrijving van de omvorming van de Limburgse Volksbond tot de Katholieke Werkliedenbond, alsmede van de doelstelling, de werkwijze en activiteiten van deze organisatie tot het begin van de Tweede Wereldoorlog.

Het derde deel omvat de geschiedenis van de opheffing der organisatie in 1941 tijdens de Duitse bezetting, de heroprichting na de bevrijding van ons land in 1945 in de vorm van de Limburgse Katholieke Arbeidersbeweging, de problemen, die sindsdien in Limburg op diverse gebieden optraden en de enorme prestaties van de Limburgse K.A.B. ter oplossing hiervan. De hoofdfiguren tijdens deze periode waren de opvolgers van Dr. Poels, hoofdaalmoezenier K. Roncken, en de voorzitter der organisatie, Jan Maenen. De door hen als inleiding op dit boek geschreven bijdrage „De ontbrekende bladzijde” tracht het tekort in het boek op te heffen, dat ontstond door de omstandigheid, dat de schrijver zijn eigen zeer belangrijke bijdrage aan de Limb. K.A.B. onvermeld liet.

Jac. Jacobs M.S.C., Groeiend tot volwassenheid. Beknopt overzicht van de geschiedenis der K.A.B. in Limburg vanaf de bevrijding tot het diamanten jubeljaar. Z. pl., (1961), 231 blz., geïll.

Dit historisch overzicht verscheen na het overlijden van de auteur en was reeds persklaar bij het verschijnen van „De katholieke sociale organisaties in deze tijd. Schrijven van het Hoogwaardig Episcopaat aan de katholieke sociale organisaties, in het bijzonder van de werknemende”. (Utrecht 1960), waarin geadviseerd werd tot zeer belangrijke hervormingen, met name van de Katholieke Arbeiders Beweging in Nederland. Een van de diepstingrijpende van de daarin neergelegde adviezen betrof het voorstel om voor de arbeidersorganisatie in de toekomst niet de standsorganisatie, maar de vakorganisatie als centraal punt te kiezen en over te gaan tot de opheffing van de tot dan toe tamelijk zelfstandige diocesane deelorganisaties, waarvan de Limburgse K.A.B. er één was. Dat de adviezen der bisschoppen in deze richting zouden gaan, werd door de auteur goed aanvoeld en betreurd. De gevolgen van dit bisschoppelijk schrijven konden in dit ietwat rommelig boek niet worden behandeld.

Jacobs heeft in dit boek de algemene lijn van zijn „Gouden Boek” doorgezet en bracht

daarin belangrijke documentaire gegevens samen, die voor de kennis van de ontwikkeling van de Limburgse K.A.B. sinds de bevrijding de volle aandacht verdienen.

Van de K.A.B. Limburg naar N.K.V. Limburg. 2. pl., 1964 en 2. jr., 51 blz.

Deze brochure bevat onder meer een verhelderend overzicht van de consequenties voor Limburg van de structuurveranderingen binnen de Nederlandse K.A.B.

Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Dr. Poels en het Bisschoppelijk schrijven van maart 1960, in: De Nieuwe Mens (jrg. 12, nr. 1, april 1960, 49 blz.).

De auteur tracht ook voor niet ingewijden duidelijk te maken de ontwikkeling van de R.K. Volksbond tot Nederlandse R.K. Werkliedenverbond (1925) en tot de Nederlandse Katholieke Arbeiders Beweging (1945) met een uiteenzetting van de strijdpunten, die daarmee samenhangen en dikwijls tot grote spanningen aanleiding gaven.

J. Colsen, Poels. Roermond-Maaseik, 1955, 680 blz.

Een diepgaande kennismaking met de opvattingen, de activiteiten en de persoon van Dr. H. A. Poels, de belangrijkste figuur uit de sociale geschiedenis van ons gewest, is zonder meer noodzakelijk voor de bestudering van het organisatieleven van de arbeiders en andere sociale lagen van de bevolking, alsmede om zijn invloed na te gaan op de gehele ontwikkeling van Limburg gedurende de eerste helft van deze eeuw. Colsen biedt daartoe in zijn monumentaal werk ruime mogelijkheden. De door Poels bewust nagestreefde nationale en internationale contacten en samenwerkingsvormen krijgen in deze Poels-biografie een royale plaats.

Dr. A. Gerats M.S.C., Vijftig jaren Credo Pugno in Limburg 1904-1954, (1954), Credo Pugno, Maandblad voor het kader der K.A.B. Limburg, jrg. 20, nr. 6/7, 1954, 55 blz.

Aanvankelijk in het kader van de Limb. R.K. Volksbond door Henri Hermans opgericht als plaatselijke groepen van propagandisten, kregen de Credo Pugno-clubs vooral na 1925 daarnaast het karakter van vormingsinstituut voor kerngroepen van de Limb. Katholieke Werkliedenorganisatie, bedoeld als actie- en apostolaatskernen van de beweging. Van 1930 tot 1950 lag de leiding van de diocesane bond van Credo Pugno-clubs, evenals van de daaraan zeer verwante instelling „Vorming en Propaganda” in handen van Pater Jac. Jacobs M.S.C., in 1950 opgevolgd door zijn confrater P. Dr. A. Gerats.

N(ic.) G(rootjans), Ons Dagelijks Brood. 25 jaar coöperatief leven en streven 1911-1936, 2. pl., 2. jr., 40 blz.

Deze door de Heerlense R.K. Werkliedenvereniging opgerichte coöperatieve vereniging groeide geleidelijk uit tot de grootste coöperatie in de mijnstreek. Tekenend was, dat onder de circa 150 eerste leden zich 71 – meest bouwvakarbeiders – uit het nabije Schinveld bevonden, die gewoon waren in Duitsland te werken en daar kennis hadden gemaakt met het streven der coöperatie. Evenals bij de andere met arbeidersorganisaties verbonden coöperatieve verenigingen, werd ook door Ons Dagelijks Brood een gedeelte van de winst uitgekeerd voor sociale doeleinden, liggend binnen de doelstelling der arbeidersorganisatie.

(Job. Paulus), Het C.Z.F. in het zilver 1926-1951. Z.pl., 2 jr., 104 blz.

Op 1 januari 1926 trad definitief in werking het Algemeen Centraal Ziekenfonds in Limburg, dochterinstelling van de Limb. R.K. Werkliedenbond. Het was één van de vele initiatieven van deze bond om zoveel mogelijk langs de weg van het eigen initiatief en van de zelfhulp een oplossing te vinden voor de problemen van de arbeidende bevolking. In dit geval betrof het een voorziening wegens de derving van inkomsten bij ziekte van de werknemers en de hogere uitgaven, die zulks meebracht. Het ziekenfonds (aanvankelijk een ziektekostenverzekering) wilde de arbeiders onafhankelijk maken van liefdadige instellingen tijdens ziekte-perioden.

Jubileum-uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond (78 blz.) benevens Verslag over de jaren 1926-1927. Heerlen, 1928, 180 blz.

Bij het 25-jarig bestaan van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond leefden nog verschillende personen, die nauw bij de oprichting en de eerste opbouw van deze organisatie waren betrokken geweest. In deze jubileumuitgave legden zij hun herinneringen aan die periode vast.

P. J. Kaanen, Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing. Verslag van de Ned. Kath. Mijnwerkersbond 1940-1946. Heerlen, 2 jr., 404 blz.

Dit uitvoerig verslag vermeldt waardevolle gegevens, vooral van belang voor een goed begrip van de zeer verwarde situatie in de mijnindustrie gedurende de eerste jaren na de bevrijding van het mijngebied.

Drs. Remigius Dieteren, O.F.M., Mens en Mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Ned. Kath. Mijnwerkersbond. Heerlen, 1953, 344 blz., ill. van J. Terlingen.

Naast de vele instellingen van de algemene arbeidersorganisatie (standsorganisatie) kende en kent Limburg een groot aantal vakorganisaties, die een onderdeel, een district vormen van een landelijke organisatie. Het eigene van de Katholieke Mijnwerkersbond is, dat het als enige in Limburg een nationale vakorganisatie is, als gevolg van de omstandigheid dat alleen Limburg een mijnindustrie en mijnwerkers kent.

Naast de afdelingen van de reeds genoemde Limb. r.k. Volksbond werden spoedig na de eeuwwisseling in Zuid-Limburg verenigingen van mijnarbeiders opgericht. Dit geschiedde met name door toedoen van Dr. W. H. Nolens, destijds leraar te Rolduc en lid van de Tweede Kamer, daarbij steunend op het advies van Dr. H. Brauns en van andere medewerkers van de „Zentralstelle der Volksverein für das katholische Deutschland” te Mönchen-Gladbach. Deze plaatselijke verenigingen gingen in 1903 over tot het oprichten van de Centrale Bond van r.k. Mijnwerkersverenigingen in Limburg, die in een federatieve opzet vooral wilde streven naar een goede vorming en ontwikkeling van de leden en tevens de groepsbelangen van de mijnarbeiders wilde behartigen. Een echte vakorganisatie werd deze Centrale Bond evenwel niet. Had bij de oprichting van de plaatselijke verenigingen het Duitse voorbeeld reeds een rol gespeeld, nog sterker kwam dit enkele jaren later tot uiting. Tengevolge van hun deelname in 1905 aan de mijnwerkersstakingen in het nabij gelegen Duitse mijngebied werden ook een aantal daar werkzame Limburgse arbeiders als „lästige Ausländer” over de grens gezet.⁴

Onder hen bevond zich Chr. Zielemans, die met zijn collega's werk vond in de Limburgse mijnindustrie. Op grond van hun ervaringen in Duitsland streefden zij ook in ons land naar het stichten van een werkelijke, actieve vakorganisatie op interconfessionele christelijke basis. Deze kwam inderdaad in 1907 tot stand onder de naam van Algemene Bond van Christelijke Mijnwerkers, met goedkeuring van de toenmalige bisschop van Roermond, Mgr. J. H. Drehmanns. Hierdoor kwam men in strijd met de opvattingen van de leiders der katholieke vakorganisaties elders in ons land, die principieel iedere interconfessionele vakorganisatie afwezen en streden voor zuiver katholieke organisaties. Dit gaf aanleiding tot vele moeilijkheden, verdachtmakingen en misverstanden, die nog vele jaren daarna de verhoudingen tussen de katholieke sociaal-leidende figuren in „Noord” en „Zuid” vertroebelden. De plaatselijke r.k. Mijnwerkersverenigingen en hun Centrale Bond verdwenen in 1910 bij de oprichting van de Limb. r.k. Werkliedenbond. Aangezien aansluiting bij het Nationale r.k. Vakbureau voor een interconfessionele organisatie onmogelijk was, sloot de Christelijke Mijnwerkersbond zich in 1909 aan bij het Christelijk Nationaal Vakverbond, aan de oprichting waarvan de vertegenwoordigers van de mijnwerkersbond actief hadden meegewerkt.⁵ Dit bleef zo tot 1919, een jaar nadat de Protestant-Christelijke mijnwerkers zich in 1918 hadden afgescheiden en een eigen organisatie hadden opgericht. Bovendien had de Christelijke Mijnwerkersbond zich, uit behoefte aan een sterkere centrale organisatie, aangesloten bij de Gewerkverein christlicher Bergarbeiter Deutschlands, waarvan de bond tot 1922 een district vormde. In 1920 verklaarde het r.k. Vakbureau zich bereid de toen feitelijk geheel uit katholieke leden bestaande mijnwerkersbond op te nemen, welke vakcentrale in 1925 opging in het Nederlands r.k. Werkliedenverbond (later Nederlandse Katholieke Arbeiders Beweging (k.a.b.), thans Nederlands Katholiek Vakverbond), waardoor een organisatorische binding werd bereikt tussen de Katholieke Diocesane Werklieden- en de Nationale Vakorganisaties. De naam Christelijke

⁴ Cfr. hiervoor Max Koch, *Die Bergarbeiterbewegung zur Zeit Wilhelm II.* Düsseldorf 1954 en vooral het aangehaalde werk van H. Imbusch, blz. 566 vv.

⁵ Cfr. Amelink, *Onder eigen banier.*

Mijnwerkersbond bleef gehandhaafd tot 1925, in welk jaar deze veranderd werd in Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond.

De activiteiten van deze organisatie worden in deze publicatie uitvoerig belicht.

M. A. M. Wöltgens, Mislukte doorbraak. Geschiedenis van de socialistische Mijnwerkersbond 1909-heden. Manuscript, 38 blz., z.jr.

Wöltgens koos de geschiedenis van de socialistische mijnwerkersbond tot onderwerp van een scriptie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Het volbrengen van deze taak was verre van gemakkelijk. Immers, „behalve enkele zeer onnauwkeurige herdenkingsartikelen en vermoedelijk uit het geheugen opgeschreven persoonlijke herinneringen bij jubilea, is er niets aan de geschiedschrijving van de socialistische mijnwerkersbond gedaan” en bovendien is het archief in de oorlog praktisch geheel vernietigd. Alleen de jaargangen van het vakblad sinds 1925, de jaarverslagen vanaf 1922 zijn bewaard en uit de periode 1909-1919 twee propagandabrochures (blz. 3). Het valt daarom toe te juichen, dat Wöltgens een poging heeft gedaan om de lacune in de geschiedschrijving van deze organisatie aan te vullen.

Na enige mislukte pogingen in vroegere jaren werd in 1909 de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond (A.N.M.B.) – thans Algemene Nederlandse Bedrijfsbond Mijnindustrie (A.N.B.M.) – opgericht met steun van de invloedrijke Duitse neutrale mijnwerkersbond.⁶ Vanaf de oprichting was de organisatie aangesloten bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (N.V.V.). In hetzelfde jaar werd ook de eerste afdeling van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (S.D.A.P.) in de mijnstreek in het leven geroepen.⁷ Vóór de tweede wereldoorlog werd het grootste gedeelte der leden gerecrueteerd uit de grote groep uitheemse en vlottende mijnarbeiders (blz. 21). Dit in tegenstelling met Maastricht, waar de socialistische organisaties hun leden onder de inheemse arbeiders vonden.

Wöltgens beschouwt het optreden van de A.N.M.B., die „de pretentie had de enige alomvattende bond te worden” (blz. 4) als een poging tot doorbreking van de confessionele gebondenheid der sociale organisaties in het Limburgse mijngebied, en trekt als conclusie uit zijn beschouwingen, dat deze poging als mislukt moet worden beschouwd. Een belangrijke rol in deze organisatie hebben gespeeld: J. H. Elfers, de eerste bezoldigde bestuurder (1909-1919), Chr. van de Bilt (voorzitter 1919-1942) en J. J. Kramer (voorzitter sinds 1951).

Behalve de katholieke, de protestants-christelijke mijnwerkersorganisatie en de A.N.M.B. kende de mijnstreek in de loop der jaren als gevolg van tegenstellingen in de socialistische gelederen nog een socialistische Limburgse Mijnwerkersbond, die fuseerde met de Kerkraadse neutrale mijnwerkersbond tot de Centrale van werknemers in het mijnbedrijf, alsmede met de bij het anarchistische-socialistisch N(ationaal) A(rbeids) S(ecretariaat) aangesloten Federatieve Bond van Werkers in de Mijnindustrie. Al deze organisaties bestonden slechts betrekkelijk korte tijd.

⁶ Voor het oordeel over de neutraliteit van het bedoelde „Alte Verband” zie: Imbusch, a.w., blz. 404 vv.

⁷ Enkele summiere, vage gegevens omtrent de verhouding A.N.M.B. en S.D.A.P. zijn te vinden bij: A. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, Het Rode Vaandel volgen wij, 's-Gravenhage, 1969, blz. 163 v.

Jubileum-uitgave 1909-1959, van De Werker, orgaan van de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond Mijnindustrie. 1 aug. 1959.

Dit feestnummer, alsook het daaropvolgende nr. 17 met het verslag van de bij gelegenheid van het jubileum gehouden feestvergadering, bevatten enkele interessante aanvullingen van de scriptie van Wöltgens.

Ons 40-jarig jubileum, In De Mijnarbeider, orgaan van de Protestants-christelijke Mijnwerkersbond, jrg. 35, nr. 3, maart 1958.

De Protestants-christelijke mijnwerkersbond kwam in dit literatuur-overzicht reeds enkele malen ter sprake. Voorzover bekend bestaat er geen enkel geschrift over de geschiedenis van deze organisatie, behalve het vermelde jubileumnummer van het vakblad. Uiteraard zijn de historische gegevens in dit uit slechts enkele bladzijden bestaande nummer zeer summier. Het zou van bijzondere waarde zijn, als de zo verdienstelijke voorzitter van deze organisatie – dhr. C. Feenstra – zijn documentaire gegevens, zijn ervaringen en herinneringen op schrift zou zetten.

Ds. W. van de Ende, De Mijnstreek, in Handboek Pastorale Sociologie, onder redactie van Prof. Dr. W. Banning, dl. 1. 's-Gravenhage, 1953, blz. 267-297.

Dit zeven delen tellende Handboek is niet historisch van opzet, maar wil de positie het leven en werken der Kerk (speciaal de Ned. Herv. Kerk) te midden van ons volk duidelijk maken (blz. 5). Daarbij komt ook de Mijnstreek aan de beurt. Dominee W. van de Ende beschrijft in zijn bijdrage de toename van het aantal protestants-christenen in Zuid-Limburg, welke ten nauwste samenhangt met de groei van de mijnindustrie, en van de problemen, waarvoor zij zich als uitheemsen in dit gebied gedurende de eerste helft van deze eeuw gesteld zagen. Voor een geschiedenis van de protestants-christelijke Mijnwerkersbond is deze publicatie een aanknopingspunt, dat de aandacht verdient. Opvallend is, dat de auteur iedere binding van de Protestantse kerken met deze mijnwerkersorganisatie pertinent van de hand wijst (blz. 280). De lezer dient er wel rekening mee te houden, dat Van de Ende een uitgesproken persoonlijke visie vertolkt, die door zeer vele Protestants-Christelijken in de Mijnstreek niet gedeeld wordt.

H. M. J. Dassen, Het sociale leven in Limburg tijdens de oorlogsjaren, in Limburg 1940-1945, onder redactie van M. Kemp. Maastricht, 2. jr., blz. 127-148.

Deze publicatie verdient een aparte vermelding, omdat zij een vrij gedetailleerd overzicht biedt van de toestand van alle sociale Limburgse organisaties tijdens de jongste

wereldoorlog, het optreden van de vertegenwoordigers van de bezettende macht in deze sector, alsmede de reactie daarop. Tevens wordt aangegeven in welke vormen de sociale organisaties tijdens deze periode hun werk voortzetten. Het artikel besluit met een statistisch overzicht van het ledenbestand der organisaties voor de jaren 1940 en 1947/48.

Drs. Remigius Dieteren O.F.M., Veertig jaar arbeiderswoningen in Limburg. „Ons Limburg” 1911-1951. Heerlen, 1951, 202 blz.

Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Grondbeleid en Volkshuisvesting. N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig 1913-1963. Assen, 1964, dl. 2 van de serie Maaslandse Monografieën, 247 blz.

A. W. A. van den Eelaart, Woningvereniging „De Volkswoning” vijftig jaar 1917-1967. Z.pl., (1967), 16 blz.

Mr. J. M. H. C. Stassen, C. Bertrand en A. W. A. van den Eelaart, In het Goede Kosthuis. Een halve eeuw gezellenhuizen in Limburg. (Maastricht), 2. jr., 90 blz.

Met name onder invloed van Dr. H. A. Poels zijn verschillende instellingen tot stand gekomen, welke voor de verwezenlijking van de doelstelling der georganiseerde arbeiders van bijzonder groot belang zijn, reden waarom zij hier ter sprake worden gebracht. Dat is met name het geval op het terrein van de volkshuisvesting, waarbij de belangen der arbeidende bevolking zeer nauw betrokken waren.

III LITERATUUR BETREFFENDE DE GESCHIEDENIS VAN DE PLAATSELIJKE AFDELINGEN VAN DE ARBEIDERSORGANISATIES IN LIMBURG, ALFABETISCH PER GEMEENTE GERANGSCHIKT

BEEK

1904-1949. 45 Jaar katholieke Arbeidersbeweging in Beek-L., 16 blz.

Dit overzicht bevat tevens enkele summier gegevens over de vroeger te Beek bestaande tabaksindustrie.

BRUNSSUM

Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de R.K. Werkliedenvereniging Sint Gregorius, 1911. Brunssum 1936, 27 blz.

Enkele aanduidingen omtrent de in de 18e eeuw bloeiende metaalnijverheid in dit vroeger geheten Brounsheim of Bronsum.

Jubileumkrant. Uitgegeven door de K.A.B. afd. Brunssum bij gelegenheid van het 40-jarig bestaan. 1952, 4 blz.

K.A.B. St. -Gregorius Brunssum 1911-1961, 23 blz.

ECHT

50 Jaar K.A.B. afdeling Pey 1912-1962, 29 blz.

J. H. H. Vroemen, Gedenkboek. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der R.K. Coöperatieve broodbakkerij en verbruiksvereniging „De Toekomst” U.A., 1940, 32 blz.

EIJGELSHOVEN

Feestgids. Uitgegeven bij gelegenheid van het gouden jubileum K.A.B. en R.K. M.B. Eijgelshoven 1900-1950, 68 blz.

Zoals in de verschillende plaatsen in de Mijnstreek werden de afdelingen van de Kath. Arbeidersbeweging en van de Kath. Mijnwerkersbond gelijktijdig opgericht.

GELEEN

Feestgids. Uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de K.A.B. afdeling Lutterade-Krawinkel, 1950, 28 blz.

GEULLE

Jubileum-programma van de K.A.B. en de R.K.M.B., afd. Geulle 1912-1952, 30 blz.

Jubileumboek. Uitgegeven bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de R.K. Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel St. Raphaël afd. Heerlen 1905-1930, 44 blz.

E. Sombroek O.F.M., Th. P. J. Reekers, E. F. van den Hewel, Vijftig jaren organisatieleven. Gedenkschrift bij gelegenheid van het gouden jubileum van de afdeling Heerlen van de Ned. Katholieke Bond van Vervoerspersoneel „St. Raphaël” 1905 - 5 november - 1955, 64 blz.

De snelle groei van het ledental der afdeling hing nauw samen met de uitbreiding van het spoorwegnet in Zuid-Limburg, de uitbreiding van het emplacement en de bouw van een nieuw station te Heerlen en in niet mindere mate met het openstellen van de vereniging in 1918 voor het personeel van de Limburgse Tramwegmaatschappij en in 1935 tevens voor dat van Van Gend & Loos. Behalve een interessante uiteenzetting van de godsdienstig-principiële uitgangspunten van de afdeling in het laatstgenoemde gedenkschrift, bevatten beide publicaties aanduidingen omtrent de aanvangsmoeilijkheden van de Nederlandse Spoorwegen om de stroom van goederen- en personenvervoer bij de opkomst van de mijnindustrie op te vangen en omtrent de ontwikkeling van het openbaar vervoer in het algemeen in Zuid-Limburg. De afdeling riep in 1911 de Coöperatieve Woningbouwvereniging „Samenwerking” voor spoorwegpersoneel in het leven.

Jubileumboek. Uitgegeven bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan der R.K. Werkliedenvereniging te Heerlen 1905-1930, 84 blz.

Het grootste gedeelte van dit gedenkschrift (blz. 19-65) is van de hand van N(ie) G(rootjans) onder de titel „In 30 jaar”. Grootjans was een medewerker van Dr. Poels op velerlei gebied en zijn bijdrage geeft zeer waardevolle gegevens.

Heerlen geeft een duidelijk voorbeeld van de moeilijkheden, die de R.K. Volksbond ondervond om door de bevolking aanvaard te worden en met name een illustratie van de vrees bij de mijnarbeiders om door de Volksbond „bevoogd” te worden en van hun verlangen naar een eigen, echte vakorganisatie. Evenals in menige andere gemeente kwam de Volksbond te Heerlen tot de oprichting van een avondtekenschool (die later door de gemeente werd overgenomen), van een bibliotheek (welke later zou uitgroeien tot de R.K. Leeszaal), enz.

Na de omvorming van de R.K. Limb. Volksbond tot Limb. R.K. Werkliedenbond werd Dr. Poels nauw bij het plaatselijk werk betrokken, evenals - enige jaren later - de eerste vrijgestelde en tevens secretaris van de Limb. Werkliedenbond met zijn secretariaatsgebouw te Heerlen, factoren waardoor in dit historisch overzicht niet altijd duidelijk naar voren komt wat tot stand kwam door het secretariaat van de Limb. Bond dan wel door de plaatselijke afdeling.

Duidelijk is echter wel, dat bestuur en leden van de plaatselijke afdeling actief betrokken

waren bij de verwerkelijking van veel meer dan enkel plaatselijke initiatieven, zoals de oprichting van de Coöperatie „Ons Dagelijks Brood”, de R.K. Arbeidsbeurs, de bekende praatavonden van Dr. Poels, die op hun beurt weer de stoot gaven voor de Vereniging „Het goed Kosthuis”, het asyl voor daklozen, de Heerlense afdeling van het liefdewerk oud papier, de R.K. Volksuniversiteit, de fanfare St. Joseph, de aankoop en verbouwing van het Volkshuis enz. Waardevol zijn ook de gegevens over de werkzaamheden van de afdeling tijdens de eerste wereldoorlog om het voedseltekort en andere noden mede te helpen lenigen.

Jubileumgids. Uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de afdeling Heerlerheide van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond 1903-1953, 56 blz.

Deze gids bevat waardevolle detailgegevens o.m. over de aanvankelijke afweerhouding van de directies van sommige mijnondernemingen tegenover mijnwerkersorganisaties, over de bestrijding van de socialisten en over het verzet van de arbeiders van Heerlerheide tegen de oprichting van de interconfessionele Christelijke Mijnwerkersbond, omdat zij de voorkeur gaven aan een principiële katholieke organisatie. Moet de oorzaak hiervan gezocht worden in de omstandigheid, dat de arbeiders uit Heerlerheide minder dan die uit Kerkrade en omgeving kennis hadden gemaakt met de interconfessionele mijnwerkersorganisatie in Duitsland?

HORST

Feestgids aangeboden ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Katholieke Arbeidersbeweging afdeling Horst. (Horst, 1957), 20 blz.

KERKRADE

(Gedenkschrift). Uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Katholieke Arbeidersbeweging afd. Kerkrade en de Ned. Kath. Mijnwerkersbond afd. Kerkrade 1903 - 18 januari - 1953, 64 blz.

In de oudste Nederlandse mijngemeente werd in 1896 opgericht de „Arbeiterunterstützungsverein Sankt Leonard” met uitsluitend mijnwerkers als leden, aan wie bij ziekte, ongeval, overlijden enz. financiële steun werd verleend. Hieruit ontstond in 1903 de verbruikcoöperatie „Welzijn” (in de volksmond Konsum genoemd), later filiaal van de coöperatie „Ons Dagelijks Brood” te Heerlen. Na een mislukking in 1900 slaagde Mgr. Dr. W. Nolens er in te Kerkrade in 1903 de R.K. Mijnwerkersvereniging St. Catharina in het leven te roepen. Het ledental nam in 1905 beduidend toe door de uitwijzing van vele mijnwerkers uit Duitsland wegens hun deelname aan een staking.

Door de eigenaardige en enigszins afgelegen ligging groeide in Kerkrade met zijn eigen mijn, de Domaniale, een echte mijnwerkersgemeenschap met eigen stempel en tradities.

Feestboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van K.A.B. en R.K. M.B., afdeling Bleijerheide 1898-1948, 92 blz.

Zestig jaar K.A.B. - N.K. M.B. Bleijerheide 1898-1958, 32 blz.

In beide publicaties is het historisch overzicht geredigeerd door de secretaris Jo Vondenhoff.

Het begon in Bleijerheide met de oprichting in 1898 van de „katholische Arbeiter-Unterstützungsverein Sankt Joseph Bleijerheide” (in de volksmond: Arbeiterverein), in opzet een echte arbeidersorganisatie, maar in feite beperkt tot uitkeringen bij ziekte van de leden enz. Bleijerheide sloot zich in 1900 aan bij de pas opgerichte Limb. r.k. Volksbond, hoewel de leden in hoofdzaak mijnwerkers waren, maar reeds in 1904 volgde de afscheiding.

De Arbeiterverein richtte o.m. de voor de inheemse mijnwerkers zo typische Klein-Vee-Verzekering op, voornamelijk om de „biggen en de sikken” tegen ziekte te verzekeren met kosteloze behandeling door een veearts.

MAASBREE

40-Jarig jubileum K.A.B. afdeling Maasbree 19 oktober 1958, 1918-1958, 24 blz.

MAASTRICHT

Job. Hend. de Wit, Ned. R.K. Bond van glas- en aardewerkers „God en Ons Recht”. Feestuitgave bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan 1895-1920, 47 blz.

Job. Hend. de Wit, De Vakbond „God en Ons Recht” tijdens de oorlog 1914-1915, 28 blz., tab.

P. Kaanen, Van „God en Ons Recht” en „Recht en Orde” naar de R.K. Fabrieksarbeid(st)ersbond „St. Willibrordus”, afdeling Maastricht. 1895-1930, 45 blz.

60 Jaar Katholieke Vakorganisatie onder de Maastrichtse fabrieksarbeiders 1895-1955, 43 blz.

Jubileumboek 1908-1958. Katholieke Arbeidersbeweging, afd. Wijk-Maastricht, 20 blz.

Gedenkboek „De Ster” Maastricht 1902-1927, 60 blz. met tabn. en grafn.

Jéhawe (J. H. Frijs), Schetsen bij het 50-jarig bestaan van de Coöperatieve Verbruiksvereniging „De Ster” U.A. te Maastricht, 1952, 64 blz., foto's, graf., tab.

W. H. Vliegen, De Dageraad der Volksbevrijding, Amsterdam 1905, 443 blz.

M. Ubachs, Een eeuw modern kapitalisme. Leed en strijd van Maastricht's proletariaat. 2.pl., (1934), 212 blz.

Zestig jaar KABO Maastricht 1903-1963, 18 blz., waarin: Drs. G. J. B. Verbeet, De oprichting van een R.K. Vakvereniging voor overheidspersoneel, geplaatst tegen de achtergrond van de tijd (blz. 9-17).

M. H. Leith, Toestand en levensvoorwaarden der arbeiders te Maastricht. Z.pl., (1944), 39 blz.

De geschiedenis van de arbeidersbeweging te Maastricht is helaas nog niet geschreven. De samenstelling hiervan zou een zeer boeiende en ook een zeer moeilijke opgave zijn, wegens het nog ontbreken van voldoende bronnen.

Behalve de aangegeven publicaties zijn belangrijk voor die geschiedschrijving de aanknopingspunten in het geordend archief van Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck en nog meer in de artikelenreeks (1939-1940) van de Maastrichtenaar René Nafzger (onder het pseudoniem: Observator) in het destijds te Maastricht verschijnend weekblad „Veritas”. De publicatie van het grootste gedeelte van deze reeks werd door de oorlogsomstandigheden onmogelijk, maar het manuscript is toegankelijk zowel in het Maastrichtse Stadsarchief en -Bibliotheek als bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Daarnaast staan ter beschikking 70 artikelen (4 mei 1912-30 aug. 1913) in de Limburger Koerier van de hand van J. H. de Wit (onder het pseudoniem: Spectator), van wie tevens een manuscript wordt bewaard (207 blz.) onder de titel: „Kort-Krachtig-Goed”. Herinneringen uit mijn vervlogen dagen 1872-1924. De archieven van de Maastrichtse socialistische vakbeweging zijn gedeponereerd bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, welk instituut ongetwijfeld een studie hierover zal stimuleren.

Rond de negentiger jaren kwamen te Maastricht enkele neutrale, maar geleidelijk socialistisch wordende vakorganisaties tot stand, die blijkbaar vertrouwen wisten te wekken, nl. „Loon naar Arbeid” (1892) voor aardewerkers, „Verbroedering” voor glas-

blazers, „Vergelding” voor glasslijpers, „Door Vereniging Verbetering” voor ovenwerkers, „De krachtige Hand” voor metaalbewerker enz. In oktober 1895 sloten zij zich aaneen tot de plaatselijke vakcentrale, het „Maastrichts Arbeidssecretariaat”.

Tot dit resultaat hadden figuren uit de socialistische beweging bijgedragen, die nationale bekendheid hadden of spoedig zouden verwerven. Tot hen behoorden onder meer de in september 1889 opnieuw naar Maastricht gekomen W. H. Vliegen, nu als administrateur van het Sociaal-Democratisch begrafenisfonds,⁸ Ir. H. H. van Kol, de Enschedesche socialisten J. Pieterse en J. Tusveld, de Fries J. K. van der Veer,⁹ Domela Nieuwenhuis,¹⁰ Henri Polak¹¹ en anderen. Zij voerden in Maastricht een intensieve propaganda, daarbij gesteund door de Maastrichtse arbeider G. H. Pieters.¹² Zij vonden bij de Maastrichtse arbeiders vaak een welwillend gehoor. Dit hing o.m. samen met het feit, dat tal van arbeiders door hun werken in Luik, Charleroi en elders in België kennis hadden gemaakt met het Waalse anarchistisch socialisme.¹³ Ook Vliegen zelf had te Luik het eerst kennis gemaakt met het socialisme.¹⁴

Zij slaagden er in binnen zeer korte tijd succesvolle acties te ontplooiën. Ondanks de tussenkomst van Mgr. Dr. H. Schaepman en Dr. Alph. Ariëns ter aktivering van de katholieke sociale organisatie in Maastricht, leek een overwinning van het socialisme voor de hand te liggen, maar vooral tengevolge van een mislukte staking in 1895 verlieten Vliegen en Pieters Maastricht en geraakte de socialistische beweging op haar retour. Toch bleef de invloed van het socialisme – zij het minder georganiseerd – in Maastricht opvallend groot, getuige o.m. het aantal stemmen op de socialistische kandidaten voor de gemeenteraad.¹⁵

Kort na het verschijnen van de encyclicke *Rerum Novarum* in 1891 ontwaakte te Maastricht ook bij de katholieke leiders de aandacht voor de sociale problematiek. Dit blijkt uit de oprichting van een vereniging van ontwikkelde personen onder de naam *Salus populi*, met als doel bij te dragen tot de oplossing van bestaande wantoestanden. Wellicht mag worden aangenomen, dat in het kader van die vereniging Prof. Dr. A. Pottier uit Luik in 1892 zijn reeds vermelde rede over het arbeidersvraagstuk hield te Maastricht. Hij sprak er volgens het plaatselijk dagblad voor „l'élite sociale et intellectuelle de Maastricht”.¹⁶ Deze vereniging verdween echter spoedig uit de aandacht.

⁸ Cfr. W. H. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*, Dl. 1, Amsterdam 1905, in Inleiding door P. L. Tak, blz. ix. De opbrengst van bedoeld fonds werd bestemd voor propaganda van de socialistische beweging (blz. 227); W. H. Vliegen, *Mijn herinneringen als typograaf*, Amsterdam, 1936, blz. 76.

⁹ Cfr. W. H. Vliegen, *De dageraad der Volksbevrijding*, Dl. II, blz. 200. Van der Veer verbleef in het jaar 1891 enkele maanden in Maastricht, waar hij o.m. behulpzaam was bij de uitgave van het socialistische blad *De Volkstribuun*.

¹⁰ Idem, Dl. II, blz. 180.

¹¹ W. H. Vliegen, *Mijn herinneringen als typograaf*. A'dam 1936, blz. 76.

¹² Cfr. W. H. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*. A'dam 1905, Dl. II, blz. 188-190.

¹³ Cfr. de vermelde publicatie van Leith, blz. 24 vv., J. F. R. Philips, *Een periode van sociale kentering (1880-1890)*, in *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, blz. 676 vv., en idem, Maastricht. De groei van een nieuwe tijd, in *Onze Spreekbuis*, Maandblad van en voor het personeel van de n.v. Staalwerken „De Maas” te Maastricht, jrg. 13, nr. 1-2, jan.-febr. 1958, blz. 98-115.

¹⁴ Cfr. W. H. Vliegen, *Mijn herinneringen als typograaf*, blz. 26.

¹⁵ idem, blz. 82.

¹⁶ *Le Courrier de la Meuse*. Journal du Limbourg, nr. 266, 15 nov. 1892, blz. 2.

Eerder in het jaar 1892 kwam na een spreekebeurt van Willem Pastoors, de oprichter en voorzitter van de Nederlandse R.K. Volksbond een afdeling van deze organisatie tot stand. Het ledenbestand omvatte kleine ambachtslieden en slechts enkele fabrieksarbeiders. De meeste arbeiders stonden er blijkbaar vreemd tegenover, ook toen in 1900 de Limburgse R.K. Volksbond tot stand kwam met zijn centraal punt te Maastricht. Voor een gedeelte hing dit samen met de omstandigheid, dat de leiding der organisatie beruiste bij leden van de zogenaamde deftige stand, die door ontwikkeling, afkomst en positie in de maatschappij ver boven de arbeiders stonden, hetgeen eerder wantrouwen dan vertrouwen wekte.

Eerst in 1895 werd te Maastricht de eerste katholieke vakorganisatie opgericht, nl. de R.K. Aardewerkersvereniging „God en Ons Recht”, waaromtrent J. H. de Wit belangrijke gegevens op schrift heeft gesteld. In hetzelfde jaar kwam de R.K. Glasbewerkersvereniging „Recht en Orde” tot stand, welke twee verenigingen in 1906 fuseerden. Deze fusie werd in 1908 gevolgd door de aansluiting van de vereniging van steen-, buizen- en pannenfabrieksarbeiders te Tegelen, waardoor de organisatie een provinciaal karakter kreeg. Zij werd in 1909 een onderdeel van het pas opgerichte nationale R.K. Vakbureau te Utrecht en uitgebouwd tot de Nederlandse R.K. Bond van glas- en aardewerkers „God en Ons Recht” met Maastricht als zetel en ging in 1923 op in de Nederlandse R.K. Fabrieksarbeid(st)ersbond St. Willibrordus. Op 1 januari 1910 verscheen het eerste nummer van het maandblad „Ons Vakblad”. Een belangrijke factor voor de ontwikkeling van de Maastrichtse katholieke arbeidersorganisatie vormde de benoeming van de eerste aalmoezenier van de arbeid, kapelaan M. Souren in 1902. Minstens mede op zijn initiatief kwamen achtereenvolgens tot stand: de coöperatie „De Ster” in 1902, het eerste secretariaat van de arbeid van de Limb. R.K. Volksbond in 1903, waarvan spoedig Henri Hermans de leiding op zich zou nemen, een arbeidsbeurs, de bouwvereniging St. Servatius in 1904 enz., waardoor de eerste aanzet van de katholieke arbeidersbeweging in de vorm van de R.K. Volksbond voorzien werd van een aantal instellingen, die belangrijk werk zouden verrichten ten behoeve van de arbeidende bevolking. Van grote betekenis voor deze periode was ook het samenspel met de juridische adviseur van de Volksbond, Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, die in de Maastrichtse gemeenteraad de belangen der arbeiders deskundig verdedigde. In het bijzonder zette hij zich in voor de gemeente-arbeiders,¹⁷ die zich vooral door zijn toedoen in november 1903 aaneensloten in de vereniging van de R.K. Gemeentewerklieden „De Eendracht” en op 28 april 1907 met andere soortgelijke verenigingen in het land de nationale R.K. Bond van Gemeentewerklieden St. Paulus stichtten. In 1948 kwam door fusie met de R.K. Bond van P.T.T.-personeel, waarvan te Maastricht in november 1907 een afdeling werd opgericht, de Nederlandse Katholieke Bond van Overheids-personeel (K.A.B.O.) tot stand.

In 1910 werd evenals elders in Limburg de Maastrichtse R.K. Volksbond omgevormd tot de R.K. Werkliedenvereniging, waarbij het secretariaat van de diocesane bond verplaatst werd van Maastricht naar Heerlen, het centrum van de Mijnstreek in opkomst. Er ontstonden steeds meer afdelingen van de nationale vakbonden en sindsdien was er duidelijkheid ten aanzien van de structurele opbouw van de arbeidersorganisaties te Maastricht.

Voor een goed begrip van de discussies na de bevrijding van Zuid-Limburg over de wijze van heropbouw van de heropbouw van de katholieke arbeidersorganisatie in

¹⁷ Cfr. M. J. A. R. Dittrich, De eerste zittingperiode van Jhr. Mr. Charles Joseph Marie Ruys de Beerenbrouck als lid van de Raad der gemeente Maastricht (manuscript).

Limburg is een vergelijking van het vermelde „60 Jaar Katholieke Vakorganisatie voor Fabrieksarbeiders” (blz. 22 vv.) met Jacob's Gouden boek der K.A.B. Limburg (blz. 272 vv.) zeer instructief.

MEERSSEN

Feestgids, aangeboden bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Katholieke Arbeidersbeweging afdeling parochie St. Bartholomeus, Meerssen 1960, 40 blz.

NIEUWENHAGEN

Feestgids, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de K.A.B. Nieuwenhagerbeide 1925-1950, 16 blz.

SCHAESBERG

60 Jaar K.A.B. Schaesberg afd. Petrus en Paulus 1901-1961, 36 blz.

SCHIMMERT

Programma propagandafeest Schimmert R.K. W.V. 25 augustus 1929, 20 blz.

SCHINVELD

Feestgids ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum der K.A.B., afdeling Schinveld 1911-1961, 9 blz.

SEVENUM

40-Jarig jubileum K.A.B., afdeling Sevenum 1919-1959, 40 blz.

SIMPELVELD

Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Rooms-Katholieke Werkliedenvereniging „Sint Joseph”, Simpelveld 1904-1929, 56 blz.

Jubileum-uitgave ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der Rooms-Katholieke Werkliedenvereniging Sint Joseph, Simpelveld 1904-1944, 56 blz.

Een sprekend symptoom voor de Duitse invloed op het sociale denken in Zuid-Limburg biedt de omstandigheid, dat deze vereniging reeds vóór 1909 over een leesbibliotheek voor haar leden beschikte, welke een afdeling van de Duitse centrale Borromeus-bibliotheek vormde en uitsluitend Duitse boeken bevatte.

50 Jaar K.A.B. Simpelveld 1904-1954, 8 blz.

SPAUBEEK

Feestgids K.A.B. afd. Spaubeek 1911-1961, 28 blz.

SWALMEN

Drs. C. A. A. Linssen, Vijftig jaren arbeidersbeweging in Swalmen, 1912-1962, 72 blz.

De publicatie bevat waardevolle aanvullingen op de door Colsen in zijn Poels-biografie beschreven staking te Swalmen in 1916 bij de firma P. Konings en de daarop in 1917 volgende oprichting van de n.v. Limburgse Machinefabriek „De Industrie”, welke op 10 nov. 1927 failliet werd verklaard.

Swalmen geeft duidelijke voorbeelden van goedwillende kleine werkgevers, die moeite hadden om te aanvaarden, dat vrijgestelden van de vakbeweging zich bemoeiden met hun personeelsbeleid.

Voor een juiste beoordeling van de conflicten te Swalmen en hun nationale achtergrond is inzage gewenst van de volgende twee publicaties:

Verweer der R.K. Werkgeversvereniging tegen de beschuldigingen van het R.K. Werkliedenverbond (ook opgenomen in de R.K. Werkgever van 1, 8 en 15 december 1926), blz. 41 vv.

Om waarheid en recht. Aanval, verweer en repliek betreffende de verhoudingen tussen R.K. Werkgevers en arbeiders en R.K. organisaties van werkgevers en arbeiders, speciaal in het Zuiden van het land. Utrecht, 1927, blz. 100 vv.

Feestelijke herdenking van het 25-jarig bestaan van de afdeling Renver-Swalmen van den Ned. R.K. Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel „St. Raphaël” 1913-1938, 16 blz.

TEGELEN

P. Jacobs en L. M. Huys, Vijftig jaar K.A.B. Tegelen, Tegelen (1954), 83 blz.

Wie dit gedegen historisch overzicht leest, zal de voorliefde voor de Tegelse arbeidersorganisatie van Henri Hermans, pionier van de R.K. Volks- en Werkliedenbond in Limburg en in geheel Nederland, begrijpen. Zonder de grote lijnen van haar interne geschiedenis uit het oog te verliezen, wordt deze vereniging geplaatst in het kader van de opkomst en de ontwikkeling van de industrie en van het gemeenschapsleven te Tegelen. Opvallend is de leidende rol van de arbeiders zelf in hun organisatie vanaf het allereerste uur, groter dan elders, waar meestal het initiatief tot oprichting uitging van welmenende „buitenstaanders”. De niet te onderschatten betekenis van de verbruikscoöperatie en van de drankbestrijding voor de arbeidersorganisatie wordt indringend belicht. De activiteiten van de geestelijke adviseurs worden op overtuigende wijze weergegeven. Zonder twijfel moet deze „Vijftig jaar K.A.B. Tegelen” het meest geslaagde genoemd worden van alle gedenkschriften van plaatselijke afdelingen van arbeidersorganisaties in Limburg.

Gedenkboek. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der vakvereniging van steen-, buizen- en pannenfabrieksarbeiders St. Stephanus te Tegelen 1906-1931, 86 blz.

Deze afdeling van de Ned. R.K. Fabrieksarbeidersbond St. Stephanus, de oudste dochterorganisatie van de K.A.B. (toen nog R.K. Volksbond) te Tegelen, vormde van 1908 tot einde 1918 een afdeling van de Maastrichtse bond van glas- en aardewerkers „God en Ons Recht”, waarin de Tegelse arbeiders zich echter weinig thuis voelden.

Feestelijke herdenking van het 25-jarig bestaan der Afd. Tegelen-Belfeld van de Ned. R.K. Bond voor Spoor- en Tramwegpersoneel „St. Raphaël”, 1914-1939, 44 blz.

TREEBEEK

Feestgids bij gelegenheid van het 40-jarig bestaan van Katholieke Arbeidersbeweging en Ned. Kath. Mijnwerkersbond, afd. St. Barbara - Treebeek, 60 blz.

VAAALS

Gedenkschrift bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan der R.K. Werkliedenvereniging „St. Paulus” te Vaals, 1875-1925, 52 blz.

Feestgids voor de herdenking van het 75-jarig bestaan der Katholieke Arbeidersbeweging afdeling Vaals, 1875-1950, 52 blz.

E. J. Mans, F. Glück en J. Wouters, Kroniek der Katholieke Arbeidersbeweging Vaals, 1875-1950, 28 blz.

De Arbeiterverein Sankt Paulus te Vaals mag de eerste katholieke arbeidersorganisatie in ons land worden genoemd. Zij werd opgericht in 1875 naar het voorbeeld van de „christelijk-socialistische” genoemde Arbeiterverein zum heiligen Paulus für Aachen und Burtscheid of kortweg de Paulus-Verein, gesticht in 1869 door kapelaan Franz Cronenberg. Rond het midden der 70er jaren spitsten de opvattingen van de Akense katholieken omtrent de arbeiderskwestie en haar gevolgen op politiek terrein zich zeer scherp toe, hetgeen mede aanleiding werd tot splitsing in en uiteindelijk tot ondergang van de Paulus-Verein.¹⁸

In hoever deze ondergang invloed heeft gehad op het verenigingsleven te Vaals, is niet bekend.

De Arbeiterverein stelde zich in principe ook open voor niet-katholieke leden tot 1900, het jaar waarin de vereniging het woord „katholisch” aan haar naam toevoegde. De naam van de r.k. Arbeidersvereniging St. Paulus te Vaals staat met die van de Ned. r.k. Volksbond en van de Bond van de r.k. Werkliedenverenigingen in het aartsbisdom Utrecht vermeld op het gedenkteken te Rome, dat door katholieke arbeidersorganisaties van verschillende landen in het jaar 1900 bij de basiliek van Lateranen werd opgericht ter herinnering aan Paus Leo XIII.

De blijvende Duitse invloed blijkt o.m. ook uit: de oprichting in 1907 van de „Wanderabteilung des Ortskartels der christlichen Gewerkschaften”;

de oprichting van een zelfstandige afdeling te Vaals in 1910 van het „Christliche Textilarbeiterverband für Aachen und Umgebung” en van afdelingen van andere Duitse vakorganisaties, die samen het Ortskartel vormden;

de stichting in 1903 van de coöperatieve vereniging „Gewerkschafts-Konsumverein Eintracht Vaals”;

de vele spreekbeurten van vertegenwoordigers van Duitse sociale organisaties voor de Vaalser vereniging.

Deze invloed lag voor de hand, omdat vele arbeid(st)ers uit Vaals in het nabije Aken en omgeving werkzaam waren (rond de eeuwwisseling circa 1200).

De Kroniek van Mans e.a. verstrekt waardevolle aanduidingen voor de sociale en economische geschiedenis van het Vaalser gebied, vanwaar niet zelden de stoot werd gegeven tot het oprichten van arbeidersverenigingen in Zuid-Limburgse gemeenten.¹⁹

VALKENBURG

Feestgids ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der afdeling Valkenburg van de R.K. Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel „St. Raphaël”, 1909-1949, 32 blz.

¹⁸ Cfr. Herbert Lepper, Kaplan Franz Cronenberg und die christlich-soziale Bewegung in Aachen, 1868-1878, in: Zeitschrift der Aachener Geschichtsverein, 79. Band, J. 1968, Aachen, 1968, S. 57-148.

¹⁹ Belangrijke aanvullingen levert (G. Cox), Vaals en zijn arbeiders, publicatie nr. 26 van het Provinciaal Opbouworgaan Limburg, 1957 en J. Th. H. de Win, De geschiedenis van Vaals, Vaals 1941.

M. van Rooy, 25 Jaren sociale arbeid. Feestuitgave bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de R.K. Werkliedenvereniging Venlo 1904-1929, 21 blz.

J. W. Omloo, De Venlose K.A.B. in het goud, 1954, 91 blz.

M. van Rooy, Feestnummer (van „Ons Goed Recht”, orgaan van de R.K. Werkliedenvereniging „St. Carolus Borromeus” te Venlo, jrg. 5, nr. 9, 13 mei 1926) bij gelegenheid der viering van het tweede lustrum der gebouwen der R.K. Werkliedenvereniging „St. Carolus Borromeus” te Venlo, 1916-1926. 12 blz.

Feestgids Ned. Kath. Metaalbewerkerbond St. Eloy, afd. Venlo, 1904-1949, 20 blz.

Feestgids 1914 - 8 maart - 1939, R.K. Werkliedenvereniging St. Joseph, afd. Blerick, 48 blz.

St. Raphaël, afd. Venlo-Blerick, 1903-1963, 64 blz.

Evenals te Maastricht en te Roermond vertoonde de katholieke Volksbond te Venlo een andere opbouw dan die in andere plaatsen in Limburg. Waren elders (de kleinere plaatsen derhalve) in Limburg individuele personen lid van de Volksbond, in de drie genoemde grotere gemeenten kende men een collectief lidmaatschap. Dit was nl. voorbehouden aan de plaatselijke vakorganisaties als zodanig, waardoor de Volksbond daar een bond van vakverenigingen vormde.²⁰ Dit structuurverschil heeft in de Limburgse Volksbond nooit tot moeilijkheden geleid en zou verdwijnen bij de oprichting van de Limburgse r.k. Werkliedenbond.

Desondanks was ook de Volksbond te Venlo²¹ een gemengde organisatie, waarin naast de arbeiders ook kleine patroons en middenstanders vertegenwoordigd waren. Het gevolg was (evenals elders), dat bij discussies bv. over het oprichten van een verbruikscoöperatie botsingen ontstonden of activiteit uitbleef. Uiteindelijk leidde dit tot het vervangen van de Volksbond door de r.k. Werkliedenvereniging in 1914 (enkele jaren later dan in andere plaatsen in Limburg).

²⁰ Cfr. H. Hermans, Verslag van het tienjarig bestaan van de Limburgse r.k. Volksbond, blz. 29.

²¹ Typerend voor de geest van die tijd is, dat de Venlose Volksbond tot patroonheilige de H. Carolus Borromeus koos, omdat in de bulle bij diens heiligverklaring deze heilige genoemd werd „Een schitterend voorbeeld voor herders en schapen, een martelaar der liefde” en het in 1905 opgerichte „gilde der losse werklieden” de H. Gerardus Majella als patroon nam, omdat deze heilige in de kloosters zijner orde ook allerhande werkzaamheden verrichtte.

Opmerkelijk voor grote gedeelten van Limburg vóór 1914, was de in enkele van deze publicaties vermelde bijzonderheid, dat de lonen voor minstens 90% in Duits geld werden uitbetaald. De gevolgen hiervan bij een daling van de waarde van deze munt en acties tot verbod van betaling in vreemde munt worden beschreven. In de 20er jaren zou de Mark-ontwaarding leiden tot het plaatsen van Duitse arbeiders in Venlose bedrijven tegen lagere lonen dan men aan eigen personeel betaalde.

De publicatie van J. W. Omloo beschrijft uitvoerig de Venlose katholieke arbeidersbeweging vanaf haar ontstaan, haar vele instellingen en activiteiten en tevens de sociaal-economische situatie van Venlo voor de verschillende perioden. Een waardevol historisch overzicht.

Omloo vermeldt het thans ongeloofwaardig, maar daarom niet minder waar verhaal over de veroveringstocht op 25 juli 1931 naar Zuid-Limburg van de in 1855 in Amsterdam opgerichte vrijdenkersvereniging „De Dageraad” ter verlichting van het Donkere Zuiden.

Waardevolle gegevens worden verstrekt over de werkobjecten voor werkloze arbeiders in 1938 en '39.²² Eveneens over de spoorwegstaking in 1903 en de rol van Dr. Poels hierbij.

De totstandkoming in 1916 van het Bondsgebouw, waarin gehuisvest werden het secretariaat van de organisatie met vergaderruimten, een gezellenhuis en een woning voor de aalmoezenier van sociale werken, wordt uitvoerig belicht in het feestnummer van Ons Goed Recht.

VENRAY

M. H. Peeters, Venrays gouden K.A.B., 1905-1955, 48 blz.

De stoot tot het oprichten van een arbeidersorganisatie te Venray ging in 1905 uit van arbeiders, die in Duitsland werkzaam waren, en van de destijds omvangrijke groep sigarenmakers in Venray.

WEERT

50 Jaar K.A.B. Weert, 1955, 64 blz.

Dit Gedenkboek bevat behalve 37 pagina's advertenties vele „voorwoorden” en huldebijdragen, slechts enkele bladzijden, die betrekking hebben op de geschiedenis van de K.A.B. te Weert. Het is bijzonder jammer, dat men dit 50-jarig jubileum niet heeft aangegrepen om een goed brok geschiedenis te helpen tot stand brengen. Voor een belangrijke stad als Weert met haar industriële ontwikkeling had dat voor de hand gelegen.

²² Zie hierover ook (J. H. Martin), Langs de werkverschaffingen in Limburg, z.pl., 1939.

SLOT

Bij het overzien van dit overzicht zal het opvallen, hoe weinig gepubliceerd is omtrent de geschiedenis der niet-katholieke arbeidersorganisaties in Limburg. Uiteraard zijn daaromtrent waardevolle gegevens te vinden in de regionale pers, de eigen vakbladen enz., maar deze aan te wijzen viel buiten de beperkte opzet van dit literatuuroverzicht. Deze lacune is zeer betreurenswaardig, omdat hierdoor een geschiedenis van de arbeidersorganisaties in Limburg noodzakelijk onvolledig blijft en bovendien het gevaar loopt van een eenzijdige benadering. Een soortgelijk tekort is aanwezig ten aanzien van de geschiedenis van de katholieke arbeidersorganisaties in verschillende grote gemeenten van Limburg. Een verantwoorde geschiedschrijving van de katholieke arbeidersbeweging in die belangrijke bevolkingscentra zou een waardevolle aanvulling zijn van de geschiedenis der Limburgse arbeidersorganisaties alsook van de lokale historie.

Blijkbaar is te zeer vergeten de klacht van Henri Hermans uit 1910 aan het slot van zijn tienjarig verslag van de Limburgse Volksbond:

„Hoeveel meer feiten zouden wij hebben kunnen boeken, feiten van hoge betekenis, indien onze secretarissen gegevens hadden bewaard en geschiedenis geschreven Laten zij dit voor ogen houden en in 't vervolg onze statistieken en geschiedboeken beschouwen als documenten van hoogste waarde”. (blz. 90).

In diezelfde geest uitte zich W. H. Vliegen over de geschiedenis van socialistische organisaties in de afzonderlijke gewesten en plaatsen. „Schrijvers, die zich hiermee zouden bezig houden zullen een buitengewoon nuttig werk verrichten”.²³

Aan deze adviezen is tot nu toe weinig gevolg gegeven, waardoor ook op dit terrein van de contemporaine geschiedenis reeds zeer veel onherroepelijk verloren is gegaan en nog meer verloren dreigt te gaan.

P. DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.

²³ W. H. Vliegen, Die onze kracht ontwakten deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 20 jaren van haar bestaan. Deel II, 21e dr., Amsterdam, z.jr., blz. 597.

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Op 3 oktober 1969 was het twintig jaar geleden, dat het Sociaal Historisch Centrum werd opgericht. Hoewel eerst over vijf jaar sprake zal zijn van het eerste jubileum van ons instituut, realiseert men zich na twee decennia nochtans al duidelijk, welke veranderingen in de loop van de jaren hebben plaats gevonden. De sociale en economische geschiedenis, waaraan in onze provincie nog weinig aandacht werd besteed, heeft sindsdien haar vaste plaats gevonden en de bevolking geconfronteerd met de achtergronden van de recente ontwikkelingen. Steeds meer onderwerpen werden in beschouwing genomen; de verruiming van de aspecten, waaronder de historie werd bestudeerd, bracht duidelijk de onderlinge verwevenheid van de componenten van de regionale cultuur aan het licht, hetgeen tot nieuwe studies en probleemstellingen aanleiding gaf. Een winst was bovendien, dat de aandacht werd uitgebreid tot steeds verder terugliggende perioden in de geschiedenis om zodoende de diepere grondslagen te ontdekken van wat zich in de diverse eeuwen feitelijk heeft afgespeeld.

Steeds weer kwam als thema naar voren de vraag, wat nu eigenlijk het specifieke element is geweest in de welvaartsontwikkeling en de levensstijl van de Limburgse samenleving. Deze vraag naar het bindend element, naar de gemeenschappelijke grondslag binnen dit vroeger politiek verbrokkeld gebied heeft in het verleden reeds meerderen bezig gehouden en de behoefte opgeroepen om vanuit de verschillende geaardheid van ieders studieterrein dit probleem te ontsluiten. Was dit bindend element niet meer dan een variabele afwijking van een meer algemeen patroon, in het leven geroepen door omstandigheden, zoals de politieke en kerkelijke verdeeldheid? Of mag men de mentaliteit en de geaardheid van de Limburgse bevolking inderdaad een typische noemen, die de draad vormt in de regionale geschiedenis? Een afdoend antwoord op deze vraag is voorlopig nog

niet gegeven, maar zulks is geen motief om deze vraag terzijde te schuiven als een chauvinistische poging om het eigene te verabsoluteren. Het antwoord is zeker verre van eenvoudig en kan eerst dichter bij een oplossing worden gebracht, als iedere daarvoor in aanmerking komende wetenschap dit thema binnen haar eigen werkkerrein wil analyseren.

In zoverre valt het toe te juichen, dat in het afgelopen jaar contacten werden gelegd tussen een aantal instellingen en verenigingen op het terrein van de Limburgse geschiedenis, archeologie, taal- en volkskunde met de bedoeling om in de toekomst met elkaar regelmatig van gedachten te wisselen en in onderlinge samenwerking gezamenlijke taken uit te voeren, waardoor afzonderlijke studies beter op elkaar kunnen worden afgestemd. Van dit samengaan wordt verwacht een uitbreiding van de wetenschappelijke mankracht, maar ook en vooral een betere coördinatie van het werk der afzonderlijke instellingen als gevolg van de onderlinge beïnvloeding door de samenspraak over gemeenschappelijke probleemstellingen op het terrein van de Limburgse historie en cultuur. Uiteindelijk kan dit initiatief fungeren als een noodzakelijke tussenfase, totdat een universitair-wetenschappelijk centrum deze taak overneemt en in interdisciplinaire samenwerking de regionale en interregionale samenhangen gaat bestuderen. Dit toekomstideaal kan wellicht met de vestiging van een nieuwe universiteit gerealiseerd worden.

De belangrijkste gebeurtenis van het afgelopen jaar was ongetwijfeld de beslissing omtrent de vestiging van de achtste medische faculteit, waardoor in Maastricht de eerste aanzet wordt geleverd tot het wetenschappelijk onderwijs in deze provincie. Deze eerste faculteit zal zeker door andere faculteiten worden gevolgd, zodat mettertijd een volledige universiteit in Limburg tot stand zal komen. In de discussies omtrent het vestigingsbesluit is door meerdere Kamerleden de suggestie geopperd om met het oog op de internationale ligging van Maastricht deze universiteit tot een ontmoetingspunt te maken voor wetenschapsbeoefening in Europees verband en is o.a. ter sprake gekomen de vestiging van een juridische faculteit voor internationaal recht en een literaire faculteit voor de talen en culturen van het eigen gebied en de omliggende landen. In dit perspectief gezien zou zulk een universiteit inderdaad een internationaal cultureel centrum vormen, waarbinnen de interregionale vervlechting en het Europese grondpatroon op harmonische wijze zijn verweven.

Zolang een faculteit voor letteren, geschiedenis of maatschappijwetenschappen nog niet is verwezenlijkt, zou voorlopig een Limburgs instituut voor historie, taal en cultuur als voorbereiding kunnen fungeren tot dit gewenste ideaal. De vestiging van een universiteit in Limburg is immers nog geen garantie, dat het onderwijs en de wetenschappelijke research zich bewust wil bezig houden met de problematiek, waarmee zulk een instelling in plaats en gewest geconfronteerd wordt. Er zijn in de praktijk voorbeelden genoeg aan te halen van universiteiten, die zich weinig van hun stad en streek van vestiging hebben aangetrokken. Wanneer dit ook in Limburg zou plaats vinden, is dit dubbel betreuenswaardig, omdat juist zijn ligging op een kruispunt van culturen een uitdaging vormt om zich rekenschap te geven van de verscheidenheid van culturele en maatschappelijke factoren, die in dit grensgebied een rol spelen.

Daartoe behoort vooreerst een permanente prikkel uit te gaan vanuit het gewest om zelf onderwerpen op behoorlijk niveau ter discussie te stellen. Daarnaast zal men moeten streven naar een vruchtbare communicatie tussen de vertegenwoordigers van de samenleving en van de universitaire gemeenschap in wording. Daarom is het wenselijk reeds nu zulk een dialoog te entameren tussen de universitaire en regionale wetenschapsbeoefening. Dit kan voor beide partijen slechts nuttig en inspirerend zijn, omdat door die dialoog de mogelijkheid ontstaat tot een werkelijke ontmoeting en tot een zakelijk gesprek over inhoud, methode en benaderingswijze van de specifieke onderdelen van de diverse vormen van wetenschapsbeoefening. Daardoor wordt de aansluiting van de universiteit aan de regio vergemakkelijkt en anderzijds het peil van de regionale wetenschapsbeoefening aangepast aan universitaire eisen en behoeften.

Dit laatste vormt met name de reden van de veelvuldige contacten, die het Sociaal Historisch Centrum onderhoudt met universiteiten en hogescholen in Nederland en in de grensgebieden alsmede met diverse verenigingen in binnen- en buitenland, die zich op het terrein van de sociaal-economische geschiedenis bewegen. Mede hierom kan vanuit ons terrein duidelijk worden geconstateerd, tot welke goede resultaten dit kan leiden. Weliswaar moeten thans nog vele mogelijkheden onbenut blijven, omdat het buiten academisch verband niet mogelijk is zijn kennis in voldoende mate aan anderen over te dragen en een uitgebreide staf van medewerkers niet beschikbaar is, zodat een uitwisseling van ervaringen beperkt blijft.

Prof. Dr. J. J. Poelhekke heeft onlangs tijdens de promotie van Dr.

Mr. H. H. E. Wouters in Nijmegen de hoop uitgesproken, dat Limburg spoedig zijn eigen universiteit zal krijgen. Bij die gelegenheid constateerde hij temidden van de jammerlijke malaise voor het vak geschiedenis in ons land, dat Limburg op dit terrein een gunstige uitzondering vormt, waar de historiebeoefening een vitaliteit vertoont, die exemplarisch genoemd mag worden. Het Sociaal Historisch Centrum is er trots op hiertoe te hebben bijgedragen zowel door eigen publikaties als door samenwerking in het kader van de Maaslandse Monografieën. Toch is dit alles niet voldoende om de wetenschappelijke creativiteit te stimuleren, die noodzakelijk is voor de gewenste integratie van de toekomstige universiteit in de eigen streek. Daartoe is tevens dringend behoefte aan een brede achterban voor het wetenschappelijk werk, dat in regionaal verband verricht wordt en dat veel bewuster gedragen dient te worden door een groeiende groep van personen, die hiervan kennis willen nemen en open staan voor de gedachten en strevingen, die door de wetenschap worden verbreid. Onder hen dienen ook mensen te worden gevonden, die komen tot enige zelfwerkzaamheid. Als zulk een groep zich met de taal, de cultuur of de historie van het eigen woongebied intensief wil occuperen, dan vormt zij een uitdaging om tot goede prestaties te komen en draagt zij in belangrijke mate bij tot het ontstaan van een universitaire klimaat, waarin een universiteit zich ook ten voordele van de eigen regio kan ontplooiën. Het Sociaal Historisch Centrum wil daartoe graag een bijdrage leveren.

BESTUUR

De samenstelling van het Bestuur onderging in het afgelopen jaar geen wijziging.

Het Algemeen Bestuur kwam in huishoudelijke vergadering bijeen op 17 december 1969 in Maastricht. Besproken werden de jaarstukken, de huisvestigingsplannen en de voorgenomen oprichting van een Federatie van instellingen en verenigingen op het terrein van de historie, taal en cultuur van Limburg. Het Dagelijks Bestuur kwam driemaal in vergadering bijeen. Onderwerp van de agenda waren de behandeling van de jaarstukken, de bespreking van de salaris- en rechtspositie van het personeel, de centralisatie van de administratie en de opstelling van nieuwe statuten.

In het afgelopen jaar werd regelmatig contact onderhouden met de

voorzitter, de secretaris en de penningmeester. Het was wederom Pater Remigius Dieteren OFM, die als waardevolle *trait-d'union* optrad tussen het Bestuur en het bureau.

Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst aan het einde van dit Jaarverslag.

BUREAU

De samenstelling van het bureau onderging geen wijzigingen en was op het einde van het jaar als volgt:

Drs J. F. R. Philips, directeur

Drs J. C. F. M. Jansen, historicus

G. W. M. Snakkers, archivist

Mej. C. N. Olij, secretaresse

Mej. M. C. Bakker, administratief medewerkster

Voor de ordening van de bibliotheek genoot het Centrum wederom de medewerking van de Bibliotheek- en Documentatieschool te Tilburg, die drie stageaires ter beschikking stelde, die gedurende een aantal weken praktisch bij het Centrum werkzaam waren. Verder kreeg het bureau assistentie van een student sociologie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg en een m.o.-studente geschiedenis. Tenslotte genoot het Centrum de medewerking van vier personen, die van gemeentewege voor de uitvoering van enige projecten bij het instituut waren gedetacheerd.

VERTEGENWOORDIGINGEN

Het goede gebruik werd voortgezet, dat het Sociaal Historisch Centrum op ruime schaal deelnam aan verschillende bijeenkomsten, vergaderingen en studiedagen, welke van veel waarde zijn geweest voor de onderlinge gedachtenwisseling met vakgenoten en voor een oriëntatie omtrent nieuwe methoden en thema's van onderzoek. Door een of meer staffleden werd aan de volgende bijeenkomsten deelgenomen:

vergaderingen van het Nederlands Historisch Genootschap, de Studievereniging voor sociale en economische geschiedenis, de Vereniging voor landbouwgeschiedenis, de Historisch-Demografische Kring, de T.A.E.K., Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, de Maatschappij voor Handel en Nijverheid en de Limburgse

Sociologenkring. Deelgenomen werd aan het driedaags congres over Landesgeschichte in Bonn, georganiseerd door het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande, aan het tweedaags congres over maatschappijgeschiedenis in Ede, aan de Limburgse Sociale Studiedag, en aan het jaarcongres van het Nederlands Congres voor Geschiedkundige Wetenschappen te Leiden, waar enige sectievergaderingen werden bijgewoond.

Voorts was het Centrum aanwezig bij een excursie van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, een bezoek aan Kleef en Wesel vanwege de Verein für Landesgeschichte der Rheinlande, werd een bezoek gebracht aan het Gerling-Konzern en de Stadt- und Landesbibliothek te Düsseldorf, werd voorts met de kring van Maastrichtse bibliothecarissen de Stadt- und Universitätsbibliothek in Keulen bezocht, was men te gast met de Verein für Werks- und Wirtschaftsarchivare in het Schloss Paffendorf en werd deelgenomen aan een tweedaagse excursie door de Landkreis Aachen met een groep geografie-studenten uit Keulen onder leiding van Prof. Dr K. Hermes. Op archiefsterrein werden regelmatig de vergaderingen bezocht van de Vereniging van Archivarissen, van het Benelim Convent van Archivarissen en van de Vereniging van Bedrijfsarchivarissen. In het afgelopen jaar werden verder enige historische tentoonstellingen bezocht. De directeur had zitting in het Bestuur van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en van de Historisch Demografische Kring en werd benoemd tot lid van de Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde.

FINANCIËN

De financiële toestand van het Sociaal Historisch Centrum is voorlopig niet onbevredigend te noemen, omdat het merendeel van de uitgaven thans door overheidssubsidies wordt gedekt. Maar deze situatie is mede een gevolg van het feit, dat een aantal redelijke wensen nog steeds niet zijn vervuld. Want in de naaste toekomst zullen de uitgaven belangrijk stijgen, wanneer de huisvestingsplannen werkelijkheid worden en ingevolge de uitbreiding van de staf de personeelskosten zullen toenemen.

Het provinciaal subsidie bedroeg 50% van de totale uitgaven, hetgeen neerkwam op een bedrag van f 76.823,88. Het rijkssubsidie, gebaseerd op 7/9 van het provinciaal subsidie, werd vastgesteld op een bedrag van f 59.751,91. Van de gemeenten ontving het Centrum in totaal aan

subsidies *f* 11.663,69, hetgeen wederom minder was dan in vorige jaren. Het subsidie van de gemeente Maastricht bedroeg *f* 4.723,95, wat overeenstemt met het subsidie van de afgelopen jaren. De bijdragen van het bedrijfsleven, van instellingen, organisaties, verenigingen e.d. waren niet onbevredigend met een totaal bedrag van *f* 6.009,78. De financiële controle van de jaarrekening had ook dit jaar plaats door het Verificatiebureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

HUISVESTING

In vorige verslagen is reeds meermalen geconstateerd, dat het huidige pand aan het o.l. Vrouweplein te Maastricht steeds meer ontoereikend wordt als werk- en depôt ruimte. Het Centrum is dan ook erkentelijk, dat het Gemeentebestuur van Maastricht bereid was ons instituut in de voormalige Dominicanerkerk enige depôt ruimte in het vooruitzicht te stellen.

Belangrijker was nog, dat het toekomstperspectief inzake een definitieve, modern geoutilleerde huisvesting dichterbij zijn verwezenlijking kwam; de plannen om in Maastricht een centraal archief- en bibliotheekgebouw te vestigen voor Gemeente-Archief, Stadsbibliotheek, Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Sociaal Historisch Centrum en andere instellingen hebben in 1969 vaste vorm aangenomen. Door een commissie van voorbereiding, waarin ook zitting hadden een aantal deskundigen op bibliotheekgebied, werden in een rapport de verschillende wenselijkheden uiteengezet en de vormen van samenwerking aangegeven binnen dit nieuwe complex.

Voor het Sociaal Historisch Centrum komt dit hierop neer, dat behoorlijke werkvertrekken en opbergruimten beschikbaar zullen komen, dat men binnen dit geheel kan profiteren van een aantal gemeenschappelijke voorzieningen (studiezaal, vergader- en tentoonstellingslokalen, binderij, inlichtingencentrum enz.), dat de eigen handboekery tot bescheidener proporties kan worden teruggebracht, omdat een grote geïntegreerde bibliotheek als onmiddellijke achtergrond kan dienen en dat de archieven en dossiers van het Centrum dan eindelijk een geschikte opberging kunnen krijgen in een afzonderlijk gedeelte van het brandvrije archiefdepôt.

Deze plannen hebben veel instemming ontmoet en zijn ook met waardering aanvaard door de Gemeenteraad van Maastricht, die inmiddels

een architectenbureau opdracht heeft gegeven een schetsplan te ontwerpen. Het Centrum hoopt van harte, dat dezelfde voortvarendheid in deze lang slepende kwestie betracht zal worden bij de verdere uitwerking van dit aanlokkelijk perspectief.

PUBLICATIES EN OPDRACHTEN

In verband met de wassende stroom van aanvragen om gegevens en verwijzingen was er weinig tijd voor eigen onderzoek en publikaties beschikbaar, maar desondanks bleef het gelukkig mogelijk om verschillende objecten, die reeds langer in bewerking waren, dichter bij hun voltooiing te brengen.

Onze medewerker, Drs J. C. G. M. Jansen, zette zijn studie over de vestiging van de Joden in het Maasdal onafgebroken voort en wist over dit onderwerp zeer veel interessant materiaal te verzamelen. Een eerste overzicht van de resultaten deelde hij mede tijdens een lezing voor de kring Maastricht van Limburg Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Ook werd door hem weer veel aandacht besteed aan de agrarische geschiedenis van Limburg, met name van de 14e tot de 19e eeuw, waarover hij in het vorig Jaarboek een uitgebreid artikel publiceerde. Tevens heeft hij hierover een samenvattend artikel voorbereid, dat in Engelse vertaling zal worden opgenomen in de *Acta Historiae Neerlandicae*. Voor dit tijdschrift schreef Drs Philips een bijdrage in het Duits over de Limburgse landbouwhistorie in de eerste helft van de 19e eeuw.

De reeks studies over de landbouw, die al meerdere jaren een belangrijk onderdeel van het werkprogram vormt, zullen over enige tijd een voorlopige afronding krijgen met een boek over de land- en tuinbouw in Limburg gedurende de laatste driekwart eeuw, waartoe het Bestuur van de L.L.T.B. opdracht gaf en welke publikatie zal verschijnen bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van deze organisatie. Drs Philips heeft de voorbereiding van deze studie ter hand genomen en daarvoor reeds gegevens verzameld, waarbij tevens gebruik werd gemaakt van mondelinge interviews, die op de band werden vastgelegd. Binnenkort mag ook de voltooiing worden tegemoet gezien van een zeer uitgebreide verhandeling over de groenten- en fruitteelt in Limburg, waaraan onze vroegere medewerker, de heer J. Wachelder, sedert zijn pensionering vele jaren heeft gewerkt.

Een opdracht van andere aard was het verzoek van de N.V. Brand's

Bierbrouwerij te Wylré tot het samenstellen van een geschiedenis van dit bedrijf in het kader van een jubileumboek bij gelegenheid van hun honderdjarig bestaan. Dit overzicht, dat tevens uitvoerig de geschiedenis en de concentratie van de Limburgse brouwindustrie beschrijft, zal in de loop van 1970 in concept gereed komen. Tevens zal dan een manuscript ter tafel komen over het sanatorium Hornerheide en de Maaslandkliniek, waarvan de oprichting in 1971 zal worden herdacht, met een bijdrage, die zal handelen over de tuberculosebestrijding en de sanatoriumverpleging in Limburg. Het ligt in de bedoeling, dat deze bijdrage tevens in het volgend Jaarboek zal worden gepubliceerd.

Ten behoeve van het Henric van Veldeke College is het Sociaal Historisch Centrum belast met de uitwerking van een enquête onder de oud-leerlingen, welke gegevens zal opleveren over personalia, loopbaan en opinies van de afgestudeerden. Deze uitkomsten zullen verschijnen in het jubileumboek, dat in 1971 wordt uitgegeven.

Er werd een nota uitgebracht over de ontwikkeling van de beurzenstichting Matthias Wijnands. Daarin werd nagegaan hoe uit sociale nood beurzenstichtingen ontstonden en hoe deze instellingen zich voortdurend aanpasten aan de veranderende onderwijsbehoeften van de maatschappij.

Vorbereidingen werden getroffen voor een kwantitatieve studie over het consumentengedrag in de 18e eeuw. Aan de hand van enige reeksen gegevens over de handel in tabak, jenever, koffie, thee en wijn zal worden nagegaan in hoeverre de bestedingen per hoofd van de bevolking in de 18e eeuw veranderden, voor zover het enige nieuwe produkten betreft en op welke wijze de verbreiding en popularisering van deze produkten over het platteland tot stand kwam. Onderzocht zal worden of hieruit structurele veranderingen in handel en consumptie voortvloeiden, doordat de bestedingen zich op een andere wijze ontwikkelden dan de inkomens.

Verder mocht het Centrum zijn medewerking verlenen aan enige studies, die in voorbereiding zijn of reeds verschenen. Hiervan dienen met name genoemd te worden het boek van Drs A. H. Paape, *Donkere Jaren, Episoden uit de geschiedenis van Limburg, 1933-1945*, dat als deel 10 van de serie *Maaslandse Monografieën* is gepresenteerd.

Verder verleende het instituut gaarne hulp bij de voorbereiding van een historisch-demografische studie over Noord-Limburg in de 18e en het begin van de 19e eeuw. Over de industrialisatie van Noord-Limburg in de periode 1839-1914 verscheen een belangrijk Tilburgs

proefschrift van Dr G. C. P. Linssen, die wij gaarne behulpzaam zijn geweest bij het verzamelen van zijn materiaal. Het is het Centrum met name een genoegen, dat thans ook het noorden van onze provincie veel meer in de belangstelling komt te staan. Tenslotte willen wij in dit verband gaarne aanstippen een studieproject, dat voor het Centrum indirect van belang is, nl. de voorgenomen uitgave door Dr Arthur Schrijnemakers van een inleiding over de toponymie van Nederlands-Limburg, die wij naar vermogen medewerking hebben verleend bij de voorbereiding van zijn boek. Vermeld dient nog te worden, dat voor enige tijdschriften boekbesprekingen werden samengesteld en dat de heer Jansen in de Limburgse pers verslag deed van zijn nasporingen in het Deutsches Zentralarchiv te Merseburg (D.D.R.), waar hij zeer interessant archiefmateriaal over Noord-Limburg aantrof.

De verspreiding van de Nederlandse kaartbladen van de Tranchotkaart werd regelmatig voortgezet en was aanleiding tot enige persberichten over dit onderwerp.

Wij willen niet nalaten opnieuw de gewaardeerde relatie te memoreren met de heer Jos. Ritzen te Helmond, die voor ons instituut weer interessante archivalia en gegevens wist op te sporen en o.a. gedaan wist te krijgen, dat het archief van wijlen Dr H. Knippenberg bij het Centrum voorlopig werd gedeponereerd. Ook danken wij hem enige ongepubliceerde manuscripten en een aantal biografische bijzonderheden.

De verschillende deelstudies en verspreide onderzoekingen, die het Centrum in het verleden ter hand heeft genomen, roepen langzamerhand de behoefte op aan een voorlopige samenvatting van wat aan kennis werd vergaard. Dit was mede de aanleiding, dat het Centrum gaarne zijn medewerking heeft aangeboden om in de redactie van de Maaslandse Monografieën zijn aandeel bij te dragen tot de voorbereiding van een Handboek voor de Geschiedenis van de beide Limburgen, waarin Prof. Dr W. Jappe Alberts een samenvatting zal geven van de historie van het Maasland tot de moderne tijd. Het Centrum hoopt met name er toe te kunnen bijdragen, dat ook de sociaal-economische aspecten in deze geschiedenis voldoende worden uitgediept. Deze medewerking kan dan wellicht metertijd ook de basis vormen voor een maatschappelijke ontwikkelingsschets van Limburgs verleden, die als afzonderlijke studie kan worden uitgewerkt.

Het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum, uitgegeven als deel xiv van de „Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg” verscheen door een stagnatie in de voorbereiding op een later tijdstip dan was voorzien, maar kon toch nog in december 1969 het licht zien. Naast het jaarverslag en een bespreking van nieuw verschenen literatuur bevatte het een gezamenlijk artikel van Ir H. O. J. H. Bauduin en Drs J. C. G. M. Jansen over Aspecten van de Limburgse Landbouwgeschiedenis.

Dit Jaarboek had een omvang van 150 pagina's en een oplage van 600 exemplaren. De druk werd wederom verzorgd door de Koninklijke Van Gorcum & Comp. n.v. te Assen, die ook de uitgave in de boekhandel verzorgde.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

Met het afsluiten van het eerste lustrum kon de Stichting Maaslandse Monografieën op een bevredigende beginperiode terugzien. In het afgelopen jaar verscheen het tiende deel in de reeks, terwijl nog vele studies in voorbereiding zijn, die mettertijd in de serie zullen verschijnen. Het aanbod van nieuwe manuscripten was zelfs zo groot, dat het gevaar bestaat, dat niet alle in de serie kunnen worden opgenomen bij gebrek aan voldoende middelen. Voorlopig mag echter een frequentie van gemiddeld twee boeken per jaar tot de mogelijkheden worden gerekend. Het streven is er op gericht om ook regelmatig historische publikaties over Belgisch-Limburg in de serie te doen verschijnen. Het eerste boek van 1969 is daarvan een voorbeeld:

Dr J. Baerten, *Het Graafschap Loon (11de-14de eeuw). Ontstaan - politiek - instellingen.* Maaslandse Monografieën, deel 9. Van Gorcum & Comp. n.v. Assen, 1969, 271 + xxxiii blz.

Dit boek werd zowel in Nederland als in België met belangstelling tegemoet gezien, omdat het een lacune opvult in de geschiedenis van de Nederlandse vorstendommen.

Bij gelegenheid van de herdenking van de bevrijding van Zuid-Limburg verscheen in september 1969 een boek over de oorlogsjaren en de tijd van de bevrijding van Limburg:

Drs A. H. Paape, *Donkere Jaren, Episoden uit de geschiedenis van*

Limburg, 1933-1945. Maaslandse Monografieën, deel 10 Van Gorcum & Comp. n.v. Assen, 1969, 165 + xx blz.

Dit boek werd aan Hare Majesteit de Koningin aangeboden tijdens haar bezoek aan Maastricht op zaterdag 13 september in het kader van de herdenking van de bevrijding. Deze studie is een uitwerking van een aantal radiopraatjes voor de Regionale Omroep Zuid en bevat interessante aspecten uit de contemporaine geschiedenis, die in goed leesbare vorm in dit boek zijn gepresenteerd. Het behoeft dan ook geen verwondering, dat de oplage beduidend groter was dan van andere werken in de serie en de financiering van dit boek weinig moeilijkheden meebracht.

Enige publikaties hebben reeds zodanige vaste vorm aangenomen, dat op hun verschijning in 1970 kan worden gerekend. In de loop van dit jaar verschijnt een bundel met opstellen over de geschiedenis van het Maasdal en van Maastricht van de hand van Mr Dr H. H. E. Wouters, die hierop in Nijmegen promoveerde. Voorts ligt het in de bedoeling, dat een studie zal worden gepubliceerd over het Rijkskamergerecht. Ook zal waarschijnlijk het reeds eerder aangekondigde boek van Prof. Dr J. J. M. Timmers over de Kunst in het Maasland in druk kunnen verschijnen. Onderhandelingen over de opname en financiering van andere studies zijn nog lopende en doen verwachten, dat nog tal van interessante werken in de naaste toekomst uitgegeven kunnen worden.

Door de Stichting Maaslandse Monografieën werden van deel 9 ten behoeve van de contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum en van de intekenaren van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in totaal 666 boeken afgenomen. Van deel 10 werden 369 boeken aan de leden van beide instellingen verkocht. Door de uitgever werden wegens verkoop in de boekhandel wederom retributies aan de Stichting uitgekeerd; in 1969 werden van de verschenen 10 delen meer dan 300 boeken via de boekhandel verkocht.

Ook in het afgelopen jaar verschenen weer een aantal kaartbladen van de Tranchotkaart, waarvan de Stichting het verspreidingsrecht voor Nederland heeft verkregen. Er verschenen tien nieuwe kaartbladen, die alle Noord- en Midden-Limburg betroffen, nl. nr 19 (Venray), nr 20 (Meerlo), nr 25 (Horst), nr 26 (Velden), nr 31 (Meijel), nr 32 (Helden), nr 38 (Heythuisen), nr 39 (Swalmen), nr 40 (Brüggen) en nr 47 (Herkenbosch). Ongeveer de helft van de oplage werd in serie verkocht, de overige als losse exemplaren. De belangstelling voor een

aantal kaartbladen was zo groot, dat enige bladen moesten worden nabesteld.

De voorgenomen uitgave van een Handboek over de geschiedenis van Limburg maakte goede voortgang. Op het einde van het jaar was de auteur, Prof. Dr W. Jappe Alberts, zo ver gevorderd, dat een concept-tekst tot circa 1500 aan de redactie kon worden toegestuurd. Er bestaat goede hoop, dat deze studie tegen het einde van 1971 nagenoeg voltooid zal zijn.

De secretariaats- en administratieve werkzaamheden van de Stichting werden wederom verricht door het Sociaal Historisch Centrum, dat echter wegens de omvang van deze taken verzocht heeft hiervan ontheven te worden. Het vooruitzicht bestaat, dat een gedeelte van deze werkzaamheden kan worden overgenomen door de Federatie van instellingen en verenigingen op het terrein van de geschiedenis, archeologie taal- en volkskunde van Limburg, zodra deze instelling over een bureau beschikt.

ARCHIEF

Het ordenen van de diverse binnengekomen archiefgegevens vroeg wederom veel aandacht, omdat dit meestal verspreide en losse stukken betreft, die wegens hun incidenteel en onvolledig karakter moeilijk zijn te plaatsen. Omdat het Centrum geen wettelijk archiefdepôt is, zijn de meeste archiefcollecties, die worden overgedragen, zeer fragmentarisch, hetgeen de inventarisatie bemoeilijkt. Een oplossing werd hiervoor gevonden door deze losse stukken in dossiers op te bergen, welke zijn genummerd en verwijzen naar een alfabetisch gerangschikt kaartstelsel, waarop is aangegeven de naam van de persoon of instelling, waarover de archivalia handelen.

In het afgelopen jaar kon de materiële verzorging van de archiefstukken tot een goed einde worden gebracht. De afzonderlijke fondsen zijn nu alle behoorlijk in portefeuilles opgeborgen en volledig genummerd, waardoor plaatsruimte werd gewonnen voor het opbergen van nieuwe aanwinsten. Tijd en ruimte werd gespaard om nieuwe archieven reeds onmiddellijk een voorlopige ordening te geven. Zo werd o.a. het archief van de vereniging Ave Rex Christe te Hoensbroek en het archief van de R.K. Standsorganisatie van de Werknemende Middenstand geïnventariseerd. Dezelfde procedure werd gevolgd met twee nieuw verworven archiefcollecties, nl. de archieven van de

Katholieke Studerende Jeugd in Limburg, vroeger Katholieke Limburgse Studentenbond, en het archief Jeugdregistratie Maastricht.

Bijzonder verheugd is het Centrum over een belangrijke aanwinst op het gebied van de bedrijfsarchieven. Door bemiddeling van de heer A. L. M. van der Lande werd in bruikleen aan het Centrum afgestaan door de Koninklijke Industriële Maatschappij Noury & Van der Lande te Deventer het archief van de n.v. Bruinkool Maatschappij Bergerode. Dit is een uitgebreid en waardevol archief, dat belangrijk is voor de geschiedschrijving van de bruinkoolontginning in Limburg. Het Centrum hoopt, dat ook het archief van de n.v. Bruinkool Maatschappij Carisborg bij het Centrum zal worden gedeponneerd.

Op deze wijze zou dan over dit onderwerp een volledig geheel van archieven voor raadpleging beschikbaar komen.

Voorts werden in het afgelopen jaar door de volgende personen en instellingen archiefgegevens aan het Centrum overgedragen:

Mevrouw E. J. J. Wijffels, Brunssum, A. L. M. van der Lande, Geldrop, F. Sampers, Maastricht, F. C. A. Jaspers, Meijel, A. P. Dalm, Heerlen, G. de Heus, Maastricht, J. H. Ensink, Maastricht, Jos. Ritzen, Aarle-Rixtel, en de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond te Heerlen.

Deze collecties betroffen o.a. een aanvulling op de vroegere collecties, die door wijlen Ir F. Wijffels aan het Centrum werden geschonken, stukken betreffende Limburgse jeugdorganisaties, verslagen over politieke activiteiten, een aanvulling op het archief Sobriëtas, gegevens over kindervakantiewerk en de Katholieke Reclassering. Aan het Centrum werd geschonken een film, die in opdracht van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond werd vervaardigd in 1963 bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan. Dit is wederom een voorbeeld van de nieuwe onderdelen, die een bestanddeel van ons archief vormen, nl. audio-visueel materiaal in de vorm van films, geluidsbanden, topografische kaarten, prenten, briefkaarten enz. Op deze onderdelen begint het Centrum thans een interessante verzameling aan te leggen.

Ondanks de successen, die werden geboekt bij het verwerven van archiefmateriaal, kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat onze activiteit in het algemeen niet de resultaten belooft, die men er van had verwacht. Het opsporen van archieven blijft een tijdrovende, moeilijke en desillusionerende bezigheid. Het is te betreuren, dat in Nederland op het terrein van de privaat-rechtelijke archieven niet meer waarborgen zijn getroffen om te voorkomen, dat belangrijke archieven verloren gaan. In incidentele gevallen heeft het Centrum getracht een

noodoplossing te bereiken door archieven te fotocopieren, wanneer de eigenaar niet bereid was het authentieke gegeven af te staan. Zo werden van verschillende afdelingen van de L.L.T.B. kopiën vervaardigd van notulenboeken en van andere gegevens, die uitsluitend ter inzage konden worden verkregen.

BIBLIOTHEEK

De bibliotheek onderging wederom een welkome uitbreiding door talrijke schenkingen van boeken en periodieken. Ook werden weer nieuwe werken aangekocht, die onze vakliteratuur verrijken op het gebied van de sociaal-economische geschiedenis, waaronder een aantal zeer waardevolle standaardwerken. Een aantal ontbrekende delen konden antiquarisch worden gekocht, waardoor onze bibliotheek verder op peil werd gehouden.

De toegankelijkheid van de verschillende onderdelen van de bibliotheek werd verbeterd. Het boekenbezit en de tijdschriften en periodieken zijn volledig in de auteurscatalogus opgenomen. Een achterstand bestaat echter in de ordening van de collecties brochures, pamfletten e.d. en in de beschrijving van de krantenknipsels. Doubletten en werken, die niet meer in onze verzameling pasten, werden verwijderd; ook konden vele tijdschriften en brochures worden uitgedund. Door schenking en aankoop werd de verzameling statistische uitgaven up-to-date gehouden. Een bijzondere aanwinst vormde de schenking van een aantal bedrijfsgeschiedenissen uit het Rijnland, welke werden geschonken door de heer J. Kau, archivaris van het Gerling-Konzern te Keulen.

De slechte materiële toestand van vele boeken en tijdschriften maakten het noodzakelijk, dat deze opnieuw werden ingebonden. Overigens bestaat er een achterstand in het bindwerk, die eerst geleidelijk kan worden ingelopen.

Een probleem brengen de losse nummers van tijdschriften mee, waarvan het niet duidelijk is, of er nog aanvullingen op deze nummers komen. Indien in zulk een tijdschrift een belangrijk artikel is gepubliceerd, wordt dit tijdschriftnummer thans bij de brochures opgeborgen.

Door plaatsgebrek konden de periodieken niet meer worden bijgeplaatst en moesten vele stukken worden omgezet, hetgeen meebracht, dat ook in de catalogus veel wijzigingen aangebracht moesten worden.

Dit zal op nog grotere schaal moeten gebeuren, wanneer het Centrum elders depôttruimte krijgt toegewezen.

De centrale catalogus van afgesloten periodieken, in het bezit van Maastrichtse bibliotheken, is nog niet verschenen. Het Centrum heeft zijn gegevens in het begin van het afgelopen jaar voor deze catalogus beschikbaar gesteld.

Nog steeds blijft een verdere ontsluiting van het bibliotheekbezit een niet onmiddellijk te realiseren wenselijkheid, hoewel plannen zijn uitgestippeld, op welke manier een systematische catalogus zou moeten worden opgezet. Verder overleg hierover dient nog te geschieden in het kader van de nieuwe huisvesting met de andere instellingen, die in dit bibliotheekgebouw samen komen.

Het Centrum mocht wederom beschikken over de waardevolle medewerking van enige stageaires van de Bibliotheek- en Documentatieschool in Tilburg, die een belangrijke inbreng hebben geleverd bij de beschrijving van de bibliotheek. Het is echter de vraag, of in de toekomst dit systeem op dezelfde schaal kan worden voortgezet, omdat een goede begeleiding vrij veel tijd kost van de toch al overbezette staf.

De raadpleging van de bibliotheek bleef enigszins bij vorige jaren ten achter, maar de gestelde vragen vereisten wel een vrij intensieve raadpleging van de verschillende onderdelen en specifieke collecties. Dit jaar werd voor het eerst een groter gebruik gemaakt van onze bibliotheek door leerlingen van middelbare scholen.

De bibliotheek mocht in het afgelopen jaar van de volgende personen en instellingen schenkingen ontvangen:

Mevrouw E. J. J. Wijffels, Brunssum, Drs Jef Notermans, Maastricht, J. Kau, Düsseldorf, Prof. Dr W. Jappe Alberts, Voorst, Mej. Hoofs, Maasbracht, Ir C. E. P. M. Raedts, Heerlen, J. A. A. G. Winckers, Maastricht, J. M. N. Narinx, Maastricht, Dr F. Maenen, Maastricht, A. P. Dalm, Heerlen, Gemeente Herten, Heemkunde Vereniging Roerstreek, Staatsmijnen DSM, A.Z.L. Heerlen en Kamer van Koophandel te Heerlen.

Het Bestuur zegt deze en alle andere schenkers hartelijk dank voor hun onmisbare medewerking bij de opbouw en voortzetting van onze verzamelingen.

DOCUMENTATIE

In het vorige Jaarverslag werd ter dezer plaatse een pleidooi gehouden

tot het samenstellen van een overzicht betreffende de archieffondsen, die zich buiten het onmiddellijke bereik van de provincie Limburg bevinden en die van bijzonder belang zijn voor de bestudering van de historie van dit gebied. Dit betoog blijft nog onverminderd van kracht, al is wel het perspectief geopend, dat na de aanstelling van een documentalist in de loop van 1970 een begin kan worden gemaakt met een meer systematische ontsluiting van deze archieven, zowel door een verwijzing in ons documentatiesysteem als ook door het overnemen op microfilm van de belangrijkste archiefgegevens. Deze archiefdocumentatie werd dit jaar reeds ter hand genomen, toen onze medewerker, Drs J. C. G. M. Jansen, samen met een Limburgse collega een reis maakte naar Oost-Duitsland en daar gedurende enige weken de archieven heeft doorgewerkt van het Deutsches Zentralarchiv te Merseburg, waar hij een groot aantal archiefbescheiden aantrof over Midden- en Noord-Limburg, die in microfilm (\pm 11.000 microcopiën) werden overgenomen.

Met de literatuurdocumentatie is het Centrum reeds veel verder gevorderd. De systematische catalogus van publikaties, waarin alle werken worden genoteerd, die van belang kunnen zijn voor de bestudering van de economische en sociale geschiedenis van Limburg en zijn buurgewesten, omvat thans 12 kaartenbakken en werd in het afgelopen jaar verder uitgebreid. Van dit documentatiesysteem werd wederom een dankbaar gebruik gemaakt.

Daarnaast werd ook de aanschaf van bibliografieën voortgezet om zoveel mogelijk aan alle behoeften tegemoet te komen. Door nieuwe aankopen hebben deze een meer interregionaal karakter gekregen; de aanschaf is behalve wat Nederlandse werken betreft verder toegepast op bibliografieën betreffende België en West-Duitsland, waardoor men thans beter op de hoogte is van de beschikbare literatuur over de aangrenzende gewesten. Bovendien is het interdisciplinair karakter van de te documenteren literatuur versterkt, met name door abonnementen op enkele nieuwe tijdschriften, zodat voor het moment reeds veel bibliografische gegevens ter beschikking staan t.a.v. de sociologie, de economie, de geschiedenis en de geografie. Daardoor kan beter worden nagegaan, hoe de verschillende probleemstellingen elkaar onderling beïnvloeden en aanvullen.

In het afgelopen jaar werden wederom een aantal archiefinventarissen van Limburgse gemeenten door het Rijksarchief in Limburg gefotocopieerd en aan het Centrum werd hiervan een exemplaar ter beschikking gesteld. Deze serie bevat thans archiefinventarissen van vieren-

veertig bestaande en zeven voormalige gemeenten in Limburg. Door aankoop en schenking werden ook de collecties Nederlandse en Belgische archiefinventarissen verder uitgebreid.

In de toekomst zal meer aandacht moeten worden besteed aan overzichten, betreffende de moderne sociaal-economische literatuur.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Verschillende personen en instellingen deden weer een beroep op ons instituut voor inlichtingen of documentatiemateriaal. Deze dienstverlenende taak neemt steeds meer toe, vooral wat de uitvoerigheid van de verstrekte gegevens betreft.

Het was opvallend, dat in het afgelopen jaar veel bezoekers uit het buitenland afkomstig waren. In de meeste gevallen kon een efficiënte medewerking worden geboden bij scripties, dissertaties en particuliere studies als ook bij adviezen en vragen van beleidsinstanties.

Onderwerpen, waarover inlichtingen werden verstrekt, hadden o.a. betrekking op:

de demografische ontwikkeling van Nieuwenhagen, Ubach over Worms en Schaesberg; geschiedenis van de Limburgse brouwerijen; verkiezingsuitslagen in Limburg in de dertiger jaren van deze eeuw; culturele en sociale veranderingen op het Limburgse platteland; geschiedenis van Herten; waterverontreiniging in Limburg; pensioen- en spaarfondsen en bouwkassen; de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten; de migratie in Zuid-Limburg; de ontwikkeling van de nederzettingvormen in Limburg; het vondelingenhuis in Maastricht; de sociale geschiedenis van Maastricht, 1875-1900; demografische en sociaal-economische veranderingen in Noord-Limburg tijdens de overgang van de 18de naar de 19de eeuw; de sociale positie van de Limburgse industrie-arbeiders in de 19de eeuw; de Maastrichtse brouwerijen vóór 1800; de urbanisatie van de Mijnstreek; het stemgedrag van de katholieken in Limburg sedert de laatste Wereldoorlog; de Maastrichtse gilden; de geschiedenis van de Congregatie der Zusters van de H. Joseph te Heerlen; geschiedenis van de pachtvormen in Limburg; Maastrichtse straten en woonhuizen; de aluinhandel in de Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijd; sociale veranderingen in een Limburgse plattelandsgemeente (Spaubeek); voedingsmiddelen in vroegere eeuwen; de ontwikkeling van de sociale politiek in Nederland; de uitbreiding van het verkeerswezen in Limburg na de eerste

Wereldoorlog; Mgr Dr H. Poels; de stedenbouwkundige en architectonische ontwikkeling van steden en dorpen in Limburg; een geografische vergelijking van de steenkolenbekkens van Zuid-Limburg en Frans Vlaanderen; het Pruisisch bestuur over Midden- en Noord-Limburg; de Stokstraatbuurt in het verleden; het Drostambt Tuddenen vóór en na het Nederlands bestuur; gedachten over armenzorg in de Middeleeuwen; de havens van Born en Stein; geschiedenis van de Limburgse pers; de industrie in Maastricht; de aanvangsperiode van de Nederlandse steenkolenmijnen; de arbeidsmarkt in Limburg; handel en Maasvaart sinds de Middeleeuwen; zand- en grindwinning in Limburg; verkiezingen in Limburg in de 19de eeuw en hun politieke en sociale achtergronden; de Kerkraadsche Courant; de tuinbouw in Noord-Limburg, 1914-1930; de mergeexploitatie; de huisvesting rond de Céramique; de familie Kruksels; landbouw en landbouwveilingen in Zuid-Limburg in vergelijking met Midden-Frankrijk; centrale functies van plattelandssteden in de 19e eeuw; Opper-Gelder in bestuurlijk opzicht vóór en na 1703.

Het Centrum ontving meermalen bezoekers, die zich op de hoogte kwamen stellen van ons werkterrein en van de aanwezige verzamelingen. Naast verschillende groepen leerlingen van middelbare scholen hadden geregeld excursies naar het Centrum plaats van cursisten van het Europahuis en werd een bezoek gebracht door een groep geschiedenisstudenten uit Bonn. Een prettig contact werd gelegd met het Katholiek Documentatie Centrum van de Universiteit van Nijmegen. Evenals in vorige jaren werd een prettige relatie onderhouden met de Limburgse pers en de Regionale Omroep Zuid.

BESLUIT

Een slotwoord geeft vaak tot tegenstrijdige gevoelens aanleiding. Het valt niet te ontkennen, dat de toekomst in Limburg wat betreft culturele en wetenschappelijke activiteiten zich thans gunstig laat aanzien, hetgeen nog werd gestimuleerd door het vooruitzicht, dat binnenkort in Limburg een universiteit zal worden gevestigd. Het Sociaal Historisch Centrum verheugt zich gaarne mede in dit perspectief en hoopt zelf de periode tot de uiteindelijke realisering zodanig te kunnen overbruggen, dat het niveau van het verrichte werk aanleiding zal geven dit in academisch verband te gaan voortzetten.

Nochtans schijnt zich een begin van een impasse in ons werk te gaan

aftekenen, hetgeen aan verschillende oorzaken is te wijten. Er is een overbelasting opgetreden door werkzaamheden, die niet inhaerent zijn aan het eigenlijke doel van het instituut, terwijl de organisatorische taken toenemen, zodat voor onderzoek en publikatie te weinig tijd beschikbaar blijft. De werkzaamheden van interne aard (bibliotheek, archief en documentatie), dreigen in gevaar te komen, wanneer de verleiding te groot wordt om aan onderzoek en publikatie van enige grote projecten de voorrang te geven. Het gevaar dreigt bovendien, dat in de toekomst niet meer in dezelfde mate als in het verleden studie en onderzoek op deze terreinen vrijwillig worden ondernomen, zodat enkel de professionele werkers dit studieterrein voor hun rekening zullen moeten nemen. Er is een kentering in opvatting en mentaliteit bespeurbaar, welke de betekenis van het regionale aspekt in de geschiedenis, de waarde van de moderne geschiedschrijving, de sociale functie van de historie en het behoud van overgeleverde cultuurgoederen naar de achtergrond dreigt te verdringen. Dit zou het gevaar met zich mee kunnen brengen, dat straks studies de overhand krijgen, geboren uit onbeteugelde liefhebberij, geïnspireerd op valse romantiek, die vluchten in een ouder verleden, dat geen verband meer heeft met de alledaagse werkelijkheid.

Wij willen niet nalaten onverbloemd te wijzen op de gevaren, die gaan opdoemen, in de hoop dat degenen, die ons werk een goed hart toedragen en zich de moeite gaven onze jaarverslagen te lezen en te overwegen, ons juist in de komende belangrijke periode niet in de steek zullen laten.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

IR. C. E. P. M. RAEDTS, Voorzitter	Heerlen
DR. G. W. A. PANHUYSEN, Vice-Voorzitter	Bunde
DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M., Secretaris	Maastricht
DRS. J. H. A. E. CORNIPS, Penningmeester	Maastricht
H. M. J. DASSEN,	Sittard
P. C. A. 'T HOEN,	Eijsden
DR. H. C. W. ROEMEN,	Maastricht
DRS. M. J. K. SMEETS,	Maastricht
DRS. J. H. M. WILBERS,	Heer

ALGEMEEN BESTUUR

DRS. E. ARETS,	Sittard
J. BREMMERS,	Sittard
F. J. CROMBAG,	Voerendaal
J. H. ENSINCK	Maastricht
A. V. H. G. GOOSSENS,	Tegelen
DRS. L. E. M. A. VAN HOMMERICH,	Heerlen
DRS. A. J. HUTSCHEMAEKERS,	Roermond
J. H. JANSSEN,	Meerssen
DRS. P. C. J. LEBENS,	Buchten-Born
G. J. LOOS,	Maastricht
DRS. R. M. H. C. NADAUD,	Maastricht
MR. P. M. M. C. PALMEN,	Heerlen
DRS. J. M. C. PONTEN,	Roermond
MR. E. G. M. RUTTEN,	Tegelen
JHR. MR. R. A. TH. M. VAN RIJCKEVORSEL,	Gulpen
F. SAMPERS,	Maastricht
DR. M. G. SPIERTZ,	Nijmegen

PROF. DR. TH. L. M. THURLINGS,
DRS. P. C. TIELROOY,
J. A. A. G. WINCKERS,
J. M. WIJERS,

Wageningen
Sittard
Maastricht
Heerlen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Adams, G.-	Heerlen
Administratiekantoor Zuid-Limburg, Stichting-	Heerlen
Adriaens, Drs F.-	Roermond
Algemene Bank Nederland N.V.	Maastricht
Alphonsianum, Bibliothecaris van het-	Witterm
Amro-Bank N.V.	Maastricht
Baeten, Mr A. M. I. H.-	Maastricht
Baggen, Mej. M.-	Maastricht
Banens, Drs J. H. M.-	Maastricht
Bartels, Bouw- en Betonbedrijf J. C.-	Maastricht
Bataafsche Rubberindustrie, N.V.	Maastricht
Bates Cepro Zakken Mij. N.V.	Maastricht
Bauduin, Ir H.-	Maastricht
Beaujean-Voncken, Zilverzand Expl. v/h-	Heerlerheide
Bedrijfsbond in de Mijnindustrie, Alg. Ned.-	Heerlen
Bemelmans, Drs V.-	Wijnandsrade
Berenschot, A.-	Maastricht
„Bernardinus”, Onderwijsstichting St.-	Heerlen
Bisdom Roermond	Roermond
Bisschoppelijk College	Sittard
Bisschoppelijke Kweekschool „Christus Magister”	Heerlen
Bloemen, H. A. C.-	Nijmegen
Boelens, F. P.-	Oldenzaal
Bond van Werknemers, Algemene-	Heerlen
Bosman, Prof. Dr. H. W. J. -	Tilburg
Bouwens, J. G. T.-	Itteren
Brand's Bierbrouwerij „De Kroon”	Wylré
Brassée, J. H. J.-	Oirsbeek
Broeders van de Onbevleete Ontvangenis	Maastricht
Bronzwaer, Mr N. W. J. G.-	Alkmaar
Brorens, F. M. C.-	Geleen
Brouwers, H. J. G.-	Maastricht
Brouwers, P. J. H.-	Heerlen
Bijzondere Kweekschool	Echt
Can, Drs A. J. M. L. van-	Roosendaal
Chambille de Beaumont, Mevr. V.-	Maastricht

Chas Macintosh N. V.	Maastricht
Claessens, Drs Th. J. A. H.-	Valkenswaard
Clichéfabriek „Maastricht”	Maastricht
Cluitmans, Drs J. H.-	Swalmen
Coebergh, Drs P. M.-	Maastricht
Coenegracht, Th.-	Eindhoven
Coenen, L. W.-	Hoensbroek
Coöperatieve Afzetvereniging voor Eieren Roveco G. A.	Roermond
Coöperatieve Centrale Boerenleenbank	Eindhoven
Coöperatieve Verbruiksvereniging U.A. „Coöp. Zuid-Limburg”	Heerlen
Coöperatieve Zuivelvereniging „Zuid-Limburg” G.A.	Sittard
College, Eijkhagen-	Schaesberg
„Collogium Carolinum”, Pater Overste-	Valkenburg
Colsen, J. H. M.-	Venray
Corten, A. J. A. M.-	Heerlen
Cox, Drs G. W. H.-	Goirle
Credietbank, Nederlandse-	Maastricht
Cremers, J. A. H.-	Breda
Cremers, Fa Gebr.-	Maastricht
Crousen, Dr A. M. F. B.-	Venlo
Crijns, Ir A. W. N. J.-	Herkenbosch
Culturele Raad Limburg	Maastricht
D.A.F., N.V. Van Doorne's Personenautofabriek-	Born
Darley, W.-	Heer
Dassen, H. M. J.-	Sittard
Delissen, Th. M. J.-	Bocholz
Delnoz, Constructiewerkpl. N.V. M. H.-	Maastricht
Dewez, Dr Th. J. M.-	Sittard
Diederens, Drs J. A. M.-	Zaandijk
Dieteren-van Hulst, W.-	Spaubeeek
Dittrich, Drs M. J. A. R.-	Meerlo
Doesborgh en Zonen, Fa W.-	Tegelen
Dohmen, F. S.-	Heerlen
Dorotheé, O. S. U. Zr M.-	Venray
Driessen, Th. W. J.-	Well
Dury en Hammes N.V., Ned. Patent- en Kristalsodafabriek v/h-	Roermond
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van-	Heerlen
Dijkhoff, Mr J. A. A. W.-	Heerlen
E.B.A.D. en Reisbureau Ebatours, N.V. Autobusdienst-	Beeck
E.T.I.L., Economisch Technologisch Instituut Limburg-	Maastricht
Economische Raad, Limburgse-	Hasselt (B)
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den-	Tilburg
E.N.C.I., Eerste Nederlandse Cement Industrie-	Maastricht
Ensinck, J. H.-	Maastricht
Ernst, P. J. H.-	Kerkrade
Essers, B.-	Herzogenrath (D)

Exploitatie Kasteel Hoensbroek, Stichting- Eijck, Drs F. A.-	Hoensbroek Maastricht
Faas, P. J.-	Hoensbroek
Fanchamps, Ir J. J.-	Kerkrade
Fisette & Zn, Automobiël en Garagebedrijf N.V.-	Maastricht
Franciscanen, Overste Paters-	Maastricht
Franciscanen, Bibliotheek van de Paters-	Maastricht
Frantzen, J. W. H.-	Sittard
Frusch, H. J. M.-	Kerkrade
Gelder en Zonen N.V., Kon. Papierfabriek van-	Maastricht
Gelissen, Prof. Dr Ir H. C. J. H.-	Wassenaar
Gelissen, Dr M. G. H.-	Tilburg
Gemeente Spaarbank	Maastricht
Gemmeke, Drs Ch. E. A.-	Maastricht
Genders, Drs C. J. A.-	Munstergeleen
Gerrits, H. P. A. J.-	Blerick
Gieskens, Drs J. H. H.-	Sittard
Gool, A. M. A. van-	Venlo
Goossens, G.-	Tegelen
Gootzen, P. J.-	Melick
Griendts Landexpl. Mij., Van der-	Griendtsveen
Grinten, L. E. van der-	Venlo
Grinten, N.V. Chemische Fabriek L. van der-	Venlo
Groene Kruis, Limburgse-	Sittard
Groot Seminarie, Bibliotheek-	Roermond
Grijsbach, Drs J. P. P.-	Groenlo
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek, N.V.-	Gulpen
Gijbels, G.-	Maastricht
Gijssen, Chr.-	Maastricht
Gijssen, Dr J. M.-	Haelen
Haas, Drs J. A. K.-	Heerlen
Haas, Drs L. W.-	Heer
„Haco”, V. Haesen, Fa-	Maastricht
Haffmans, Mr F. M. A.-	Helden
Haffmans & Steegh, Bank van-	Venlo
Hahmes, C. V.-	Maastricht
Hall, J. H. M. van-	Eijsden
Hansen, Drs J. H. W. M.-	Roermond
Hardy, L. V. H.-	Heerlen
Heemkunde Vereniging „Roerstreek”	St. Odiliënberg
Heggen, Drs M. H. M.-	Hoensbroek
Heldens, Drs A. L.-	Halsteren
Hendriks, W. Th. M.-	Venlo
Hennekens, Drs W. J.-	Maastricht
Herp, Drs P. J. van-	Amstenrade

Herten, J. van-	Beegden
Heijboer, Drs H. J.-	Heerlen
Heijen, F. J.-	Kerkrade
Hoefer, F. J.-	Amby
Hoenderdos, Th. H. A.-	Maastricht
Hofman, Drs P. H. F.-	Maastricht
Hommès, Mej. Mr A. H. M. H.-	Maastricht
Höppener, Mr R. G. A.-	Roermond
Hortensius, L.-	Gennep
H.T.S., Hogere Techn. School-	Heerlen
Hustinx, Mr F. P. J.-	Maastricht
Huurman, Mr M. G. J. Fr.-	Maastricht
Huyben's Bierbrouwerij „De Kroon”	Horn
„I.A.O.”, Intern. Autobusonderneming-	Eijgelshoven
Industrieschap Oostelijk Mijngebied	Heerlen
Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit	Utrecht
Jacobs, H. M. A. G.-	Nijmegen
Jacobs, J. H. M.-	Geleen
Janssen, N.V. Bouwmij. Gebr.-	Venray
Janssen, Mr C. M. J. M.-	Heerlen
Janssen, Drs H. A. J.-	Willemstad (Ned. Ant.)
Janssen, J. H.-	Meerssen
Janssen, J. Th.-	Heerlen
Jenneskens, Mgr M.-	Imstenrade
Jong, Pater Dom. de-	Achel (B.)
„Juliana”, v/h Louis Muyres, Maasgrind- en Zandexploitatie-	Urmond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht e.o.	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
Kamm, J. V. P.-	Maastricht
Kapé, N.V.-	Heerlen
Katholieke Leergangen, Bibliotheek-	Tilburg
Kerkbestuur O.L. Vrouw Boodschap, R.K.-	Hoensbroek
Kersten, Mej. A. H. H. M.-	Maastricht
Kets, Ir J.-	Horn
Keijsers, P. J. A. M.-	Nijmegen
Kleuters, Mej. M. H. K.-	Roermond
Kleijnen, H. A. J.-	Roermond
Kok, G.-	Overveen
Konings, N.V. Machinefabriek en IJzergieterij P.-	Swalmen
Kreisarchiv Kempen-Krefeld	Kempen/Nrh.-Burg (D)
Kreijn, M. H. M.-	Brunssum
Kruysen, B.-	Venray
K.T.H.A., Kath. Theologische Hogeschool	Amsterdam
Kurstjens Dakpannen en Kleiwarenfabriek N.V.	Tegelen

Lammeretz, H. H.-	Heerlen
Landbouwschool, R.K. Middelbare-	Horst
Laumans, Kleiwarenfabrieken N.V. Gebr.-	Tegelen
Laudy N.V., Bouw- en Aannemingsmaatschappij Vic.-	Sittard
Leeszaal en Bibliotheek, Kath. Openbare-	Venray
Leeszaal en Bibliotheek, Openbare-	Heerlen
Leeszaal en Bibliotheek, Openbare-	Maastricht
Leeszaal en Bibliotheek, Stichting Kath. Openbare-	Schaesberg
„Leeuw”, N.V. Bierbrouwerij De-	Valkenburg
Lem, W.-	Maastricht
Lemmens, H. A.-	Born
Liefdezusters Carolus Borremeus	Maastricht
Limagas, N.V.-	Heerlen
Limburgs Dagblad	Heerlen
Linssen, Drs C. A. A.-	Maastricht
Linssen, Dr G. C. P.-	Roermond
Litjens, Dr H. P. M.	Roermond
L.L.T.B., Limburgse Land- en Tuinbouwbond	Roermond
Loo, E. L. van-	Heerlen
L.T.M., Limburgse Tramweg Mij.-	Heerlen
Lyceum voor Jongens „Immaculatae Conceptiones”, R.K.-	Venray
Maas- en Roerbode	Roermond
Maastrichtse Spaarbank	Maastricht
Maastrichtse Spijker- en Draadnagelfabriek N.V.	Maastricht
Maastrichtse Verwarmingsindustrie	Maastricht
Maatman, Mr Fr. P. J.-	Geldrop
Mabi N.V.	Maastricht
Maenen, Dr. A. J. Fr.-	Maastricht
Maenen, J.-	Heerlen
Maenen, J. H.-	Heerlen
Maison Louis, Kledingmagazijn N.V.-	Maastricht
Mantel, J. L.-	Heerlen
Marres, E. C. W. L.-	Rotterdam
Martens, Ir A. H. W.-	Simpelveld
Mausen, N.V. Manufacturenhandel W. H.-	Maastricht
Melchior, N.V. Bouwmaatschappij-	Maastricht
Mertens, C. G. A.-	Blerick
Meijer, Ir J. B. M. A.-	Diepenveen
Meij's Expeditie	Maastricht
Middenstandsbond, Kath. Limb.-	Venlo
Minderbroeders, Provinciaal der Paters-	Weert
Minderbroedersklooster	Heerlen
Ministerie van Landbouw en Visserij, Bibliotheek van het-	Den Haag
Montfortanen, Paters-	Valkenburg
„Mosa”, N.V. Porselein- en Tegelfabriek-	Maastricht
Motké, Meubelhandel L.-	Maastricht
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. van de-	Goirle
Mulders, W. J. A.-	Heerlen

Muyres, Aannemingsbedrijf N.V. Marcel- Mijnbeambten, Christelijke Vereniging van- Mijnwerkersbond, Nederlandse Katholieke-	Sittard Heerlen Heerlen
Nadaud, Drs R. M. H. C. Nederlandse Economische Hogeschool, Stichting- Nelissen, N.V. Aannemersbedrijf J. P. A.- Neukirch, R.- Nieuwe Limburger, De- Nieuwhof, C.- N.K.V., Ned. Kath. Vakverbond- Notenboom, Drs H.- Notermans, Drs J.- Noury & van der Lande, N.V. Kon. Ind. Mij. v/h-	Maastricht Rotterdam Venray Köln-Lindenthal (D) Maastricht Hoensbroek Heerlen Venlo Maastricht Roermond
Olieslagers, Drs P. J. J. H.- „Ons Limburg”, Vereniging- Ontspanning en Cultuur i.d. Mijnstreek, Stichting- Openbare Werken, Bedrijf- Oppen, Mr M. A. W. van- Ottenheim, C.-	Maastricht Heerlen Heerlen Maastricht Oosterhout Maastricht
Paedagogische Academie Dr van Gils Paes N.V., W. H.- Palmen, C.- Palmen, J. Ch.- Palmen, Mr P. M. M. C.- Panhuyzen, Dr G. W. A.- Papierfabriek „Gennep”, N.V.- Papierfabriek N.V., Kon. Ned.- Paulussen, Mr Ch.- Paulussen, J. M. H. H.- P.C.V.B.M., Prot. Chr. Ver. van Beambten werkzaam bij het mijnbedrijf Peeters, Drs J. G. H.- Pelzer, L. H.- Penders, L. H. H.- Philips, J. H.- Philips, N.V. Gloeilampenfabrieken- Pieters-Dortu, Kledingmagazijn N.V.- P.L.E.M., Provinciale Limburgse Electriciteits Mij.- Polane, Pater W.- Pope's Draad- en Lampenfabriek, N.V.- Provinzialinstitut für Westfälische Geschichte und Volkskunde Psychiatrisch Centrum „St. Servatius”, Overste-	Roermond Berg & Dal Schinveld Sittard Heerlen Bunde Gennep Maastricht Maastricht Maastricht Heerlen Boxmeer Maastricht Gemert Valkenburg Eindhoven Maastricht Maastricht Venlo Venlo Münster/i W. Venray
„Ridder”, Brouwerij De- Ristenpatt, Drs W. J.-	Maastricht Oldenzaal

Roebroeck, Pater Dr E.-	Utrecht
Roomans, N. A. J.-	Maastricht
Roosen, Dipl. Ing., M. H.-	Maastricht
Roosmalen's Transport en Handels Mij., N.V.-	Maastricht
Roovers Confectie Industrie N.V.	Maastricht
Rottier, Dr A. C. J.-	Heerlen
Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J.-	Holtum-Born
Rijksarchief in Limburg	Maastricht
Saes, Drs J. L.-	Maastricht
Sampers, F. J. W. A.-	Maastricht
Sampermans, v/h Etabl. Sampermans, N.V.-	Maastricht
Sanders, H.-	Oirsbeek
Savelkoul, Aannemingsbedrijf J.-	Geleen
Scaf, A.-	Maastricht
Schippers, R.-	Sittard
Schlösser, Ir J. C.-	Heerlen
Schrammen, M. H. A. J.-	Maastricht
Schreuder, Lederhandel Fa L.-	Maastricht
Schreurs, Drs J.-	Heerlen
Schreurs, Drs J. J. M.-	Valkenburg
Schure, Drs H. H.-	Maastricht
Schutgens, C.-	Spaubeek
Schutgens, N. H. J.-	Maastricht
Schwartz, G. A. H. de-	Stein
Seelen, Drs Th. L. A. M.-	Venlo
Simons, Ir J. P. J.-	Swalmen
Slangen, L. J.-	Schaesberg
Sleebe, J. C.-	Maastricht
Slieden, W. L. A. G.-	Geleen
Slot, D.-	Heerlen
Smeets, Drs M. J. K.-	Maastricht
Smorenberg, V. H.-	Hulsberg
Snel, H.-	Maastricht
Snoep, Drs I. A. M.-	Eijsden
Spaan, P. J. M.-	Elsloo
Specker, C.-	Ubach o/ Worms
Speetjens, Mr Dr Th.-	Venlo
Sphinx-Céramique N.V., Kon.-	Maastricht
Spiertz, P. J. G.-	Rimburg
Spitz, E. J. C.-	Maastricht
Stadsarchief en -Bibliotheek	Maastricht
Stassen, Mr. R. J.-	Venlo
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk	Maastricht
Stear, A. G. van der-	Haarlem
Stokvis en Zonen N.V., R. S.-	Maastricht
Storms, Drs J. H. H.-	Roermond
Stouthart, Drs L. G. M.-	Maastricht
Strada N.V.-	Venlo

Stratum, Drs J. C. M. van-	Hengelo
Strouven, Stichting Elisabeth-	Maastricht
Stuurman, J. H.-	Hoensbroek
Swinkels, Ir A. H. J.-	Maastricht
Teeuwen, Kleiwarenfabrieken N.V. Paul-	Tegelen
Telefoondistrict Maastricht	Maastricht
Terhaer, Drs H. C.-	Groningen
Theelen, Drs R. C. C.-	Maastricht
Thiel, Drs G. G. M. van-	Maastricht
Thurlings, Prof. Dr Th. L. M.-	Wageningen
Tomlow, G. G. P. M.-	Heerlen
Tonnaer, J. J. G.-	Schinveld
Tonnaer N.V., Machinefabriek-	Thorn
Tummers, N.V. Aannemersbedrijf L.-	Maastricht
Universiteitsbibliotheek Leuven	Leuven (B.)
Ursulinen, Middelbare Meisjesschool, Zusters-	Maastricht
Ursulinen, Zusters-	Sittard
Vaessen, L.-	Bocholtz
Valk, J. C. de-	Roermond
„Valk” N.V., Dakpannen- en Kleiwarenindustrie De-	Echt
„Veldeke”, Boekhandel-	Maastricht
„Veldeke”, Ver. tot instandhouding en Bevordering der Limb.	
Dialecten-	Heerlen
Veldeke- College, Henric van-	Maastricht
Venne, Meelfabriek „Weert” N.V. v/h Gebr. v. d.-	Weert
Verbeet, Drs J. G. B.-	Maastricht
Ver. voor Vreemdelingenverkeer in Limburg, Provinciale-	Valkenburg
Veugelers, G. M.-	Heerlen
Visser's Wegembouwbedrijven, N.V.-	Drunen
Volkshogeschool Kasteel Chaloen	Valkenburg
Vromen, N.V. Technisch Bureau-	Brunsum
Vroom en Dreesmann, N.V.-	Heerlen
Vroom en Dreesmann, N.V.-	Maastricht
Wachelder, J.-	Maastricht
Wagemans, J. M. J.-	Roggel
Wagemans en van Tuinen, Artifort N.V.	Maastricht
Walenberg, P. J.-	Knegsel
Waltmans, Dr H. H.-	Cadier & Keer
Wanders, J. W. M.-	Alphen a/d Rijn
Wanten, J. H.-	Venlo
Waterleiding Mij. N.V., Zuid-Limburgse-	Maastricht
Waterstaat in Limburg, Provinciale	Maastricht
„Welvaart”, Betonfabriek De-	Maastricht
Wennekers, F. H. A.-	Thorn

Werkgeversvereniging, Limb. Kath.-	Roermond
Wessem, Mr J. J. van-	Sittard
Westerhuis, W. A. A.-	Venlo
Westlandse Hypotheekbank, N.V.-	Maastricht
Wetering, J. L. H. van-	Maastricht
Weijer en Zn, Limburgse Kaarsenfabriek v. d.-	Maastricht
Wetzels, Mr Drs N. J.-	Kerkrade
Widdershoven, Drs G. M. J.-	Maastricht
Wiel, Mr M. H. J. S. van de-	Heerlen
Willems, J. J. S.-	Heerlen
„Wilma”, N.V. Aannemings Mij.-	Weert
Win, J. Th. H. de-	Maastricht
Winckers, J. A. A. G.-	Maastricht
Wolf en Hertzdahl, N.V. Kledingmagazijn-	Maastricht
Wijers, Drs H.-	Brunssum
Zanders, Drs H. L. G.-	Tilburg
Zeekaf, J.-	Bergen
Ziekenhuis „De Goddelijke Voorzienigheid”, R.K.-	Sittard
Zinkwit Maatschappij N.V., Kon. Maastrichtse-	Eijsden
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V.-	Gennep
Zwanikken, Dr W. A. C.-	Den Haag